

Цветана Димитрова

Българските клитики: история и настояще

Цветана Димитрова
БЪЛГАРСКИТЕ КЛИТИКИ: ИСТОРИЯ И НАСТОЯЩЕ

© Цветана Иванова Димитрова, автор, 2023

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките, 2023

ISBN 978-619-90884-5-6

1. ПРЕДГОВОР	11
1.1. Обект на изследване	11
1.2. Данни	13
1.3. Използвани понятия	15
1.4. Изследвания върху клитиките в български	17
II. КЛИТИКИТЕ: СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ.....	27
2. ДЕФИЦИТИ И ЗАВИСИМОСТ	27
2.1. Дефицити на клитичните елементи	28
2.1.1. Прозодичен дефицит	28
2.1.2. Морфологичен дефицит.....	32
2.1.3. Синтактичен дефицит	34
2.2. Зависимост на клитиките	37
2.2.1. Област на действие на клитиките	37
2.2.2. Клитичен комплекс.....	40
2.2.3. Позиционни ограничения	42
2.2.3.1. Закон на Вакернагел.....	42
2.2.3.2. Второпозиционни ли са изреченските клитики в български?	50
2.2.3.3. Ефектът на Тоблер-Мусафия.....	54
2.2.3.3.1. Позиционни вариации и ограничения в българския език	55
III. КЛИТИКИТЕ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	69
3. ДИСКУРСНИ КЛИТИКИ	81
3.1. Емфатичната частица же	81
3.1.1. же в старобългарски.....	82
3.1.2. же в среднобългарски	90
3.1.3. же в ранния новобългарски	92
3.2. Съюзът во	93
3.2.1. во в старобългарски	93
3.2.2. во в среднобългарски и ранния новобългарски.....	98

3.3.	Въпросителната клитика ли	99
3.3.1.	Въпросителната клитика ли в старобългарски	100
3.3.2.	Въпросителната клитика ли в среднобългарски	103
3.3.3.	Въпросителната клитика ли в ранния новобългарски.....	104
4.	МЕСТОИМЕННИ КЛИТИКИ, ПОЛУКЛИТИКИ И КВАЗИКЛИТИКИ	107
4.1.	Дателни местоименни клитики	109
4.1.1.	Дателни местоименни клитики в старобългарски.....	110
4.1.1.1.	Дателни местоименни квазиклитики в старобългарски.....	118
4.1.2.	Дателни местоименни клитики в среднобългарски	127
4.1.3.	Дателни местоименни клитики в ранния новобългарски.....	135
4.2.	Първолични и второлични прякообектни местоименни (полу)клитики.....	140
4.2.1.	Първолични и второлични прякообектни местоименни полуклитики в старобългарски.....	141
4.2.2.	Първолични и второлични (полу)клитични местоимения в среднобългарски.....	145
4.2.3.	Първолични и второлични прякообектни клитични местоимения в ранния новобългарски	148
4.3.	Третолични прякообектни местоименни клитики	151
4.3.1.	Кратки винителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски	153
4.3.1.1.	Кратки винително-родителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски	159
4.3.2.	Кратки третолични винителни местоимения в среднобългарски	161
4.3.3.	Кратки третолични винителни местоимения в ранния новобългарски.....	165
4.4.	Възвратни клитики	169
4.4.1.	Винителното възвратно-лично <i>са</i> в старобългарски ...	170
4.4.2.	Винителното възвратно-лично <i>са/се</i> в среднобългарски	173
4.4.3.	Винително възвратно-лично <i>се</i> в ранния новобългарски.....	177
4.4.4.	Възвратни дателни клитики.....	178

5. ГЛАГОЛНИ КЛИТИКИ.....	184
5.1. Глаголни (квази)клитики в старобългарски	184
5.2. Глаголни клитики и квазиклитики в среднобългарски	188
5.3. Глаголни клитики в ранния новобългарски.....	192
III. АНАЛИЗ	194
6. ПОЗИЦИИ НА КЛИТИКИТЕ	194
6.1. Теоретична рамка.....	194
6.2. Изреченска структура.....	199
6.2.1. Деривация на клитиките: сценарии	202
6.3. Хипотези за клитиките в българския език.....	208
6.3.1. Р. Панчева и конкуриращите се граматики	208
6.3.2. Ст. Франкс	210
6.4. Клитики в различни позиции.....	214
6.4.1. Клитики във vP	214
6.4.2. Клитики в CP.....	217
7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	223
ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ	228
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	230
ПРИЛОЖЕНИЕ	245

Настоящата монография е резултат от многогодишна работа – както самостоятелна, така и съвместна, с много мои колеги, включително съавтори и членове на екипи по проекти, в които съм участвала. Горещо благодаря на всички тях за сътрудничеството, плодотворните дискусии и критиките. Тъй като те са твърде многобройни за последните повече от 10 години, няма да изреждам тук имената им, за да не запълвам цяла страница и пак да пропусна някого – повечето от тях фигурират и в текста. Искрени благодарности за сътрудничеството и търпението на колегите ми от Секцията по компютърна лингвистика на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – проф. Светла Коева, д-р Светлозара Лесева, д-р Мария Тодорова, д-р Ивелина Стоянова, д-р Валентина Стефанова и д-р Христина Кукова.

Бих искала специално да благодаря на доц. Ваня Мичева, проф. Йовка Тишева и проф. Красимира Алексова за конструктивните отзиви за по-ранен вариант на този текст, както и на проф. Андрей Бояджиев и доц. Анета Димитрова – за критичните забележки.

Представеното монографично изследване си поставя за цел да проследи развитието в историята на българския език на клас нееднородни езикови единици, които в научната литература са известни като „клитики“. Фокусът е върху онези от тях, които претърпяват промени в исторически план.

Монографията се състои от предговор и три части. В 1.1. се ограничава обектът на изследване, т.е. групата на клитичните елементи, които ще бъдат разгледани в изложението. В 1.2. се представя накратко езиковият материал, върху който са направени наблюденията и изводите за поведението и особеностите на разглежданите езикови елементи. В 1.3. са уточнени понятията, използвани за описание на поведението на изследваните елементи в изложението. В 1.4. се прави обзор на известната ни литература, на български език, в която са анализирани някои от разглежданите елементи, за да се аргументира нуждата от по-цялостно изследване на съдбата на клитиките в българския език.

В първата част на изследването „Клитиките: същност и особености“ се дискутират, в критичен план, особеностите и характерът на елементите, които можем да определим като клитични, като акцентът е върху две основни функционални характеристики, които са взаимнообвързани, а именно тяхната дефектност и зависимостта им. Дискусията се разгръща в контекста на два лингвистични закона, които са формулирани още през 19. век – Законът на Вакернагел и Законът на Тоблер-Мусафия – и чието действие може да се проследи и в съвременните езици (включително в българския език). Езиковият материал, използван за наблюдения на реализацията на особеностите на клитичните елементи, е извлечен от текстови колекции и корпуси предимно с данни за български. В тази първа част акцентът е най-вече върху някои особености на поведението на разглежданите клитични елементи в съвременния български език, които могат да се проследят в нестандартизирани езикови фрагменти – привлечен е материал от книжовни архаизирани източници в състава на Българския национален корпус, от транскрибираните записи в Корпуса с транскрибирана разговорна реч, от транскрибираните фрагменти на диалектна реч в рамките на интерактивната база данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*. Целта на дискусията в тази първа част е да постави в контекст търсенията, резултатът от които е представен във втората част на настоящото изследване, която разглежда пътя на изследваните клитични елементи в историята на българския език. В първата част се аргументират – от позицията на съвременния носител на езика,

който все пак разполага с предимството на езиковата интуиция – онези особености на разглежданите клитични елементи като проявления, позиции и поведение спрямо околните елементи, които ще бъдат проследени в историческия езиков материал, за да бъде защитена хипотезата за единството на българския език през различните етапи на неговото развитие.

Втората част на монографията „Клитиките в историята на българския език“ се спира на проявленията на разглежданите клитични елементи в историята на българския език. Изводите са резултат от наблюдения върху колекция с примери от текстове, за които се предполага, че отразяват състоянието в три етапа от разволя на българския език – старобългарския (ексцерпирани са текстовете от Мариинското евангелие и Супрасълския сборник, които са част от корпуса TOROT); среднобългарския (ексцерпирани са текстовете на Троянската притча, по Ватиканския препис, и издадените Й. Богдан Влахо-български грамоти, като за целите на сравнението са привлечени и данни от Манасиевата хроника – примерите са ексцерпирани според текстовете от Историческия корпус на българския език); и ранния новобългарския (текстовете в Ловешкия дамаскин и в Троянския дамаскин, които също са част от Историческия корпус на българския език). Анализираниите елементи са разделени в три групи, като първо, в 3. глава, са разгледани т.нар. дискурсни клитики *же* и *во* и въпросителната клитика *ли*. Въпреки че обект на изследването са т.нар. парадигматични клитики, тъй като именно те са се запазили и/или развили до клитични елементи в съвременния български език, дискурсните клитики са включени като най-ранните клитични елементи, които имат своите съответствия в гръцките текстове – приемаме, че именно те указват кои са онези позиции в изречението и/или фразата, които може да „приемат“ клитични елементи. Следващата група са местоименните клитики, като прегледът в 4. глава отново започва от най-ранните клитични елементи – първо- и второличните дателни клитики в единствено число *ми* и *ти*, преминава през останалите форми на кратките дателни местоимения, за да стигне до обзора на дателните клитики в среднобългарските и ранните новобългарски текстове. Обзорът на дателните клитики в 4.1. е следван от анализ на позициите и поведението на кратките първолични и второлични прякообектни местоимение в 4.2. и на кратките винителни форми на анафоричното местоимение в 4.3. И двете подгрупи според нас не са пълноценни клитики в ранните текстове, но показват склонност да се появяват в позиции, характерни за клитичните елементи (поради което са известни и като „полу(ен)клитики“ в литературата), като се проследява по-нататъшният развой на винителни-

те клитики в примерите от средно- и новобългарските текстове. Възвратните винителни и дателни клитични елементи са разгледани отделно в 4.4., като и тук в ранните текстове те са по-скоро полуклитични, т.е. срещат се в позиции, нехарактерни за същинските клитики. Третата група елементи, които разглеждаме – в 5. глава, са форми на спомагателните глаголи, които показват разнопосочно поведение както в най-ранните текстове, така и по-късно, което и е причина да ги назовем „квазиклитични“. Прегледът на реализациите и позициите на тези елементи започва от примерите от старобългарските текстове, минава през примерите от среднобългарските текстове и завършва с примерите от ранните новобългарски текстове, които в голяма степен отразяват и съвременното състояние, с някои показателни изключения. Разгледани са позициите на клитичните елементи спрямо обкръжението им и управляващия ги елемент (често това е глаголът, чиито аргументи са), спрямо лявата граница на изречението, в рамките на клитичния комплекс, както и по отношение на конституентите на сложните глаголни форми (където можем да наблюдаваме позициите на спомагателните глаголи и на останалите клитични елементи спрямо тях).

Посоката на развитие, която се очертава от наблюденията върху езиковите данни, е промяната в състава на елементите, т.е. някои елементи като дискурсните клитики отпадат, а се появяват други като някои местоименни и глаголни клитични елементи, при относително запазване на позиционните им възможности в изречението и/или спрямо глагола, който управлява повечето от тях. Наблюдаваните промени са свързани с промени в някои функционални елементи (например отрицанието) и глаголни форми. Същевременно тази стабилност включва и наблюдаваната във всички данни и периоди от развитието на езика вариативност на позициите на клитичните елементи, т.е. освен преобладаващите позиционни модели, в данните се наблюдават редица отклонения от тях.

Именно в опит да обясним и тази вариативност, включихме третата част на изследването „Анализ“, където в 6. глава се прави опит за моделиране именно на тази вариативност с инструментариума на фазовата теория в рамките на минималисткия синтаксис. Прави се кратък преглед на генеративната синтактична традиция, от която е част използваният модел, представят се две от хипотезите (на Ст. Франкс и на Р. Панчева) за деривацията и позиционирането на клитиките в българския език и в историята на българския език, които използват този инструментариум. Изследването завършва с формулиране на хипотеза за деривацията на клитичните елементи в различните позиции, като се изказва предположение, че клитиките могат да бъдат както зависими от глагола, чиито

аргументни изисквания удовлетворяват (такива са например винителните местоименни клитики), така и да се реализират по-скоро на нивото на изречението (каквито в съвременния български език вероятно са дателните „етични“ клитики и притежателните клитики, реализирани на равнището на изречението, вместо на фразата).

Монографията завършва със заключение в 7. глава и Приложение с количествени данни от колекцията от извлечени примери, която е свободно достъпна под формата на таблици с данни и описания към данните. Данните могат да се използват за верификация, корекция, както и за целите на други изследвания.

1. Предговор

Обект на настоящото изследване е нееднороден клас езикови единици, чиито членове са детайлно изследвани – както за български, така и за много други езици, но критериите за попадането на една или друга лексикална единица в него, са разнопосочни и невинаги приложими при очертаването на цялостната картина на поведението на тези лексикални елементи спрямо други елементи, както и на функционирането им в рамките на по-големите езикови единици.

По силата на какви обстоятелства и при какви условия бихме обединили в един клас лексикални единици от различни части на речта – такива, които в традиционната граматика се определят като местоимения (както субстантивни, т.е. заместващи съществителни имена, каквито са прякообектните и непрякообектните лични местоимения, така и адиективни, т.е. заместващи прилагателни имена, каквито са притежателните местоимения), глаголи (спомагателни глаголи, включително в копулативна употреба), частици, предлози, съюзи, наречия (адвербиални)? Очевидно тези условия действат на равнища, които са отвъд лексикалното или морфологичното като части на речта, затова и елементите, които функционират като клитични, са разглеждани в различни интерпретативни рамки и на различни езикови равнища: прозодика, морфология, синтаксис, прагматика.

1.1. Обект на изследване

Преди да пристъпим към изясняването на същността и характеристиките на елементите, които могат да функционират като клитични, трябва да направим няколко уточнения.

Предвид разнообразието сред членовете на класа на клитичните елементи още в началото ще ограничим обектите, които ще са във фокуса на изследването, макар че, тъй като тези елементи показват определено поведение спрямо други подобни елементи, останалите също ще бъдат част от аргументацията в определени посоки. Основният обект на изследването са онези клитични елементи, които са част от т.нар. клитичен комплекс („клитичен клъстер“ или „клитична верига“), който се формира на равнището на изречението. Ще бъдат разгледани елементи,

които са били част от този комплекс в хода на историческото развитие на българския език, засвидетелствано в определени писмени исторически източници. Повечето от тези елементи функционират като клитики на равнището на изречението, тоест реализират се в границите на (просто-) изречение, като онези от тях, които са зависими от друг изреченски конституент (като например местоименните клитики, които изразяват аргументи на глагола), могат да са разположени и дистантно спрямо този конституент. Обект на вниманието ни ще бъдат няколко групи елементи: (1) т.нар. дискурсни клитики *же* и *во*, които се срещат много често в най-ранните писмени източници, но липсват в съвременния език; (2) въпросителната клитика *ли*; (3) местоименните клитики: винителните или прякообектни лични местоименни (в исторически план в техния състав настъпват много промени, затова и отделните подкласове ще бъдат разглеждани отделно; от една страна са първоличните и второличните, които са наследени в съвременния език от старобългарския (с приложимите фонетични промени), а от друга – третоличните, които възхождат към различни местоименни форми, след като в старобългарския като такива са функционирали анафоричните местоимения в падежи, различни от именителния) и дателните, при които формално има съвпадение между формата на непрякообектните, които функционират като аргументи на предиката, като реферират към различни участници в пропозицията (реципиент, адресат, експериенцер, бенефактив/малефактив), и на притежателните клитики (пряко следствие от развитието на т.нар. дателен притежателен падеж, свързан с различните значения на датива, вж. Минчева 1963); отделен подклас тук са възвратните клитики, съответно винителна и дателна, които са отделени, тъй като, макар и в рамките на клитичния комплекс да заемат позициите, в които се срещат останалите винителни и дателни клитики, съответно, те имат различни функции от тях и в исторически план показват и различно, в една или друга степен, поведение; (4) глаголните клитики (т.нар. „свързващи“ клитични елементи): в съвременния език това са формите на спомагателния глагол в сегашно време, като около клитичния комплекс се позиционират и други спомагателни глаголи, включително формата за условно наклонение на спомагателния глагол *би*, частицата за образуването на формите на глагола за бъдеще време. В хода на анализа ще бъдат споменавани и други клитични елементи (съюзи, предлози), както и такива, които може да се срещат около клитичния комплекс (адвербиални елементи като *и*, *пак* и др.) (повече за елементите, които се категоризират като клитични в исторически план, вж. у Зализняк (2008)).

1.2. Данни

В първите две части на изследването са включени наблюдения върху езиков материал, който е извлечен от текстове с публичен достъп¹ и който може лесно да се обработва за различни цели.

В първата част примерите, свързани със ситуацията в съвременния български език, са извлечени от: Българския национален корпус² (Koeva et al. 2012); колекцията с данни, анотирани по проекта *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*³ (Alexander 2019; Dombrowski, Alexander, Zhobov 2019); Българския корпус с детска реч на платформата CHILDES⁴ (Bulgarian LabLing Corpus, описан у (Попова, Попов 2021); Корпуса с транскрибирана разговорна реч⁵ (Тишева, Джонова 2011).

Във втората част е описано състоянието в исторически план, такова, каквото е засвидетелствано в подборка от текстове от старобългарския до ранния новобългарски период. Осигурен е достъп до данните, които са извлечени от текстове, достъпни в публично достъпни корпуси, с помощта на публично достъпно и лесно за използване приложение (AntConc, Anthony 2022), като конструкциите са описани допълнително в рамките на колекция от примери, върху която се извършват и наблюденията, въз основа на които се изнася и информация за количественото разпределение на определени конструкции⁶.

Данните за старобългарския език са извлечени от текстове, които са анотирани в рамките на корпуса TOROT (Eckhoff, Berdičevskis 2015): текстовете, засвидетелствани в Супрасълския сборник (по изданието на Й. Заимов и М. Капалдо (1982, 1983), с някои технически корекции в хода на анотирането, и в Мариинското евангелие (по текста, издаден от В. Ягич (Jagic 1883), отново с някои корекции в хода на подготвянето на текста за анотиране и на самото анотиране)⁷. Вероятните гръцки текстове са дадени отново по изданието на Й. Заимов и М. Капалдо (1982, 1983), като справките са сверявани по дигиталното издание⁸, подготвено от Ан. Милтенова и Д. Бирнбаум, в която гръцките текстове са провере-

¹ Освен, разбира се, примерите, които са конструирани от авторката като носител на съвременния български книжовен език.

² <http://search.dcl.bas.bg/> [27/09/2022]

³ <http://bulgariandialectology.org/> [21/08/2022]

⁴ <https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Bulgarian/LabLing.html> [21/08/2022]

⁵ <http://bgspeech.net/bg/resources/conversations.html> [27/09/2022]

⁶ Примерите е възможно да не са изчерпателни, но ги смятаме за достатъчно индикативни, когато количественото съотношение насочва интерпретацията в една или в друга посока (вж. Приложението).

⁷ <https://syntacticus.org/> [21/08/2022]

⁸ <http://suprasliensis.obdurodon.org/>

ни от Ив. Илиев. Разночетенията за евангелския текст са приведени по текстовете в състава на корпуса TITUS⁹: Зографско евангелие, Асемани-ево евангелие и Савина книга. Разночетенията в гръцкия текст следват две критически издания на текста на Новия завет: Nestlé, E. 1904. *Н KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ. Text with Critical Apparatus*. British and Foreign Bible Society. (GNT: Nestle 1904) и *The New Testament: The Greek Textus Receptus*. Ed. By F.H. A. Scrivener, 1881, по изданието от 1894 (Scrivener 1894). Разночетенията – както за старобългарския, така и за гръцкия текст, са посочени предимно когато се отнасят към разлики в позицията и/или наличието на наблюдавания елемент.

Примерите от среднобългарския период от развитието на българския език са извлечени от текстове, достъпни в рамките на Историческия корпус на българския език (Тотоманова 2015)¹⁰, чрез прости заявки с помощта на програмата AntConc (Anthony 2022). Това са текстовете на Манасиевата хроника (ГИМ, Москва, Син. 38), на Троянската притча (Codex Vaticanus slav. II, текст по Дуйчев (1988) и Miklosic (1871), подготвен за целите на електронно издание от Д. Русева (Русева 2011) и всички достъпни текстове на т.нар. Влахо-български грамоти по изданието на Й. Богдан (Bogdan 1902), като е отбелязано от коя грамота, на кой владетел, ворник или логофет са примерите заедно с годините на управлението или датировката според изданието (между текстовете се наблюдават редица разлики, които са коментирани там, където са релевантни за формата и словоредата на клитичните елементи; в тях се проследява и силно сръбско влияние, което трябва също да се вземе предвид (Бернштейн 1948; Мирчев 1963).

Примерите от ранния новобългарски период са извлечени от текстове, засвидетелствани в Троянския дамаскин (по изданието на А. Иванова (1961) и в Ловешкия дамаскин (по изданието на О. Младенова и Б. Велчева (2013), достъпни отново в рамките на Историческия корпус на българския език. Примерите са извлечени чрез прости заявки с помощта на програмата AntConc (Anthony 2022).

Колекцията от примери е достъпна публично под формата на xls-файлове на: https://github.com/tsvetana-dimitrova/BG_clitics/¹¹ и може да се използва за други изследвания.

⁹ <https://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/framee.htm?/texte/texte2.htm#aksl> [21/08/2022]

¹⁰ <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/list> [21/08/2022]

¹¹ Възможно е някои примери да не са извлечени по технически причини (използване на грешни символи и шрифт например).

1.3. Използвани понятия

Понятията, които се използват в изложението, ще бъдат проблематизирани по-нататък в контекста на различните хипотези за същността, функциите и причините за поведението на клитичните елементи, но преди това е нужно да направим няколко уточнения, които засягат по-скоро описанието на езиковия материал (включително в рамките на представянето му в първите две части).

Като „втора позиция“ на елементите, които функционират като изреченски клитики, се отбелязва позицията, която е след първия прозодично или синтактично силен елемент. Този елемент може да е първи в (минималното) изречение, но и първи в т.нар. „изказване“, особено когато този първи елемент е цяло (подчинено) изречение. Възможно е първият „силен“ елемент да е: единична дума (*Книгата му я дадох вчера*, *Вчера му я дадох книгата*); именна група (*Новата книга му я дадох в понеделник*, *Тази сутрин му я дадох*); предложна група (*На първия рафт му сложих чораните*); цяло изречение, което може да е подчинено, в аргументна функция спрямо главното (*Без да мисля, я хвърлих към стената*), както и да е свързано с предходното изречение, като в такъв случай преди клитиката стои съюз (*Дойде до вкъщи и ми я даде*; ако няма съюзно свързване, клитиката е в различна позиция (*Дойде до вкъщи, даде ми я, но му я върнах*); съчинителен съюз, който въвежда ново изречение – в писмената реч (*Той влезе в стаята. И му я дадох*); подчинителен съюз (*Дойде да ме види, Каза ми, че ми я е дал*).

Като позиция, която „не е втора“ или е „различна от втората“, се определя позицията, в която клитичните елементи са: в така наречената „първа позиция“ (такива примери от езиковия материал има в говорите, в историческите примери, както и в случаи, в които логическото ударение пада върху някои елементи, които иначе функционират като клитики¹²); в позиция след повече от един елемент, който е синтактично или прозодично „силен“ (срв. *Мария никой не я обича*; *Той каза, че Мария никой не я обича*).

В някои случаи са налице маркери за това, че някои от елементите вдясно са преди така наречената „ритмико-синтактична бариера“¹³, формулирана от А. Зализняк (2008: 47–56)¹⁴, вляво от която остават напри-

¹² При колебание на интерпретацията в данните от историческите текстове посочваме в бележка под линия, ако има различно тълкуване.

¹³ В изложението тя се отбелязва в примерите с „/“.

¹⁴ Отвъд интонационната фраза в рамките на анализа на Ж. Бошковиц (Boskovic 2001) или в разширената проекция на фразата на комплементизатора (CP) по анализа на Л. Рици (Rizzi 1997), където се намират елементите във фокус, топик и др. (вж. третата част на настоящата монография).

мер фокализирани елементи; в такъв случай, ако клитиката е след първия елемент след нея, може да се приеме, че отново става дума за „втора позиция“ (вж. Кгарова, Cinque 2008). Подобна причина може да се търси например в анализа, при който изреченията *?Вчера Иван книгата му я даде в два часа* и *?Вчера Иван му я даде книгата в два часа* са гранично приемливи, докато, ако оставим само дателната клитика, изречението *Вчера Иван му даде книгата в два часа* е напълно приемливо, за разлика обаче от **Вчера Иван книгата му даде в два часа*. Независимо от интерпретациите обаче в описанието на историческия езиков материал подобни конструкции се описват като позиция, различна от втора, като отвъд ритмико-синтактичната бариера остават някои прагматични елементи като например вокативите и съответните междуметия и частици (*Хей, Иване, // дай ми книгата; Хей, Иване, // в събота ми донеси книгата*; но не и **Хей, Иване, // в събота донеси ми книгата*).

„Препозицията“ и „постпозицията“ на клитичния елемент спрямо глагола се посочва според глагола, от който елементът зависи (в случаите на местоименните клитики, но и на глаголните в състава на сложните глаголни форми). Това важи и за случаите, в които клитиките образуват клитичен комплекс. Например в изречения като *Хей, Иване, дай ми книгата* и *Дали са му я книгата в събота* клитиките (*ми, са, му, я*) са постглаголни, докато в изреченията *Хей, Иване, в събота ми донеси книгата* и *Книгата са му я дали в събота* позицията на клитиките е преглаголна. „Дистантна“ или „неконтактна“ е позицията, при която клитиките и глаголът, от който зависят, са разделени от друг изреченски конституент, срв. *Тя бе го вече изпреварила*. Ако спомагателните глаголи не могат да се анализират като клитични (например в историческия езиков материал), позицията също е дистантна. В повечето примери от нашата колекция дистантната позиция е сравнително рядка, с изключение на някои конструкции.

Като „полуклитични“ се определят някои от разглежданите елементи в примерите от историческите източници, ако се срещат често в рамките на (около) клитичния комплекс, както и в позиции, характерни за клитичните елементи, но и в т.нар. „силни“ позиции – след предлог и в първа позиция („полу(ен)клитика“ се използва от А. Ваян (Vaillant 1948). В нашия материал това са първоличните и второличните местоименни клитики, както и възвратните клитики.

Под наименованието „квазиклитики“ в историческите примери се разбират елементи, които се срещат по-често от полуклитиките в „силни“ позиции като в началото на изречението, както и в позиции, които не са типични за клитиките, но показват склонност да се появяват и около

клитичния комплекс. Това са третоличните, т.е. кратките форми на анафоричните местоимения в дателен падеж в старобългарски (*ѣмоу/ѣмоу, ѣи/ѣи, имъ*), както и някои едносрични¹⁵ форми на спомагателните глаголи (*би, бе*).

В рамките на това изследване използваме обобщеното наименование „клитики“, тъй като елементът, от който тези единици са прозодично зависими, се променя, т.е. едни и същи елементи могат да са енклитики, т.е. да образуват прозодична дума със „силен“ елемент в препозиция, като в *Даде_му_го в петък*, или проклитики, т.е. да образуват прозодична дума със „силен“ елемент в постпозиция, *Той дойде и му_го_даде* в зависимост от позицията си в изречението, вероятно в зависимост и от изреченския конституент, от който са синтактично зависими.

1.4. Изследвания върху клитиките в български

Въпреки множеството изследвания върху клитичните елементи в световната лингвистична научна литература (върху езици, които използват често тези елементи) в изследванията специално на български език се наблюдава известен дисбаланс в интереса към клитичните елементи, който е свързан с обстоятелства, които са както вътрешнолингвистични – те се разглеждат като елементи от отделни езикови равнища и по-рядко се осмислят като резултат от процесите на взаимодействие на тези равнища, така и с фактори, които вследствие от определени обществени процеси неминуемо са повлияли и върху развитието на езиковедските изследвания. Повечето от елементите, които са обект на интереса ни, са т.нар. парадигматични клитики¹⁶ (местоименните и глаголните, които образуват собствена парадигма). Те се срещат в южнославянските и в западнославянските, но не и в източнославянските езици (Dimitrova-Vulchanova 1999), където преобладават т.нар. непарадигматични клитики (някои от тях като *же* и *бо*, които ще разгледаме в следващата част върху исторически материал от българския език, са се запазили в руски например, но не и в български; изчерпателен поглед върху системата на непарадигматичните клитики (частици) предлага Т. Николаева (2008). Беларуският е единственият език без парадигматични клитики, а в руския и в украинския като клитична се определя формата на спомагателния глагол за условно наклонение *бы* (вж. Иванова 2014; като енклитич-

¹⁵ Многосричните спомагателни глаголи няма да бъдат разглеждани, дори да демонстрират поведение, което е близко до това на едносричните, което е и сигнал за тяхната т.нар. „квазиклитичност“.

¹⁶ Р. Якобсон (Jakobson 1935/1971) ги разделя съответно на енклитики/изменяеми думи (*les mots enclitiques flechis*) и частици (*les particules*).

ни в различни изследвания се споменават и други форми на бити). В някои говори се срещат и местоименни елементи, които са клитични като дателното възвратно *си* и кратката форма на местоимението за 2 л., ед.ч. Карпатоукраинските (галицките) диалекти пък притежават фразови Вакернагелови клитики, които според изследователите са наследени от праславянската система на клитиките (Толстая 2015)¹⁷.

Вследствие на липсата на развита система на клитиките в руски, а оттам и на изследвания именно върху тези елементи в научната литература на руски език (който е и един от основните езици на славистиката), клитиките се разглеждат в изследвания, във фокуса на които не е съвременният руски език, а по-скоро староруският, като в сравнителен план се изследват други славянски езици, включително старобългарският (наричан „старославянски“ в много от тези изследвания). Тук ще споменем най-вече изследванията на А.А. Зализняк (2008), Т. Николаева (2008) и А.В. Циммерлинг (2013). Всъщност до 2008 г., когато се появяват и двете монографии – на Т. Николаева и на А. Зализняк – единственото голямо монографично изследване върху клитиките е на Г. Цихун, в чийто фокус са клитиките в южнославянските езици и т.нар. „балканославянски модел“ (Цыхун 1968). Процесът и етапите на загубата на клитичната система – каквато може да се проследи в староруските (южноруски и новгородски) паметници – за да се стигне до ситуацията в съвременния руски, е подробно изследвана от А.А. Зализняк (2008)¹⁸, който разглежда условията и моделите на реализация на клитичните елементи в староруските текстове, както и по-нататъшната им съдба – замяната на кратките форми на местоименията и глаголите с пълните и превръщането на кратката винителна форма на възвратното местоимение в постфикс. Въпреки че основният фокус в монографията на Т. Николаева (2008) е върху час-

¹⁷ Всъщност за произхода на тези елементи – енклитични дателни местоимения – има различни хипотези – според някои изследователи става дума за контактно индуцирано развитие (с езици от Балканския езиков съюз, отгук и хипотезата за съществуване на Карпато-Балкански езиков съюз (Кобылянский 1973), тъй като много от общите черти съвпадат с някои от т.нар. „балканизми,“), като дори посочват някои от тях като „българизми,“ наред с други черти (Погорелов 1939), а според други са остатъци от по-старото общославянско състояние (вж. Vasmer 1940/1941; Нимчук 1988; вж. у Danylenko 2019).

¹⁸ По данни от Руския национален корпус и в староруския език системата на парадигматичните клитики е била сравнително „бедна“ – в историческия подкорпус на Руския национален корпус (към март 2022 г.) има срещания на по-ранните клитични *ми* и *ти*, *макар* и *малко*. Очаквано не се регистрират срещания на местоименни клитични елементи (които всъщност са по-късни в българския, но за които има и ранни податки в ранните паметници, специално за *моу*) като *моу*, *гы*. Има само две срещания на *го*, както и на глаголните *е*, *си*.

тиците, една глава е посветена на клитиките (Николаева 2008: 127 – 187): авторката също предпочита да разглежда клитиките и клитичността като синтактично явление (а не акцентно или прозодично), като ги определя като клас „монеми“ (по А. Мартине, вж. Martinet 1985), преходен клас единици между лексемите и морфемите, като тенденцията е да се развият до словообразователни и формообразователни „форманти“ (засвидетелствана при *ся/съ* в руски).

Наличието на клитики в западнославянските езици и в южнославянски езици обуславя и съществуването на редица изследвания върху тях както в синхронен план, така и на различни исторически етапи от развитието на отделните славянски езици. Много от по-цялостните изследвания на клитичните елементи в отделните езици включват сравнения с други славянски езици (Franks, King 1999; Migdalski 2016;), включително микровариациите (Kolaković et al. 2022). Съществуват отделни изследвания, в които се разглеждат клитичните елементи в исторически план, като например детайлната монография на П. Косек върху клитичните елементи в старочешките ръкописи между 1620 и 1775 г. (Kosek 2011). и процесите, които са довели до утвърждаването на клитичните елементи в съвременния чешки (Kosek 2011). Процесите в чешки много напомнят на процесите в историята на българския език, като проблемите и въпросите са подобни, с различен краен резултат. Един от интересните въпроси в изследванията на П. Косек и неговите колеги, поставени и дискутирани в поредица от статии по темата, е например доколко запазването на богатата система от клитики в чешкия език, проследима по евангелските текстове, както и позициите им спрямо лявата граница, глагола и края на изречението не са свързани с влиянието на латинския на оригинала, от който са превеждани някои от текстовете (Kosek, Čech, Navrátilová 2022). Както ще видим по-нататък, клитичните елементи в старобългарските текстове вероятно са следвали позициите на съответните елементи в гръцкия текст, в определени конструкции, но в българския език са се формирали допълнителни клитични елементи, които липсват в гръцкия текст. Освен това клитичните елементи са се запазили и в други славянски езици, като проблемите при анализа им са малко или много подобни.

В научната литература на български език не ни е известно отделно по-цялостно изследване, посветено на клитичните елементи, тяхното поведение, функции и развой. Съществуват отделни изследвания, посветени на някои от подкласовете на елементите, които функционират като клитични, като най-голямо внимание е обръщано на местоименните клитики, най-често в рамките на изследвания на цялата местоименна

система (Ницолова 1986), включително в сравнителен план (Илиева 1999), или на семантично-синтактичните свойства на отделни местоимения. В последния случай особен интерес за изследователите представляват дателните местоименни клитики поради многофункционалността си, т.е. различните си референти (Станков 1982; Петрова 2006), както и възвратните клитики, с участието си във формирането на възвратни и възвратно-страдателни конструкции (Чолакова 1986; Сливкова 1995; Коева 1994, 2004; Пенчев 1995, 1996; Петрова, Иванова 2016). Съответно на тези елементи са посветени и най-много изследвания. Интересно е, че за някои автори обектните и притежателните местоимения са енклитики (Андрейчин 1958; Маслов 1956; Стоянов 1964), които могат да станат проклитики – тази хипотеза вероятно е свързана с невъзможността им да заемат първа позиция в изречението. За Г. Цихун (Цыхун 1968) и К. Попов (Попов 1974) обаче те могат да са както енклитики, така и проклитики. В рамките на морфологичното им описание (включително за целите на реализацията им в синтаксиса) в различни изследвания са очертани основните характеристики на кратките форми на местоименията, като те се описват именно чрез тези свои признаци, т.е. референтност, функции и позиция спрямо други елементи около тях (Ницолова 1986; Илиева 1999).

В исторически план най-често вниманието отново е насочено към развоя на формите на клитичните местоимения, както и особеностите на употребите им в деиктични и анафорични контексти. В изчерпателната монография на Т. Ат. Тодоров (2002) се проследява съдбата на формите на старобългарското анафорично местоимение от индоевропейските съответствия и регистрирани в ранните ръкописи форми до форми, които се срещат в съвременни диалекти.

Клитичните елементи намират място и в по-общите описания на българската граматична система, където най-често са представени в съответните части, посветени на отделните явления и конструкции. Например в учебника „Съвременен български език. Фонетика. Морфология. Синтаксис“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998) възможността клитичните елементи да получават ударение след отрицателната частица *не*, е отбелязана в представянето на фонетичната система (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 63). Историята на формите на местоименията е разгледана в описанието на местоименната система, а спомагателните глаголи и частицата за бъдеще време *ще* са представени в съответните части от описанието на морфологичната система, без обаче да се навлиза в подробности относно словоред или позиции. По-голямо внимание им е отделено в представянето на синтактичната система на българския език,

където са разгледани от гледна точка на референтността си в контекста на теорията на свързването (за да се аргументират синтактичните премествания и връзката между преместения елемент и оставената от него т.нар. „следа“).

В своята монография върху морфологичната система на българския език Р. Ницолова (2008) включва както анализ на позициите на местоименните клитики по отношение на информационната структура на изказването (Ницолова 2008: 151–157), така и подробно описание на възможните позиции на местоименните клитики спрямо елементите на сложните глаголни форми (Ницолова 2008: 293–294 за формите на перфекта; 301–302 за формите на плусквамперфекта; 306 за формите за бъдеще време; 311 за формите на футурум претерити; 314–315 за формите на футурум екзактум).

В плана на синтаксиса интересът е насочен отново предимно към местоименните клитики, като вниманието е фокусирано върху участието на обектните клитики в конструкциите с удвоено допълнение (и несъгласувано определение, вж. Ницолова 1986; Ницолова 2008: 152–154; Минчева 1969), както и върху притежателните клитики (Хаджиева 2013, 2014, 2017). Този интерес е обясним, тъй като удвояването на обекта е типична балканска особеност и се наблюдава и в гръцки, румънски и албански, както и в романските езици¹⁹. Удвояването на допълнението е свързано и с развитието на определеността – в български удвоеният обект трябва да реферира към определен или специфичен предмет (Ницолова 2008: 152, която цитира и Иванчев 1978: 144, Асенова 1980: 228), като въпросителните и отрицателните местоимения във функцията на допълнение също могат да се удвояват. Има основания клитичните местоимения да се анализират като вид маркер, тъй като клитичното местоимение, за разлика от пълната форма, може да се използва самостоятелно в безличните глаголни и именни изречения, както и в желателни пасивни конструкции (Ницолова 2008: 153, цитира Попов 1962: 71, Цыхун 1968: 69–82). Нещо повече, П. Асенова (Асенова 2002/2015: 104) смята, че удвояващата клитика компенсира загубата на падежните форми, тоест тук клитиката се възприема като вид (обектен) маркер.

В изследванията върху местоименните клитики вниманието се насочва често върху функцията им в рамките на изказването (Иванчев 1978; Krapova, Karastaneva 2000; Tisheva 2007; Тишева, Джонова 2006) поради словоредните ограничения относно позицията на клитичното

¹⁹ На изследванията върху романските езици всъщност дължим повишения интерес към клитиките, започнал още с формулирането на Ефекта на Тоблер-Мусафия (вж. 2.2.3.3.), още преди появата на студията на Я. Вакернагел (Wackernagel 1892/2020, 2.2.3.1.).

местоимение вляво и ролята му при формирането на лявата периферия (по този въпрос в исторически план, вж. и Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2008). Р. Ницолова (2008: 151–152) посочва, че кратките форми влизат в състава на комплексния фокус (при членението фокус – фон) и на коментара (при членението топик – коментар) или на фона заедно с други думи, като подчертава и зависимостта и словоредните ограничения спрямо началото на изказването. Тъй като клитичните форми сами не могат да бъдат нито топик, нито фокус, не могат да образуват и изречение. Авторката посочва, че отрицателната частица пред тях изразява само общо (не и локално) отрицание и тогава клитичните местоимения могат да получат ударение. Освен това думи като *само*, *точно* и др., които се използват за маркиране на контрастен фокус, се отнасят към предиката, не и към кратките местоимения. Р. Ницолова обръща внимание и на удвояването на обекта и на несъгласуваното определение, означаващо притежател, като различните реализации в изречението – самостоятелна пълна форма, кратка форма или удвояване – зависят от информационната структура на изречението, като пълната и клитичната форма не изпълняват една и съща информационна функция (Ницолова 2008: 153–154).

Подобна картина се очертава и в изследванията, посветени на лявата периферия, на Й. Тишева (2014: 47–52), където се посочва, че лично-местоименната клитика заема позицията на допълнението именно в глаголната група в структури с преместено допълнение в клитична лява дислокация (Тишева 2014: 48–49), като с механизма на удвояването се маркира топикът на изказването. Й. Тишева (2001) разглежда и въпроса за словореда на т.нар. предикативни клитики, т.е. тези, които се ориентират спрямо предиката, като изводът ѝ е, че словоредът им се подчинява на правила за позицията им спрямо глагола, а в сложните глаголни форми позицията им зависи от онези елементи, които са маркирани за лице и време.

В изследванията е обръщано и внимание на разликата в синтактичните функции между пълните и кратките форми на винителните местоимения и тези на дателните местоимения. Клитичните винителни местоимения изразяват само пряко допълнение, докато клитичните дателни местоимения имат много повече функции: непряко допълнение, несъгласувано определение в притежателни конструкции и в обстоятелствени пояснения след многосричните вторични предлози (*помежду ни*, *отгоре ни*). Отбелязвани са и ограниченията при съчетаемостта на кратките форми с именителните форми и една с друга, които включват категориите лице и число (Ницолова 2008: 155). Кратките форми за 1 и 2 лице не могат да се съчетават с именителната форма за същото лице (**Ние ме*

видяхме, ??Аз ще ни направя омлет). Кратките винителни форми за 1 и 2 л. не могат да се съчетават с кратки дателни форми (*Аз му те представих). Р. Ницолова (2008: 155) отбелязва, че подобни ограничения се наблюдават в романските езици, като се позовава на Хр. Василев (1969) и Х. Р. Хауге (Hauge 1976).

Изследвани са и различните контексти и употреби, в които се използват кратките дателни форми на личните местоимения, включително етичния датив (Ницолова 2008: 156; Ницолова 1980, 2013; Петрова 2015). А. Джелъова (2015) дори прокарва разграничение, в исторически план, между притежателните местоимения в несъкратените им форми и енклитичните форми с притежателно значение ми, ти и си, като последните ги анализира като квазисубекти с посесивна функция.

Особен интерес представляват наблюденията на С. Банова (2014, 2019), които са свързани с усвояването на словоредата на клитиките в българския език. В писмената реч на възрастни, усвояващи българския език като чужд, С. Банова (2019) наблюдава множество словоредни варианти, които се приемат за „грешни“ в съвременния български книжовен език, като изказва и предположения за причините за появата на такива конструкции, сред които са родноезикова интерференция, свръхгенерализация, опростяване.

Клитичните елементи се разглеждат в рамките на по-големи съпоставителни изследвания, в които се сравняват съответните системи на български в съпоставка с други славянски и балкански езици. К. Илиева (1999) разглежда системите на личните местоимения в балканските езици – български, сърбохърватски, румънски, гръцки и албански, като проследява развоя на формите на личните местоимения от по-ранното до съвременното състояние на езиците. В изследването си върху местоименните системи в балканските езици Ек. Търпоманова (2020) анализира и различните употреби на клитичните местоимения в съпоставителен план. Св. Иванчев (1978) разглежда употребите на пълната и клитичната форма на личното местоимение в славянските езици в зависимост от това коя част на изречението изразяват – тема, транзит и рема, като стига до заключението, че българският език използва удвояването на местоимението, т.е. пълна и кратка форма, в темата, клитиката е в позицията на транзит, а самостоятелната пълна форма изразява ремата. Ек. Търпоманова посочва, че в това отношение българският е по-близък до балканските езици (отколкото до славянските) (Търпоманова 2020: 65–66).

Изследванията върху клитиките в езиците от Балканския езиков съюз неизменно включват и клитиките в българския като балкански език (Цыхун 1968; Rudin 2001; Търпоманова 2020), който е в основата на т.

нар. „балканославянски модел“. Клитиките в балканските езици²⁰ образуват клитичен комплекс, чиято матрица си прилича: винителните клитики следват дателните; възвратните местоименни клитики се държат като невъзвратните; глаголните клитики са част от комплекса, освен в гръцки, като има известни разлики между езиците в позицията им спрямо местоименните клитики, същото се отнася и за неклитичните елементи. К. Рудин (Rudin 2001) разглежда в сравнителен план клитиките в балканските и в романските езици (румънски е представител и на двете групи), като търси обяснения за моделите и разликите между тях в действието на фактори и ограничения в различни домейни, синтактичен и функционално-прагматичен.

В литературата на руски език за българските клитики пишат основно българисти (Шанова 2006, Иванова 2016), както и изследователи, които се занимават със съпоставителни и сравнителни, вкл. сравнително-типологични изследвания (Цыхун 1966, 1968; Циммерлинг 2012, 2013а, 2013б; Иванова 2012, 2013) – както вече беше отбелязано, интересът изобщо към клитиките минава през интереса към други езици, които развиват по-богата система от клитични елементи.

Внимание заслужават и изследванията, които включват по-старите състояния на славянските езици, тъй като в тях много често се разглеждат и съответните клитични или полуклитични елементи в старобългарския език като първия писмено засвидетелстван славянски език. Ф. Славски (Slawski 1946) например прави сравнение между съответните елементи в старобългарските преводи и в гръцките им (вероятни) източници, за да стигне до извода, че особено в конструкции без паралели в гръцки (като например рефлексивните конструкции и формите на сложните глаголни времена) клитичните елементи имат противоречиво поведение. В своя капитален труд върху синтаксиса на старобългарския език Р. Вечерка (Večerka 1989–2003) прави преглед и на особеностите при употребата на клитичните елементи, които тук разглеждаме, в различни части на изследването. А. Зализняк (2008) изследва енклитиките в староруския език, като изследването включва и старобългарския (старославянския) език като отправна точка.

Англоезичната литература върху клитиките в славянските езици е изключително богата, независимо че в английския език (а и в повечето езици от германската група) клитичните елементи са по-скоро фиксирани, което логично прехвърля немалка част от дискусията върху ста-

²⁰ Специално внимание на клитиките в гръцки, включително и най-вече в исторически план, ще бъде отделено, макар и накратко, във втората част на настоящото изследване, където ще бъде представена историята на клитиките в българския език.

туса изобщо на клитиките към морфологичната система (Anderson 2005).

В поредицата от обзорни томове, издадени като резултат от проекта *Typology of Languages in Europe* (EUROTYP), през 1999 г. е публикуван специален том, посветен на клитиките в европейските езици, под редакцията на Хенк ван Раймсдик (Riemsdijk 1999). В него картината на клитиките в славянските езици е представена от М. Димитрова-Вълчанова (Dimitrova-Vulchanova 1999), като фокусът е върху южнославянските езици, а специална глава е посветена на клитиките в структурата на българското изречение, с автори М. Димитрова-Вълчанова и Л. Хелан (Dimitrova-Vulchanova, Hellan 1999). Ст. Франкс публикува впечатляваща поредица от статии, студии и монографии върху синтаксиса на славянските езици, където именно клитиките са обект на специален интерес (включително в съпоставителен план) и които много често, ако не и в повечето случаи, включват и българските клитики (Franks, Rudin 2005; Franks 1998, 1997, 2005, 2006, 2008, 2016). Ст. Франкс и Т. Х. Кинг са автори и на обемна обзорна монография върху клитиките и клитичността в славянските езици (Franks, King 2000).

Сред останалите изследвания върху клитиките в българския език има твърде много имена и посоки на проучвания (което, разбира се, е доказателство за интереса именно към тези елементи в български), така че тук ще споменем само няколко. Ж. Лъожандр (Legendre 1996, 2000) анализира позициите на клитиките в български в рамките на т. нар. Теория на оптималността, като според нея данните водят по-скоро към морфологично обяснение, т.е. различните позиции на клитиките не са резултат от синтактични (постсинтактични) процеси, а от морфо-прозодични ограничения. За разлика от нея, Х. Р. Хауге (Hauge 1999) предполага, че словоредните позиции на българските предикативни клитики биха могли да се постигнат само чрез синтактични трансформации, последвани от (постсинтактично) приложение на фонологичните правила. Т. Августинова (Avgustinova 1994, 1997) разглежда словоредните ограничения при т.нар. предикативни клитики в рамките на българското изречение, както и в рамките на именната фраза, включително в гранични двусмислени позиции в клитичния комплекс (Avgustinova 2000), като предлага подход към формалното им описание и моделиране, свързано именно с тези им позиции. Интерес представляват дисертацията (Ivanov 2009) и поредицата статии на Ив. Иванов (Ivanov 2012; Slabakova, Ivanov 2011), в които се изследват употребите на клитични елементи от деца и възрастни, които изучават българския език като чужд. Клитичният комплекс е моделиран и за це-

лите на автоматичното разпознаване на глаголни форми в български (Leseva, Stoyanova, Koeva 2015).

Някои от тези изследвания ще бъдат представени по-подробно по-нататък в изложението, тъй като са пряко свързани със задачата ни по проследяване на развитието на клитичните елементи в историята на българския език, а към други ще бъде реферирано при дискутирането на определени конструкции или явления.

Преди да пристъпим към дискусията върху историческия развой на клитичните елементи обаче, трябва да уговорим защо и доколко включваме (и съответно изключваме) едни или други елементи, какви са характеристиките им и как могат да бъдат открити те. В следващата, втора, глава на монографията ще бъдат представени някои особености на елементите, които функционират като клитични: дефектност (и дефицити), зависимост, област на действие, склонност към групиране (т.е. образуване на т.нар. клитичен комплекс), като бъдат очертани позиционните ограничения, на които се подчиняват клитиките, с преглед на тези ограничения в българския език в контекста на два закона, които приемаме, че важат и за българския език, макар и с известни уговорки – Закона на Вакернагел (вж. 2.2.3.1. и 2.2.3.2.) и Закона или Ефекта на Тоблер-Мусафиа (вж. 2.2.3.3.).

I. Клитиките: същност и особености

2. Дефицити и зависимост

Не е лесно да се даде дефиниция на това какво е „клитика“, защото клитиките са „дефектни“ елементи, които се определят не от това, което са, а от това, което не са²¹.

Най-важният елемент от всяка една дефиниция на клитиките е тяхната зависимост (както показва и самият произход на думата от гр. ἐκκλιτικός), като всички дефиниции комбинират информация от различните езикови равнища – фонетично и прозодично, морфологично, синтактично, като на всяко едно от тези равнища се посочват и изключенията. На фонетично – или по-скоро прозодично – равнище елементите, които могат да функционират като клитики, нямат собствено ударение, но някои от тях все пак получават ударение в рамките на по-голяма прозодична единица. На морфологично равнище повечето клитики са едновременно самостоятелно реализиреми в текста думи, но и не могат да се използват, без да са подкрепени от друг елемент, който им позволява да реализират функционалната си същност и зависимости. В синтаксиса клитиките най-често не присъединяват зависими конституенти, тоест те не са синтактична опора, но същевременно реализацията им в рамките на по-голямата синтактична единица може да бъде доста свободна, а както ще видим по-нататък в анализа в рамките на генеративната теория, вероятно се реализират в опорите на различни функционални проекции. В семантичен и дискурсивен план клитиките също са зависими – местоименните клитики например имат само референциално, но не и независимо лексикално съдържание; глаголните елементи, които функционират в определени условия като клитики, също имат предимно функционална стойност, като, освен че имат т.нар. свързваща функция (спомагателни и копулативни глаголи), могат да са носители и на съгласувателните характеристики на предикацията (лице, число, време, наклонение); предлозите, съюзите и частиците също са предимно функционални елементи – имат свързваща функция.

²¹ Както посочва Д. Зец (Zec 2009: 139) в рецензията си на монографията за клитиките на Ст. Андерсън (Anderson 2005), цитирана от Ст. Франкс (Franks 2017: 146) (вж. и Franks 2017).

Зависимостта на клитичните елементи се проследява и при класификациите, където вместо „клитики“ съответните елементи се подразделят на „енклитики“ и „проклитики“ – независимо че двата (под)класа може да включват и едни и същи думи, те се назовават по различен начин единствено в зависимост от позицията на елемента, от който зависят прозодично: енклитиките зависят прозодично от предходния елемент, докато проклитиките – от следващия ги елемент.

Следователно определящите характеристики на клитиките са тяхната функционалност и зависимост. Те са зависими елементи, чиято форма и поведение, както посочва А. Зуики (Zwicky 1977, 1985), ги сближава както с афиксите, така и със самостоятелните думи. Клитиките са „гранични“ елементи с идиосинкретично поведение – отделните думи, които са част от класа на клитиките, могат да се определят като принадлежащи към различни части на речта, да изпълняват различни функции в изречението и във фразата и да се разглеждат в различни аспекти и изследователски рамки в зависимост от поведението, което демонстрират спрямо елементите, от които са зависими. Именно тази им граничност позволява да ги разглеждаме и като морфонологични единици, и като прозодични единици, както и в рамките на синтаксиса.

В следващите части от тази глава ще обобщим областите на „дефектност“ или „дефицит“ на клитиките на различни езикови равнища, които всъщност и ги правят зависими, за да очертаем разликите им спрямо останалите елементи (вж. и у Franks 2017: 146–155). За илюстрация ще бъдат използвани предимно примери от българския език с елементи, които се разглеждат като клитични в български.

2.1. Дефицити на клитичните елементи

2.1.1. Прозодичен дефицит

Клитиките са прозодично „слаби“ елементи, за които се твърди, че нямат самостоятелно ударение, а образуват прозодична единица с друга – прозодично „силна“ – дума, която е носител на прозодичното ударение. Доколкото много от клитичните елементи в различните езици обаче образуват срички (най-често една), липсата на ударение в съчетание с други ударени езикови единици не изключва възможността в лексикона те все пак да имат самостоятелно ударение – макар някои предлози в български да се състоят само от съгласни, графично, като например *с* и *в*, които се озвучават преди гласна или звучна съгласна, при самостоятелна употреба същите тези предлози се произнасят с шва ([сə], [вə]). Оттук и хипотезата,

че именно сричката е структурният домейн на прозодичните елементи, в които ударението има структуроопределяща роля (Liberman, Prince 1977). В теоретичните рамки, в които фокусът на анализа на клитичните елементи е предимно прозодичен (Selkirk 1981, 1984; Nespor, Vogel 1986), се приема, че сричките формират т.нар. прозодични стъпки (*feet / foot*), които от своя страна формират прозодични думи, изграждащи прозодични синтагми (фрази), които образуват интонационни синтагми (фрази). Именно от интонационни синтагми или фрази са изградени и т.нар. изказвания (*utterances*), а в български равнището на изказването е важно, защото т.нар. изреченски²² клитики се намират във втора позиция именно в изказването, а не в (минималното) изречение. По този начин всяко фонетично съдържание става част от прозодичната структура, т.е. всеки неударен елемент (т.нар. *stray*) трябва да намери ударен елемент, към който да се присъедини – това е принципът на т.нар. инкорпориране на прозодично дефектни елементи в съществуващи структури (или *Stray Adjunction* по механизма, описан у (Liberman, Prince 1977). Тук всяко равнище включва елементи от другите равнища, като равнищата се отграничават според фонетичните промени, които се случват на границата между сегментите. Индикаторите за наличие на граница са разнообразни. Един такъв е обеззвучаването (например при предлозите и съюзите в български). Друг е редуцията, каквато се наблюдава и при някои местоименни клитики в български, включително в говорите; ако краесловната съгласна на предлога преди дума, започваща с гласна, не е обеззвучена, то това не е край на фонетичната дума. Затова и предлозите се анализират като фонологични клитики, а не като фонологични думи. Доказателство например за това, че клитичността се случва на „границата“, са някои от примерите, които ще разгледаме по-нататък, за много ранна регистрация на дателни клитични *му*, които се появяват след глаголи, завършващи на *-е*, т.е. може да се предположи „грешно“ съкращаване на едното *-е* в условията на непрекъснато писане (*scripto continua*). В този контекст прозодичната теория за клитиките използва и понятието „клитична група“²³: в дефиницията на М. Неспор и И. Фогел (Nespor, Vogel 1986) клитичната група е сегмент, в който се включват клитиките, тоест клитичната група е съставена от клитиката и (всички) елементи, от които клитиката зависи, напр. в изречението *Дадох му я в събота* имаме две клитични групи: *Дадох му я* и *в/ф събота*.

Повечето клитични елементи са едносрични, от което обаче не следва, че всеки едносричен елемент, който е и функционална дума, функ-

²² Използваме това определение при липсата на по-точно.

²³ Именно с цел да не настъпва объркване с това понятие, тук използваме названието „клитичен комплекс“ за „клъстеризирани клитики“.

ционираща само като клитика (много от едносричните спомагателни глаголи в български – *бе, би, бях, бих, бил* – могат да се употребяват самостоятелно и имат самостоятелно ударение в речевия поток; същото важи и в определени условия за частицата за бъдеще време *ще*, както и за спомагателните глаголи в сегашно време: *Най-сетне! Какво съм? Съм ли?* (Бл. Димитрова, БНК²⁴), както и за отрицателната частица *не*). В историческия материал, който ще разгледаме във втората част на настоящата монография, ще видим и множество примери, в които разглежданите елементи, които анализираме като клитични, всъщност получават ударение, особено когато се „привличат“ от неударени елементи като някои съюзи, най-вече примери с местоименни клитични елементи, следващи и образуващи една прозодична дума с подчинителния съюз *да*.

Все пак много от едносричните функционални думи се появяват в близост до клитики, като много често именно от тях зависи и поведението на околните клитични елементи. В български примери за такива функционални елементи, които управляват съседните, са отрицателната частица *не* и някои форми на глагола *съм* във функция на спомагателен и копулативен глагол (споменатите *бе, би, бях, бих, бил*), които се появяват в непосредствена близост до останалите клитични елементи. В същото време обаче самите те не проявяват поведение, типично за клитиките в български, както вече беше споменато, тъй като могат да се появяват в началото на изказването, както и да образуват самостоятелно изказване. В различните езици се срещат и двусрични елементи, които могат да образуват прозодична стъпка (*foot*) и да се анализират като клитични (такива елементи разглежда и Я. Вакернагел в студията си *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung* от 1892 г.); именно тези двусрични елементи много по-често получават ударение.

В рамките на прозодичната хипотеза за клитичността се посочва също, че при групирането на клитичните елементи – способността им да образуват клитичен комплекс, която е сред отличителните особености на клитиките – сричките се увеличават и се появяват условия за формиране на друга стъпка, а оттам и за поява на второ ударение, което води до условия за трансформация на някои клитики в афиксални елементи. В български повечето клитики не са афиксални, а по-скоро свободни, тъй като ударението на прозодично силния конституент се запазва и именно то се възприема като прозодично. Изключение се наблюдава при конструкции, в които клитиката се озовава между отрицателната частица *не* и „силния“ конституент, където се появява второ ударение именно върху

²⁴ При всички примери, извлечени от Българския национален корпус (БНК), това обстоятелство ще бъде посочвано.

клитиката. В тези случаи в литературата се срещат две предположения относно позицията на ударението – основното прозодично ударение може да се измества към местоименната клитика: *Не_мУ_даде книгата, нали?*, но според някои носители на езика е възможно и второ (или вторично) ударение върху глагола: *Не_мУ_даде книгата, нали?: Не_сИ_отИшъл* (по оценката на Ил Кръпова, цитирана от Ст. Франкс, вж. Franks 2016: 95, бел. 8).

Глаголните клитики, както вече беше отбелязано по-горе, също могат да получат ударение в определени позиции – когато върху тях пада логическото ударение (*Той все пак Е доктор*), включително когато остават в края на изречението при елипса на предикативното име (*Иван не е доктор, но Мария Е*). За местоименните клитики важи същото, макар и доста по-рядко: *Употребявате ли ги тези конструкции? – Не, не я*.

Друг въпрос, свързан с прозодичния характер и поведение на клитиките, засяга условията, при които клитичният елемент, като прозодично слаб, се прикрепя към даден прозодично силен елемент. Много често тези условия, освен прозодични, са и синтактични. В много езици прозодично слабите елементи се прикрепят към най-близкия конституент, с който са свързани синтактично, като по този начин границите на прозодичната единица съвпадат с границите на синтактичната. Както вече беше отбелязано, клитичните елементи могат да бъдат енклитики или проклитики в зависимост от позицията на силния синтактичен конституент, с който са свързани – например клитичните местоимения в български са проклитики, когато глаголят, чиито аргументи изразяват, ги следва (тоест в изречението *Иван го_видя*, местоименната клитика се анализира като проклитика спрямо глагола, а не като енклитика спрямо *Иван*, въпреки че преди клитиката винаги трябва да има друг елемент), и са енклитики, когато глаголят ги предхожда (*Видя_го Иван*). Има езици, в които клитичните елементи задължително се прикрепват към езиковата единица вляво (например в английски), независимо дали са синтактично свързани с нея, или не – както посочва Ст. Андерсън (Anderson 2005: 72), децата усвояват без грешка този принцип, което се възприема като аргумент, че прозодичната структура се усвоява преди синтактичната. Надмощие на прозодичния компонент пред синтактичния се наблюдава в някои прояви в исторически план като слятото изписване на някои клитични елементи (в руски възвратната частица *-ся/-сь* се изписва слято с глагола, но същевременно глаголят може да променя формата си преди *-ся/-сь*, срв. *(я) одеваюсь, (ты) одеваешься* – затова и се анализира като постфикс). В текстове на банатски български например се наблюдава писмено полусливане (изписване с дефис) на елементи, состо-

ящи се само от гласна като спомагателния глагол за 3 л., ед.ч. и пряко-обектното клитично лично местоимение в ж.р., ед.ч., когато преди тях стоят едносрични елементи като *се*, *да*, други местоименни клитики и др.: *kujatu se-j zapázil; i smi dlažni da-j predadémi nadálja; Joakime, Joakime, Guspudin ti-j uslušel izdarželivata mulitva*²⁵.

Някои автори (Klavans 1985) дори предлагат посоката на прикрепване на клитиката да бъде включена като характеристика на съответния елемент. Не всички клитични елементи обаче биха притежавали такава характеристика – в български нито местоименните, нито глаголните клитики демонстрират ексклузивно поведение на проклитики или на ен-клитики.

От всичко това можем да заключим, че макар прозодичният дефицит да е фактор за функционирането на някои елементи като клитични, той не може да бъде нито единствено, нито достатъчно обяснение за това поведение.

2.1.2. Морфологичен дефицит

Морфологичният дефицит на клитичните елементи се разкрива при изпълнение на функциите им спрямо останалите конституенти на езиковата единица, която ги съдържа – изречението или фразата. В повечето случаи клитиките имат функционална стойност, като осигуряват вид връзка между другите елементи в по-голямата единица (спомагателни и копулативни глаголи, референтни местоименни елементи, съюзи, предлози) или сигнализируют за прагматична стойност на някой от околните елементи или на целия конституент (отрицателна частица, въпросителна частица, дискурсни частици). Клитичните елементи често представляват комбинация от „маркери“ за морфологични категории: наклонение, време, аспект – при глаголните клитики; определе-ност, притежание, падежни отношения, лице, число – при именните клитики; полярност – при отрицателната частица, която също може да е клитична. Този дефицит стои в основата на процеса на граматикализация, който претърпяват много от елементите, които преминават развитието (пълнозначна) лексема > граматична дума > клитика > афикс (> Ø) (Hopper, Traugott 2003:7).

Местоименните клитики в български представляват комбинация от граматични маркери за лице, число и синтактична функция, при липса

²⁵ Посочените примери са извлечени от материали във в. Banátsći Balgarsći Glás (<http://starbisnov.blogspot.com/>). Подобни примери са посочени и в изследването върху банатския български книжовен език на М. Младенова (2021: 173, пример от в. „Наша глас“, 1993, бр. 16: *I naša nárud jazika gu-j spasil*).

на основа и коренна морфема. Третоличното *го* например произхожда от окончанието за местоимението в 3 л., ед.ч., м.р., родителен падеж – *не-го*, а *я* – от окончанието на местоимението в 3 л., ед.ч., ж.р., винителен падеж – *не-я*, което обаче по исторически причини съвпада с окончанието за именителен падеж (*т-я*). Третоличното *ги* е по-късно образуване, като към третоличния маркер *г-* се присъединява обобщеното окончание за множествено число *-и*, като тук клитичното местоимение не е свързано с неклитичното местоимение *тях* (производни форми обаче са регистрирани в диалектите – вж. БДА 2017: 106, карта М81, където в някои говори се срещат форми като *хи*, *ха* (*хъ*), *и* (*ий*); БДА 2017: 105, карта М80, където като неклитични форми на местоимението в 3 л., мн.ч. фигурират *них*, *ним*, *ними*).

Глаголните клитики са образувани или след отпадане на първата гласна от старата форма – съм < *є-смъ*, си < *є-си*, сме < *є-сме*, сте < *є-сте*, или, при третоличните форми, след отпадане на звуковете, следващи гласната – е < *єтъ*, са < *сѣтъ*, където съгласните отпадат след отпадането на краесловния ер. По този път на развитие всички спомагателни глаголи стават едносрични и в съвременния език завършват на гласна.

В контекста на морфологичните проявления според някои изследователи (Anderson 2005: 83) клитиките представляват морфологични елементи – експлицитни морфологични маркери за морфосинтактичните свойства на фразата, които приличат на афиксите по това, че имат сравнително фиксиран словоред и позиции, т.е. представляват „фразови афiksi“, които като фонологичен материал се „вмъкват“ във фонологичното съдържание на фразата. Посочват се и редица паралели с афиксите – като например с балтославянския възвратно-пасивен афикс *-s(i)*, който се появява като второпозиционен инфикс в рамките на думата и който Дж. Невис и Б. Джоузеф (Nevis, Joseph 1992) наричат „Вакернагелов афикс“. Подобен е развоят на възвратно-пасивното *се* от полуклитичен елемент (според А. Ваян (Vaillant 1948: 262), цитиран и от Р. Вечерка (Večerka 1989: 42), *се* е полу(ен)клитика в старобългарски, защото се среща и в силни синтактични позиции като например след предлог) в постфикс в руски: развитие, което е различно от това в повечето от останалите славянски езици, където *се* остава клитично, макар и да се появява в различни позиции при различни условия в различните езици.

Такава граматикализация се наблюдава и при членната морфема в българския език, която изминава пътя от самостоятелна дума (показателно местоимение) през клитичен член до афиксоподобен елемент, който се прикрепва към един от конституентите – обикновено първия – на именната фраза (вж. Гълъбов 1986 [1950], Dimitrova-Vulchanova,

Vulchanov 2011). Гранично поведение пък показва следлогът *ila/ile* в турски, който може да се изписва както отделно от предходната дума, така и да се прикрепя към нея афиксално, но и в двата случая се подчинява на вокалната хармония.

Тоест клитични са (и/или стават) елементи, чийто морфологичен дефицит ги прави зависими от други елементи в обкръжението им, което пък им позволява в следващия етап от своето развитие да се превърнат в афикси. Интересното тук е, че някои автори предполагат действието и на обратния процес при местоименните клитики в някои славянски езици. Х. Юнг и К. Мигдалски (Jung, Migdalski 2019) предполагат, че някои местоименни елементи в полски, староруски и в македонската норма се превръщат от клитики в т.нар. „слаби“ местоимения, които демонстрират различни позиционни реализации, включително в рамките на клитичния комплекс, тоест имат по-скоро самостоятелна употреба като опора на именна група. Според авторите това развитие е следствие от промените в глаголната система на въпросните славянски езици²⁶, които се отразяват и на нивото на синтактичната структура.

2.1.3. Синтактичен дефицит

Клитичните елементи са синтактично зависими – те нямат свои синтактични разширения, т.е. не могат да бъдат модифицирани. Освен това се срещат в определени позиции в изречението или във фразата, като позициите им невинаги съвпадат с позициите, в които могат да се срещнат неклитичните им съответствия, ако имат такива (както е при местоименните клитики в българския книжовен език, срв. *Него също сложих в торбата*, *Него също го сложих в торбата*, но **Го също сложих в торбата* е неграматично²⁷). Липсата на синтактични разширения

²⁶ Според изследователите развоят на глаголната система оказва влияние и при промените в изреченската позиция на клитиките в български (вж. по-специално Pancheva 2005; Migdalski 2016).

²⁷ Тази позиция фигурира в македонската книжовна норма, където няма ограничение за клитиките да не са в абсолютна първа позиция. Местоименни и глаголни клитики (проклитики) в абсолютна първа позиция се срещат и в някои български говори (вж. Младенов 1993; Тишева 2008; Илиев 2018; и др.): подобни примери от българските говори са приведени по-нататък в текста; примери са налични и в базата данни на „Отвъддунавския електронен корпус“, подготвен от О. Младенова и Д. Младенова като Допълнение към „Българските говори в Румъния“ на М. Младенов (1993) (срв. транскрибирания текст *ми арѣсва шкоѡлата*; *ми арѣсва кни҃гата*“, запис 4.7 от Бълен-Сърб, Дъмбовица). В примерите от банатския български у М. Младенова (2021) също има такива срещания, срв. (...) *Si “martav” kača banatasći balgarin* (...) (Младенова 2021: 173); *Mi* (1 л., мн.ч.) *stanva tačno da gu četēmi* (...) (Младенова 2021: 181).

може да се изведе и като следствие от лексикалната дефектност на клитиките, т.е. от липсата на коренната морфема: в български обаче неклитичните съответствия на местоименните клитики също нямат синтактични разширения.

Клитичните елементи в български (и в редица други езици) не могат да бъдат свързани един с друг чрез съчинителна връзка (доколкото и съчинителните съюзи са (ен)клитични), както и не могат да бъдат управлявани от предлог (предлозите също често са (ен)клитични). За този синтактичен дефицит можем да предположим, че е пряко следствие и от прозодичната им зависимост.

В българския език има все пак една малка група многосрични предлози, които са ударени и които могат да управляват кратки дателни местоименни клитики – някои управляват само клитичните дателни местоимения, но не и неклитичните форми (*насреца ни*, **насреца (на) нас*; *отгоре ми*, **отгоре (на) мене*), докато други може да управляват и пълните форми на местоименията, предимно без предлог (*помежду ни*, *помежду нас*), както и с промяна на формата на предлога (*помежду ни*, но *между нас*; *подире ни*, но *подир нас*), т.е. тук се наблюдава неутрализация на разликата между дателен и винителен падеж при местоименията (Ницолова 2008: 154–155).

Дж. Клаванс (Klavans 1982, 1985) посочва, че клитичните елементи са свързани с определен домейн – синтактичен или семантичен. Според обсега си на действие те се подразделят на изреченски клитики и фразови клитики, като сред фразовите има такива, които се срещат предимно в именната фраза. В български изреченски клитики са глаголните, някои местоименни (прякообектни, непрякообектни) и някои дискурсни клитики (в исторически план), включително изреченската негация. Сред фразовите клитики са въпросителните клитики, локалната негация, някои емфатични елементи (адвербиалното *и*). Конституенти на именната фраза са някои падежни маркери, притежателните клитики (в някои анализи тук се включва и определителният член, който в исторически план е бил клитичен (Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2011), а в съвременния език се среща най-често само веднъж във фразата, при това във фиксирана (втора) позиция.

Особеното синтактично поведение на клитичните елементи е забелязано още от Я. Вакернагел, който отбелязва склонността им да заемат определена позиция в рамките на изречението и/или фразата (вж. по-подробно обзора в 2.2.3.1., по Wackernagel 1892/2020). В редица индоевропейски езици клитиките са зависими синтактично от (наличието на) елемент вляво, т.е. задължително е вляво от тях да има друг елемент – по

силата на Закона или Ефекта на Тоблер-Мусафия, който е формулиран поотделно от двамата автори за романските езици (Tobler 1875; Mussafia 1886, вж. 2.2.3.3.), клитиката не може да заема първа позиция в изречението. Дж. Бреснан (Bresnan 1987) посочва, че клитиките в английски всъщност са синтактично зависими от елемента вдясно – този извод се подкрепя и от наблюдението, че при елипса се използва задължително неклитичният елемент, а конструкцията с клитичния е неграматична, като същевременно обаче съкратените форми на спомагателните глаголи се прикрепват прозодично към елемента вляво. Зависимост от елемента вдясно се наблюдава и при местоименните клитики в български – според редица автори (Franks, King 1998; Pancheva 2005; Franks 2017 и други) синтактично те са приглаголни, а не Вакернагелови второпозиционни и се „прикрепват“ не към елемента вляво, а към глагола – независимо дали той е вляво, или вдясно от клитичния елемент. В книжовния български език обаче елементът вляво също е задължителен дори когато след него има пауза: *Иван я извика в събота; В събота я извика Иван; Извика я Иван в събота; Извика я в събота Иван*, но не и **Я извика Иван в събота...*²⁸), като ако вляво стои друг прозодично „слаб“ елемент, именно с него клитиката образува комплекс, който се прикрепва вляво на глагола. Притежателното клитично местоимение също се намира винаги във втора позиция в именната фраза и непосредствено след членувания фразов конституент (срв. *красивата ми сестра, добрата ми красива сестра, добрата ми и красива сестра, *красива ми сестра, *красива сестра ми, *красивата сестра ми, *добрата и красива ми сестра*).

Клитиките могат да се разделят на подкласове спрямо позицията на „силния“ елемент, към който се прикрепват и в чийто обсег на влияние (домейн) са. Клитичният елемент може да е ориентиран към първия или към последния елемент в домейна, като второпозиционните клитики също могат да се присъединят или към предходния, или към следходния елемент. В това отношение в литературата се посочва, че клитиките най-общо се подразделят на четири големи групи: преди или след първия елемент (първа или втора позиция) и преди или след последния елемент (предпоследни и последни), като в езиците по света най-честите позиции са първа, втора и последна (Anderson 2005: 79). Предпоследната позиция се среща рядко, като в много случаи това са позиции, които могат да се интерпретират не само като предпоследни, а и като постпозиция спрямо други елементи. Затова и някои изследователи предлагат

²⁸ Изключенията вече бяха споменати в 1.1. по-горе – това са случаите, в които логическото ударение пада върху въпросния елемент, т.е. поне прозодично той вече не е клитичен.

да се включи още един параметър – позиция спрямо опората на съответния домейн (Kaisse 1985; Nevis 1986; Zwicky 1987; Anderson 1992).

Всички критерии, които бяха представени дотук, са разгледани подробно от Ст. Андерсън (Anderson 2005), който разделя клитиките на фонологични и морфосинтактични. Фонологичната клитика е „лингвистичен елемент, чиято фонологична форма е дефектна в смисъла, че липсва прозодична структура на равнището на (прозодичната) дума“²⁹ (Anderson 2005: 23), а морфосинтактичната е „лингвистичен елемент, чиято позиция по отношение на други елементи на фразата или изречението се определя от определен набор от принципи, които са различни от тези, които следват независимите синтактично елементи на езика“ (Anderson 2005: 31). Най-общо първите се припокриват с простите клитики на А. Зуики (Zwicky 1977: 3–5), а вторите са подобни – в по-голяма или в по-малка степен – на специалните (или парадигматични) клитики според същия автор (Zwicky 1977: 5–6).

2.2. Зависимост на клитиките

2.2.1. Област на действие на клитиките

Съществуват различни хипотези относно характера на клитичните елементи и обсега им на действие, като най-общо можем да разделим хипотезите на две – морфологична и синтактична. Има и трета – фонологичната, която обаче трудно може да бъде защитена самостоятелно (например А. Халпърн (Halpern 1995) предполага, че поведението на клитичните елементи е резултат от прозодична инверсия).

Преобладаващите хипотези постулират, че клитичните елементи функционират като такива на равнището на синтаксиса (вж. Kayne 1994; Sportiche 1996; Rizzi 1997; Marchis, Alexiadou 2013) и поведението им е резултат от действието на синтактични правила и ограничения. Клитиките се позиционират в рамките на определена синтактична цялост и по отношение на определени конституенти в тази цялост, като в редица езици в рамките на синтактичната цялост има конкретен елемент, към който се прикрепят, прозодично и/или синтактично. Същевременно обаче поведението на клитичните елементи не може да се моделира само чрез синтактични правила, тъй като има езици, в които клитичните елементи имат различно поведение и позиционни вариации (в сръбски например клитиките могат да бъдат както след първата фонологична дума в изречението, така и след първия синтактичен конституент, като някои автори

²⁹ Преводът е на авторката на монографията.

посочват, че първата от двете позиции е по-характерна за хърватски, отколкото за сръбски, вж. Browne 2014: 84; Halpern, 1992/1996, заб. 3, както и подробния критичен анализ у Kolaković et al. 2022: 114–124; в полски също клитичните елементи могат да се реализират на различни позиции в изречението, вж. Mikos, Moravcsik 1986).

От друга страна, според някои автори като Ст. Андерсън (Anderson 2005) клитичните елементи са обект на т.нар. „морфология на фразата“. Авторът защитава тази си хипотеза и с противоречиви примери като английския посесивен маркер „s, който се прикрепя към елемента вдясно, без значение дали е опора, или не, включително и към последен елемент от предпоставена фраза или изречение. В този случай анализът му като афикс към предпоставена фонологична цялост – за който се изтъкват редица фонетични аргументи, за които обаче няма съгласие – не е достатъчно убедителен. Макар морфологичната хипотеза да не може да бъде отхвърлена изцяло, тук по-скоро действат морфосинтактични механизми (тоест в български в тази рамка клитиките ще са обект на фразовия синтаксис).

В последните десетилетия се налага аналитична рамка, която съчетава различните равнища, като постановките ѝ, свързани със съчетаване на елементи с цел формиране на езиковите единици, обединяват морфологията и синтаксиса. В рамките на т.нар. дистрибутивна морфология (Halle, Marantz 1993) морфологичните и синтактичните цялости споделят един механизъм на образуване, т.е. няма разлика между начина, по който се формират думите, и този, по който се формират фразите и изреченията. В този смисъл клитичността не е свързана с отделен клас думи, а по-скоро с поведение, демонстрирано от даден елемент, т.е. тук вече не става дума за „клитики“, а за клитичност. Реално не съществува единен клас обекти с общи характеристики, които можем да наречем „клитики“, а под „клитики“ трябва да разбираме различни групи афиксални и лексикални елементи, които могат – в определени условия – да станат зависими от съседни елементи. Повечето такива елементи са едносрични³⁰, което обаче не значи че нямат ударение (тъй като в лексикона все пак фигурират с ударение, а понякога и при реализацията в речта получават такова), така че лесно могат да „отдадат“ самостоятелността си на съседен по-силен елемент. Тоест и тук клитични са онези елементи, които са

³⁰ Някои многосрични (най-често двусрични) елементи от езиковия материал във втората част на настоящата монография демонстрират поведение и тенденция да се появяват около елементи и в позиции, в които се появяват и едносричните клитични елементи (такива елементи са разглеждани и от Вакернагел (Wackernagel 1892/2020), и от например Зализняк (2008); тук фигурират и някои от т.нар. полуклитики на Ваян (Vaillant 1948: 263).

зависими прозодично и/или синтактично от предходните или следходните думи и споделят характеристики, които са характерни и за афиксите, и за независимите думи.

Това двойствено поведение на елементите, които функционират като клитични, е разгледано в поредица от статии на А. Зуики (Zwicky 1977, 1985; вж. и Zwicky, Pullum 1983). Тук поведението на клитиките се разглежда в контраст с това на афиксите и на самостоятелните думи, като от него може да се изведе и пътят на развитие на тези елементи. А. Зуики (Zwicky 1977) формулира шест критерия, по които разграничава афиксите и (самостоятелните) думи (словоред, вътрешно сандхи, свързаност, конструкции с афикси, податливост на синтактичните правила, ударение), като обръща специално внимание на три класа елементи в изречението и/или във фразата, които показват колебливост по отношение именно на тези критерии и гранично поведение между афикси и самостоятелни думи (Zwicky 1985), и именно тях той разглежда като клитични. Първият подклас са т.нар. *специални клитики* – това са варианти на неклитични думи, които обаче демонстрират по-специфично синтактично поведение – специалните клитики се срещат в позиции, в които неклитичните им съответствия може да не се срещат (такива са именно Вакернагеловите клитики, които заемат т.нар. втора позиция), като в някои езици е възможно те да привличат прозодичното ударение. Вторият подклас на т.нар. *прости клитики* също включва варианти на неклитични елементи, които обаче не се отличават синтактично и позиционно (тук като пример се посочват съкратените форми на спомагателните глаголи и копулата в английския език). Третият подклас са т.нар. *свързани думи*, които са винаги неударени и винаги зависят от съседна дума (предлози и съюзи; те могат да се приемат и като подклас на простите клитики).

А. Зуики и Дж. Пулъм (Zwicky, Pullum 1983) посочват пет характеристики, които отличават клитиките от афиксите: (1) Клитиките не избират категорията на прозодично силната дума, от която зависят, докато афиксите се съчетават с определени думи (от определени части на речта), от които са зависими и семантично. (2) Афиксите често се прикрепват към определени категории думи, докато клитиките не показват такава селективност. (3) Клитиките се подчиняват на морфонологичните правила на езика, докато при афиксите може да има изключения. (4) Клитиките не са семантично идиосинкретични, т.е. значението на комплекса от дума + клитика се извежда от отделните значения на двата елемента, докато значението на афиксите може да не е прозрачно. (5) Клитиките може да се появят след или преди конституенти, които съдър-

жат както други клитики, така и афикси, докато афиксите могат да се прикрепят към други афикси, но не и да следват комплекса от дума + клитика. Въз основа на тези характеристики например двамата автори заключават, че съкращението на негацията в английски – n't – е по-скоро афикс, а не клитика. Според А. Зуики (Zwicky 1985) клитиките и самостоятелните думи може да се разграничат и по (повече или по-малко) стриктния словоред, на който се подчиняват клитиките, но не и самостоятелните думи. Т.нар. „частици“ пък не са отделен клас, а може да демонстрират поведение или на специални клитики, или на прости клитики.

Клитиките са елементи, които се класифицират в различни части на речта, те могат да изпълняват различни синтактични функции в изречението (например местоименните клитики могат да функционират като пряко допълнение, непряко допълнение, модификатор в именната фраза и др.). И макар много от клитичните елементи да принадлежат към класа на т.нар. функционални думи, поведението им е нетипично – ограничено или идиосинкретично, т.е. клитиките демонстрират поведение, което е нетипично за класа, към който принадлежат.

Отделните етапи на граматикализацията на разглежданите елементи (различни според различни автори, но по същество преминаващи от независими към зависими елементи: пълнозначна/самостоятелна лексема > граматична дума > клитика > афикс (> Ø) (Hopper, Traugott 2003:7); лексикален елемент > клитика > афикс (Klavans 1995)) всъщност включват и развития на равнището на всяка от разглежданите области на действие. Самостоятелните думи са градивните елементи на синтактичните единици, които въз основа на свои прозодични (и синтактични) комбинаторни особености, определящи функционирането им като клитики, могат да се превърнат в афикси, които пък са градивни елементи на морфологичната система. Тоест в този развой клитичните елементи (преди да се превърнат в афикси) са част от прозодично-синтактичния домейн.

2.2.2. Клитичен комплекс

Склонността на клитиките да се обединяват в т.нар. клитичен комплекс (клитичен блок, клитичен клъстер, *clitic cluster*), е посочвана като характеристика на тези елементи от много изследователи от Я. Вакернагел до днес. По същество този процес показва склонността на зависимите елементи да се групират, за да си осигурят „забележимост“ – а понякога дори и автономност – в рамките на по-голямата езикова единица.

Именно в рамките на този комплекс клитиките в български могат да получат ударение и да станат център на прозодичната единица. В славянските езици различни клитични елементи могат да привличат ударението (срв. примерите от сръбски, цитирани от Ст. Франкс (Franks 2016: 97) пример (11a): *Si že končal delo? Predvčerajšnjim še nê, včeraj pa sem gâ*, и (11b) *(Ali) se dobro počutiš? Jā, sê*, (цит. по Priestly (1993: 429), както и т.нар. Закон на Василиев-Долобоко, формулиран от А. Дибо (Дыбо 1981), според който в определени славянски диалекти (вкл. в староруски, в исторически план) някои доминантни клитични елементи в съчетание с неклитична дума са могли да привличат ударението, като то може да пада върху първата проклитика, но ако в групата има енклитика, тя привлича ударението³¹). В българския книжовен език ударението в рамките на клитичния комплекс може да бъде привлечено само от онези клитични елементи, които образуват т.нар. същински клитичен комплекс, т.е. местоименните клитики, включително възвратните, и глаголните клитични (спомогателни глаголи в сегашно време) или квазиклитични (спомогателните глаголи в останалите парадигми) елементи (вж. и Dimitrova 2021). Ударението в комплекса не пада върху отрицателната частица *не*, нито върху въпросителната частица *ли*, а частицата за бъдеще време *ще* привлича ударението, когато се озове в постпозиция спрямо отрицателната частица в рамките на конструкция, която се оценява като разговорна (*не щЕ му дам книгата*). Разбира се, ако някой от тези елементи образува самостоятелно изречение, може да привлече ударението, както и когато привлича логическото ударение в изказването. Както ще видим във втората част на настоящото изследване, в историческите езикови данни тези комплекси се отделят и графично в някои ръкописи.

В повечето езици, в които клитиките образуват клитичен комплекс, той се подчинява на позиционните ограничения, на които се подчиняват и същинските членове на комплекса. В следващите части на този обзор ще разгледаме два от т.нар. „закони“, за които се предполага, че определят или са определяли позиционните ограничения за клитичните елементи в български – Закона на Вакернагел и Закона или Ефекта на Тоблер-Мусафия. Ще бъдат посочени и наблюдаваните изключения, условията за проявата им, включително и някои допълнителни подусловия.

³¹ Според В. Найденов (2017: 106) на това правило се дължат случаите на отмятане на ударението в определена форма в съвременния български език от типа *градЪт* (< *град*).

2.2.3. Позиционни ограничения

2.2.3.1. Закон на Вакернагел

По-сериозният интерес към поведението на клитичните елементи в индоевропейските езици дължим на индоевропеиста Якоб Вакернагел³², който в студията си *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*³³ (Wackernagel 1892/2020) обръща внимание на поведението на някои (предимно) неударени елементи в старите индоевропейски езици (въз основа на данни предимно от старогръцки, при това ранния старогръцки, но също и от санскрит и латински, допълнени с данни от персийски, старонемски, келтски), за да формулира правилото, станало известно като *Закон на Вакернагел*³⁴, че енклитиките в старите индоевропейски езици са във „втора позиция“. Сред критериите, които Я. Вакернагел използва за включването на един или друг елемент сред клитичните, на първо място е позицията спрямо лявата граница на изречението, както и броят (и видът) на елементите, които разделят лявата граница и елемента, определен като клитичен. Макар повечето елементи, които са разгледани в студията, да са неударени, все пак се прокарва допълнително разграничение между „слабо ударени“ и „силно ударени“ елементи, т.е. сред елементите се появяват и такива, които получават ударение в речевия поток.

И така, Законът на Вакернагел включва два елемента: „енклитики“ и „втора позиция“. Сред елементите, подлежащи на действието на Закона, Я. Вакернагел включва предимно частици и местоимения (лични, включително първолични, второлични и третолични; притежателни, показателни, възвратни), повечето от които са едно- или двусрични, като коментира, освен позицията им в изречението, и реда им едни спрямо други – тоест позицията им в рамките на онова, което днес наричаме „клитичен комплекс“, както и позицията на този клитичен комплекс. Тенденцията за второпозиционност и на клитиките, и на клитичния комплекс са отбелязани и от други изследователи на текстовете, които той

³² Ст. Андерсън (Anderson 2005: 2) го нарича „покровителя“ (patron saint) на клитиките.

³³ Използва се преводът на текста, издаден заедно с текста на студията през 2020 г.: Wackernagel, Jacob, George Walkden, Christina Sevdali, Morgan Macleod. 2020. On a law of Indo-European word order: *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. (Classics in Linguistics 7). Berlin: Language Science Press.

³⁴ Според бележка под линия в изданието на студията от 2020 г. (Wackernagel et al. 2020) Collinge (1985: 218) отбелязва, че в първия том на своите лекции Я. Вакернагел посочва, че това правило е формулирано от Б. Делбрюк (Delbrück (1878) за санскрит (Wackernagel/Langslow 2009: 57). Я. Вакернагел обаче е този, който предполага, че действието на Закона се простира отвъд санскрит, поради което и неговото име остава свързано с тази формулировка.

разглежда, като и той посочва, че редица латинисти отбелязват, че позицията в изречението след първата е свързана с тонична „слабост“, така че или привлича енклитични елементи, или елементите стават енклитични, защото са в тази позиция³⁵.

Я. Вакернагел отбелязва и склонността на енклитичните елементи да се появяват втори в изречението и изтеглени много по-вляво, като при това се оказват разделени от елемента, който ги управлява – било то глагол (чиито аргументи може да са), или съществително – при местоименията, изразяващи притежание (такава тенденция се наблюдава в късния гръцки, като се проследяват и подобни позиционни възможности с роднински имена³⁶, както и да се появяват след предлог, след определителния член (например в старогръцки), да разделят не само фрази, но и да се употребяват като интерфикс (при т.нар. тмеца в старогръцки, персийски, готски, келтски, латински, включително в немски) или афикс. Преди енклитиката, т.е. в първа позиция, могат да стоят различни елементи – съюзи, именни / местоименни елементи, но и вокативни елементи, глаголни форми, често в императив, субюнктив, отрицателна частица и други. Приведени са обаче и данни, които разколебават действието на правилото, включително от по-късния период на развитието на гръцки, когато то започва да губи силата си.

Понятието за „втора позиция“ е по-неясно, както и причините за второпозиционната тенденция. В повечето от примерите, които Я. Вакернагел привежда, елементите, които се определят като енклитични, се появяват непосредствено след първата дума в изречението, а не например след първия синтактичен конституент, макар да има примери, в които елементите, определени като енклитични, разделят цели думи. От друга страна, примерите са от езици (старогръцки, латински, санскрит) със сравнително свободен словоред, които допускат т.нар. scrambling, т.е. в тези езици фразите могат да са „разкъсани“ на по-малки елементи³⁷. Освен това в редица примери клитичните елементи се появяват след елемент, който въвежда подчинено изречение, както и в позиция след втората в зависимост от функцията на предходния елемент. Я. Вакернагел дори нарича някои подредби „почти втора позиция“ („wie zweiter Stelle zeigt“, Wackernagel 1892/2020: 37/343, 156/372, 162/374).

³⁵ Тук са цитирани различни граматики и издания на текстове (Reisig, Haase 1839; Madvig 1839; Seyffert, Müller 1876; Stolz, Schmalz 1890; и др.)

³⁶ Цитиран е пример от критичното издание на „Херакъл“ на Еврипид на У. Виламовиц-Мьолендорф (Wilamowitz-Moellendorff 1889: 167) (Wackernagel 1892/2020: 119).

³⁷ В своя анализ и коментар на Закона Ст. Андерсън (Anderson 2005: 109) привежда и примери от езици със сравнително фиксиран словоред – хетски и западногренландски, в които второпозиционните клитики също следват първата дума.

Повечето от първоначалните обяснения на второпозиционността търсят прозодични причини въз основа на наблюдението, че елементите в тази позиция са много разнообразни – освен местоименията и глаголите, за които се търси обяснение в стремежа за семантична и реферативна свързаност на текста (тоест елементи, които са „слаби“ акцентно, но важни семантично и синтактично, се стремят да се позиционират по-напред в изказването), във втора позиция се озовават редица адвербиални елементи, неопределителни местоимения, въпросителни местоимения и др. Интерес представляват примерите с второпозиционни местоимения в именителен падеж, както и примери за „слабо“ ударение върху вокативни елементи във втора позиция в латински³⁸. По-съществено и интересно обяснение обаче е дадено в последната част на студията, в която се разглеждат данни от съвременния немски и исторически данни от няколко други индоевропейски езици с акцент върху позицията на финитните глаголи, която според Я. Вакернагел е свързана с позицията на енклитиките. Според него тенденцията за втора позиция на глагола в немски е била в сила и за стария индоевропейски, като в началото се е отнасяла за глаголи и глаголни форми, които са били именно едно- и двусрични, подобно на енклитиките, като по-късно тази тенденция е обхванала и други глаголи. Тук той разглежда и паралелни тенденции в литовски и в латински (с формите на *esse est/sunt*), както и в някои (архаизирани) конструкции у старогръцки автори (Wackernagel 1892/2020: 326–337).

Още от момента на формулирането на закона и през годините впоследствие той стимулира нови изследвания, хипотези и преформулировки, а и немалко критики, насочени към всеки от елементите на правилото, включително: обсега на елементите, които засяга; дефиницията на позицията в контекста на различни езикови равнища – прозодика, морфология, синтаксис, прагматика. Разбира се, групата на езиците, за които би могъл да важи законът, също се разширява, като някои от изследванията са посочени в изданието на студията от 2020 г., което използваме тук (Wackernagel 1892/2020).

В различни по-късни допълнения и уточнения на Закона на Вакернагел понятието „втора позиция“ получава различни тълкувания в зависимост от онова, което се анализира като първа позиция в (простото) изречение (за преглед на схващанията вж. Anderson 2005). Както вече беше отбелязано, при формулирането на правилото в светлината на примерите, които разглежда, за Я. Вакернагел елементът в първа позиция в изречението (тоест позицията преди втората) е именно първата дума в изречението, а не първият синтактичен конституент, затова и тук се на-

³⁸ Цитира латинската граматика на Ф. Столц и Й.Х. Шмалц (Stolz, Schmalz 1890: 557).

лага уточнение на понятието „дума“. За Я. Вакернагел позицията на енклитиките е свързана пряко с една от основните им характеристики, а именно липсата на самостоятелно ударение. От тази липса следва, че те, бидейки неударени или „слаби“, трябва да се прикрепят към елементи със свое ударение, т.е. към „силни“ елементи, или към други „слаби“ елементи, с които да образуват по-голяма единица, която да получи ударение и да стане прозодично „силна“, като оттам и самите енклитични елементи могат да получат ударение.

А. Халпърн (Halpern 1992/1995) очертава най-общо две „втори“ позиции, които според него зависят от конституента в първата позиция: 2W (second word) и 2D (second daughter) – първата, както вече беше посочено, е собствено Вакернагеловата, а втората, която въвежда сред критериите чисто синтактичния, може да се проследи до М. Хейл (Halle 1973) и С. Стийл (Steele 1975). В първия случай енклитиката се разполага след първата прозодична дума, която, от своя страна, може да е част от по-голяма синтактична група – каквато е и хипотезата на Я. Вакернагел. Във втория случай „втората позиция“ е след първата синтактична (зависима) „дъщеря“ на конституента, спрямо който клитиката се намира във втора позиция, т.е. в първа позиция тук е целият синтактичен конституент. В сръбски³⁹ клитиките могат да заемат и двете позиции, включително в един и същи контекст, като предпочитанията и честотата са микровариативни; според информантите на А. Халпърн (Halpern, 1992/1996, заб. 3) предпочитанията са към 2D, а 2W се възприема като по-книжовна (и архаична) конструкция; У. Браун (Browne 2014) посочва, че 2W са по-характерни за хърватски, отколкото за сръбски, и засягат повече клитични елементи и позиции (например според Д. Джавар и К. Уайлдър (Cavar, Wilder 1994) случаите, в които глаголната клитика разделя първо име от фамилно, са гранично приемливи); за подробен преглед на становищата и проблемите, вж. Kolaković et al. 2022: 114–123).

Според Ст. Андерсън (Anderson 2005: 2) това разделяне на дефинициите за „втората позиция“ на клитичните елементи е донякъде свързано с изследователското внимание, на което се радват клитиките в романските езици и особено с изследванията на Р. Кейн (Kayne 1975), където централна роля е отделена на синтактичната дефектност на клитичните елементи (тоест че не могат да бъдат модифицирани и не участват като самостоятелни елементи в координирани конструкции). Тук клитиките се разглеждат предимно от гледна точка на синтаксиса и именно поради

³⁹ В текста на А. Халпърн е използван терминът BSC, т.е. босненски-сръбски-хърватски, който в някои текстове от този период се използва за означаване на стандартния език на територията на Сърбия.

това фокусът е предимно върху местоименните клитики. В контекста на синтаксиса Ст. Андерсън изразява съгласие с предположението на Вакернагел, че второпозиционните енклитики може да са свързани с друга втора позиция в изречението – тази на финитната глаголна форма, като обаче не е съгласен с общата посоката на анализа.

Друго обяснение е, че второпозиционните клитики следват прозодична фраза (а не дума) в първа позиция, която се реализира в рамките на синтактичната структура, без да е непременно управлявана от синтаксиса, т.е. това не са автономни синтактични цялости.

В по-късни изследвания, при които конституентът, спрямо който се определя позицията на клитиката, е фраза, позицията на клитиката се определя съобразно елемента вляво или вдясно или спрямо опората на фразовия конституент, в рамките на който се появява.

В теорията за съответствието (Match Theory) между синтактичния и фонологичния интерфейс на Е. Селкърк (Selkirk 2011), върху която се опират редица изследвания на клитиките в славянските езици, елементът в първа позиция може да е първи елемент в рамките на прозодичната дума / синтактичната дума, първи елемент в рамките на интонационната фраза / синтактичната фраза или първи елемент в рамките на изказването / синтактичното изречение (т.нар. utterance, вж. Nespor, Vogel 1986). В рамките на тази хипотеза Ст. Франкс (Franks 2017: 152) формулира следните прозодични ограничения за клитиките, всяко от които може да важи за различни славянски езици, а именно: (1) клитиката не може да стои в началото на прозодична дума – това например е ограничение, действащо за определяне на позицията на въпросителната клитика *ли*; (2) клитиката не може да стои в началото на интонационната фраза – това е ограничението за позицията на клитиките в сръбски и в хърватски⁴⁰, но не и в словенски; (3) клитиката не може да стои в началото на изказване (utterance) – това е ограничение върху позицията на приглаголните клитики в български (но не и в македонската книжовна норма).

Като пример за съвременен славянски език с второпозиционни Вакернагелови клитики в лингвистичните изследвания много често се споменава сръбски, сърбохърватски или т.нар. BSC, т.е. босненски-сръбски-хърватски (вж. бел. 39), т.е. клитиките може да се позиционират след първата дума, която е първи конституент на първия синтактичен конституент на изречението – вж. примерите в (1), като в подобна позиция може да се срещне както единична клитика – като в (1а,в,г), така и поредица от клитики в клитичен комплекс – като в (1б). Същевременно обаче се срещат и варианти с клитика или поредица от клитики след по-голяма син-

⁴⁰ Сърбохърватски у Ст. Франкс (Franks 2017).

тактична цялост, която функционира като изреченски конституент и се намира в първа изреченска позиция – вж. примерите в (2).

- (1) а. [*Taj je zadatak*] *veoma važan*. (Diesing et al. 2009)
 б. *Taj [joj ga je] covjek poklonio*. (Zec, Inkelas, 1990)
 в. *Moja će mladja sestra doći u*. (Browne 1974, 1975)
 г. *Lav je Tolstoi veliki ruski pisac*. (Browne 1974, 1975)
- (2) а. [*Taj zadatak*] *je veoma važan*. (Diesing et al. 2009)
 б. *Taj covjek [joj ga je] poklonio*. (Zec, Inkelas, 1990)
 в. *Moja mladja sestra će doći u*. (Browne 1974, 1975)
 г. *Lav Tolstoi je veliki ruski pisac*. (Browne 1974, 1975)

Според Ж. Бошкович (Boskovic 2000, 2004) клитиките в сърбохърватски се позиционират във втора позиция на своята интонационна фраза, т.е. в примерите в (1) и в (2) има различни интонационни фрази.

Както вече беше посочено, някои изследователи внасят известни уточнения относно географското разпределение на двете конструкции. У. Браун (Browne 2014: 84, пример (6C), например посочва, че изречението *Moj ga je student našao* е по-характерно за хърватски, но не и за сръбски и за босненски (макар да не е неграматично). Очевидно клитиките не са и (задължително) приглаголни, поне в сърбохърватски (според Бошкович), както показва позицията в примерите в (3).

- (3) а. *Prema Mileni su Milan i Jovan išli*. (Boskovic 2000: 77, пр. (9c)
 б. *Koga je moj student našao prošle ili pretprošle godine?* (Browne 2014: 84, пр. (9)

Нещо повече, Дизинг и кол. (Diesing et al. 2009: 73, бел. 3) посочват, че в хърватски също се срещат и двете позиционни възможности, т.е. 2W и 2D.

Позиция, различна от 2W и 2D, също е напълно възможна. Ст. Франкс нарича една от тези възможности „отложено позициониране на клитиките“ (delayed clitic placement), а Д. Джавар и К. Уайлдър я формулират като „клитика в трета позиция“ (Cavar, Wilder 1994). Според някои изследователи става дума за клитики на границата на интонационна фраза – например при апозитивни конструкции и при т.нар. „тежки“ конституенти, които се анализират като отделни интонационни фрази (вж. Radanovic-Kocić 1988, 1996). Тези позиционни варианти са приведени в (4), като с // е отбелязана границата на интонационната фраза. Тук също обаче има вариации – Дизинг и кол. (Diesing et al. 2009) посочват, че макар според Ж. Бошкович (Boskovic 2001) изречението в (4г) да е неграматично, т.е. тежкият препозиционен елемент да „отлага“ позиционирането на клитиката, ин-

формантите в рамките на техния експеримент го приемат за напълно граматично, а освен това се среща и в техните корпусни данни.

- (4) а. *Njegovom prijatelju // prodali su knjigu.* (Diesing et al. 2009)
 б. *Njegovom prijatelju su prodali knjigu.*
 в. *Njegovom najboljem prijatelju // prodali su knjigu.*
 г. *Njegovom najboljem prijatelju su prodali knjigu.*

Клитиката е възможно да заема позиция доста вдясно спрямо началото на изречението и при наличие на топиализирани и на фокусирани елементи, както показват примерите, приведени отново от У. Браун (Browne 2014) – вж. (5).

- (5) а. *Prošle ili pretprošle godine moj student ga je našao.*
 (Browne 2014: 84, пр. (7))
 б. *Prošle ili pretprošle godine moj student našao ga je.*
 (Browne 2014: 84, пр. (8))

Привеждат се и данни (Boskovic 2000, 2004) от конструкции със собствени имена (Franks 1997), които показват, че в сърбохърватски преди клитиката се озовават само елементи от фразата, които могат да бъдат позиционирани там чрез синтактична деривация – вж. примерите в (6).

- (6) а. *Lava Tolstoja čitam.* (Boskovic 2004, пр. (23))
 ?*Lava Tolstoj čitam.*
Lav Tolstoja čitam.
 б. *Lava čitam Tolstoja.* (Boskovic 2004, пр. (24))
 **Lava čitam Tolstoj.*
 **Lav čitam Tolstoja.*
 в. *Lava sam Tolstoja čitala.* (Boskovic 2004, пр. (24))
 **Lava sam Tolstoj čitala.*
 **Lav sam Tolstoja čitala.*

Същевременно обаче, за разлика от някои от примерите, посочени от Я. Вакернагел за второпозиционност, тук клитиките не могат да разделят предлог от комплемента му, дори когато предлогът е прозодично силен (т.е. има ударение – като в (7б)), но предлогът, заедно с част от комплементната фраза, може да се озове в първа позиция като в примерите в (7а) и (8а).

- (7) а. [*U izuzetno veliku*] *je Jovan ušao [sobu].* (Franks 2017)
 б. [*U ovu*] *je [veliku sobu] Jovan ulao.* (Schutze 1996???)
 (8) а. *Prema Mileni su Milan i Jovan išli.* (Boskovic 2000: 77, пр. (9с))
 б. **Prema su Mileni Milan i Jovan išli.* (Boskovic 2000: 77, пр. (9б))

Тоест в сръбски / сърбохърватски / BSC има и второпозиционни клитики, но не всички клитики са второпозиционни. Това съвпада донякъде с наблюденията на Я. Вакернагел. Същевременно обаче клитиките в сръбски / сърбохърватски / BSC не заемат всички онези позиции, в които Я. Вакернагел смята, че са се позиционирали енклитиките, които за него са второпозиционни.

Интересното в данните е това, че клитиките могат да са както много вляво – но не и в първа позиция, така и много вдясно. И двете крайни позиции обаче не са характерни за съвременния български книжовен език (освен ако крайната позиция не е всъщност втора, т.е. втора спрямо първата след интонационната граница, срв. *Колкото до книгите, намерил ги е*; *Книгите ги е намерил*, **Книгите намерил ги е*), независимо че се предполага, че в него липсват второпозиционните клитики, за които пише Я. Вакернагел и които се наблюдават в сръбски / сърбохърватски / BSC.

Скорошно изследване върху второпозиционния ефект е това на К. Мигдалски (Migdalski 2016), който по стъпките на Я. Вакернагел изследва дали и в каква степен има връзка между второпозиционния ефект при клитиките и при глагола (т.нар. V2) в славянските и в германските езици, като прави разлика между втората позиция като общ параметър и втората позиция, която е резултат от изисквания на интонационната структура и/или прагматиката. И в двата случая втората позиция се стимулира от изразяването на категорията време (в германските езици т.нар. V2 се проявява именно при някои глаголни форми, изразяващи категорията време, а развитието на системата на второпозиционните клитики в някои славянски езици и загубата им в други като българския са свързани със загубата на морфологичните маркери за време при глагола в първите езици и запазването им при вторите).

Очевидно много от изследователите отричат второпозиционността на парадигматичните (изреченски) клитики в съвременния български книжовен език. Според нас причината е отново в същността им на зависими елементи, т.е. търси се онзи елемент, от който те са зависими и без който се предполага, че не могат да се реализират на различните езикови равнища. Безспорно това е глаголът, който е елементът, от който са зависими на всички равнища. Същевременно обаче съществуват и ограничения спрямо наличието – но не и характера – на елемента (елементите) вляво от клитиките в рамките на изречението, т.е. освен от глагола реализацията на изреченските клитики зависи и от (състава на) т.нар. лява периферия.

2.2.3.2. Второпозиционни ли са изреченските клитики в български?

В научната литература се посочва, че в българския език парадигматичните (предикативни, изреченски) клитики не са второпозиционни, а са приглаголни, т.е. зависят от глагола както синтактично, така и прозодично, и образуват с него една прозодична дума. Формулирани са и позиционни ограничения, свързани с наличие на други елементи вляво (Franks, King 1998; Franks 2017), т.е. клитиките не могат да са в първа позиция в изказването. За т.нар. „специални“ или „парадигматични“ клитики (местоименните и глаголните) Ст. Франкс посочва, че се групират до глагола, но са в различни позиции в синтактичната структура, като дори не е нужно да образуват прозодична цялост. За тях важи и т.нар. *Ефект на втората позиция*, според който те трябва да са минимално изместени от абсолютното начало на даден домейн (Франкс 2013: 128–129), което в известна степен се припокрива със Закона или Ефекта на Тоблер-Мусафия (вж. 2.2.3.3.). Ако интонационната фраза не е подходящият домейн за формулиране на правилата за мястото на клитиките в структурата, Ст. Франкс предлага да се използва следващият домейн според модела на прозодичните домейни в Хипотезата за строга последователност на равнищата (Strict Layer Hypothesis) на М. Неспор и И. Фогел (Nespor, Vogel 1986), който е домейнът на изказването (и е надреден по отношение на поредицата сричка > стъпка > фонологична дума > интонационна фраза). Тоест тук все пак има формулиране на ограничение, свързано с позиция, която е различна от първа, и на област на действие (домейн), в която може да се приеме позицията да е втора, тоест позицията след първата (минимално изместена) от началото на домейна.

Не липсват и хипотези, макар и по-малко, които определят позицията на клитиките в български като Вакернагелова или второпозиционна, като обаче и тук се налагат допълнителни механизми, така че клитиката да не може да бъде в (абсолютна) първа позиция в изречението, но и преди нея да има повече от един елемент (Dimitrova-Vulchanova 1995, 1998; Hellan, Dimitrova-Vulchanova 1998; Циммерлинг 2013).

М. Димитрова-Вълчанова (Dimitrova-Vulchanova 1995) отделя в структурата на изречението елемент или „възел“ FRONT, в който са разположени всички елементи, които могат да стоят преди клитиките (или преди целия клитичен комплекс, който е в позицията на единичните клитични елементи, които могат да бъдат част от него), като ограниченията за FRONT са различни – за македонската книжовна норма (която позволява клитики в първа изреченска позиция) той не е задължително да е запълнен, каквото ограничение има за български и за сръбски. В състава на FRONT в български може да има до три елемента, докато в сръбски може да е и само един.

А. Цимерлинг (2013) смята, че различните езици са изградили различни системи по отношение на определянето на позицията на клитиките, като българският е от езиците с т.нар. разширена Вакернагелова система (или WP+, Цимерлинг 2013: 89), в която клитичният комплекс се очаква да е непосредствено до глагола или по-скоро глаголът в изречението с второпозиционни клитики да е в непосредствена близост до клитиките, т.е. тази хипотеза комбинира втората и приглаголната позиция, като ограничението засяга както позицията на клитиките, така и тази на глагола. Тази хипотеза използва т.нар. ритмико-синтактичната бариера, формулирана от А. Зализняк (2008: 47–56), за да се допусне действието на Закона на Вакернагел за староруски, т.е. и тук изреченските клитики се намират в относително фиксирана позиция спрямо изреченската граница – най-общо във втора след елемент в т.нар. комплементизаторна позиция (подчинителен съюз, съчинителен съюз, относително местоимение и др.) или след първия конституент след ритмико-синтактичната бариера. Така в българския език ритмико-синтактичната бариера трябва да е непосредствено преди конкретния изреченски конституент, който предхожда клитиката, а всички останали конституенти, които могат да се намират вляво, остават отвъд нея.

Р. Панчева (Pancheva 2005) проследява действието на второпозиционния ефект в историята на българския език с начало късния старобългарски период и край в новобългарския период (или късния новобългарски) (вж. 6.3.1). Според нея в късния старобългарски период (засвидетелстван в най-ранните писмени паметници) местоименните клитики са били постглаголни, впоследствие са преминали във второпозиционни, преди да станат преглаголни в съвременния език. Реанализът е свързан с развитието на комплексната система на сложните глаголни времена в български (за разлика от други славянски езици), при което се променят параметрите на темпоралния възел TP, свързани с опората, която от финална позиция се премества напред, като при постглаголния словоред местоименните клитики се намират предимно непосредствено след глагола, който може да бъде и в първа позиция. В основата на тази хипотеза е предположението, че носителите на езика от един момент започват да възприемат глагола и местоименната клитика като една съставна единица, а в езиковата среда се наблюдава конкуренция между второпозиционните и постглаголните клитики, с предимство (вкл. количествено) на вторите. Процесът по реанализ на постглаголните клитики във второпозиционни минава през промяната на позицията на елемента, носител на маркера за време, спрямо пълнозначния глаголен елемент, така че клитиките се оказват привлечени към първия, като между глагола и

местоименната клитика се появяват други елементи и носителите на езика вече не ги възприемат като един (прозодичен и синтактичен) комплекс.

За да проследим какво се случва в съвременния български език, но върху материал, който е подобен на този в историческите източници и в диалектния корпус, които ще бъдат разгледани по-нататък, анализирахме данни от Корпуса с транскрибирана разговорна реч⁴¹, подготвен от екип от Софийския университет (Тишева, Джонова 2011). Над 80% от винителните (прякообектни) и дателните (непрякообектни, както и притежателни, но в изреченска позиция) местоименни клитики са във втора позиция в (минималното) изречение, а за възвратната *се* съотношението е малко по-високо – 82,5%. В постпозиция спрямо глагола са 7,5% от дателните и ок. 5% от винителните местоименни клитики и ок. 14% от възвратните *се*. Част от тези срещания са в идиоматични изрази, някои от които формулизирани, с фиксиран словоред като *разбира се*, докато при други се наблюдават и различни промени: в състава на клитиките (*моля ти се*) и в позицията на клитиките (*струва ми се*). Когато клитиките са в препозиция спрямо глагола, каквито са и в повечето регистрации, преди тях задължително трябва да има друг елемент, един или повече, като той може да бъде име (съществително или прилагателно) или именна група, местоимение в номинална или адиективна употреба, наречие, съюз. Повечето съюзи не позволяват на местоименните клитики да следват глагола, т.е. словоред като **Казах на Иван да даде му ябълката* вместо *Казах на Иван да му даде ябълката* не е възможен. Същото ограничение е в сила за съюзи като *че*, *като*, относителните местоимения и местоименни наречия в съюзна функция (т. нар. к-думи, като *кой(то)*, *кога(то)*, *къде(то)*), неизменяемите релативизатори като *дето*, *щото*, като изключения може да се срещнат при архаични и архаизирани текстове (каквито в конкретния корпус няма). Има обаче една група съчинителни съюзи, при които позицията на местоименните клитики е възможно да демонстрира известна вариативност: *и*, *а*, *но*, *ама* (*ма*). Примери от Корпуса с транскрибирана разговорна реч са приведени в (9).

- (9) а. *И-и обяснихме му* (вм. *И му обяснихме*), *както и да е* (...)
 б. (...) ⁴²*да/ \da// НД и \слушам го* (вм. *и го слушам*) *\аз \няколко \сутрини* (...)

⁴¹ Текстовите файлове са достъпни на: <http://bgspeech.net/bg/resources/conversations.html>

⁴² С ,\,, е отбелязано ударението върху следходната сричка; ФС – фалстарт (корективна пауза).

в. т\ам \ошите / и с\оцопкръж\ението // но на\учихме се (вм. но се научихме) тов\а (ФС) \ас не съжал '\авам / шт\ото (...)

Има обаче и други елементи, при които може да се предположи подобна възможност за вариация в словореда на клитиките, а именно – някои въвеждащи думи и изрази, които може да останат вляво на ритмико-синтактичната бариера – срв. (10).

(10) а. (...) *ма вики до\бре \първо ка\жи ми* (вм. първо ми кажи) за \ тебе на кво (ФС) за кво ти \тряа (...)

б. *Айде сети съ (се)* (вм. Хайде се сети) за някоя, (...)

в. (...) *къто за из\хвърляни и си\я/\глеам ги* (вм. и сега ги гледам) \ пак \тука/ \викам да не \си ги из\вадил (...)

Възможно е клитиката да е в постпозиция спрямо глагола и когато се очаква да се озове в позиция, която е първа в простото изречение, но не е първа спрямо предходно изречение, какъвто пример е приведен в (11).

(11) (...) *без да се притес\няваши от \мен/ о\питвай се* (вм. се опитвай) са\ма та\ка да да \взимаши ре\шения (...)

В някои примери може да се проследи стремеж на местоименната клитика да заеме втора позиция въпреки възможността да е в други позиции, които при това не разделят например именната група като в (12) – както ще видим по-нататък, и в историческите данни се срещат примери, в които местоимението заедно с глагола, чийто аргумент е, разделят именна група.

(12) (...) *прави впеча\тление (ФС)/ и: \много да ти \кажа/ \кофти ми прай впеча\тление/* (вм. ми прави кофти впечатление, прави ми кофти впечатление) *чи ко\гату \коциту (...)*

Клитиката е преди или след глагола като конституент на един и същи възвратен глагол в примера в (13) с единствената разлика наличието или липсата на елемент в препозиция спрямо глагола.

(13) *И сега съ (се) надявам-, надявам съ (се) най-вече-и нещата да могат (...)*

Срещат се и примери за конструкции с местоимения с притежателна функция, които също е възможно да се употребят и с друг словоред – срв. примерите в (14).

(14) а. (...) *канце\ларията до \колко ча\съ ви ра\боти?* (вм. Канцеларията ви до колко часа работи?)

б. Други му бяха съдружниците-е (...) (вм. Други бяха съдружниците му или Други бяха му съдружниците)

в. (...) къде съ ми пан\тофите (Н)? (вм. Къде са пантофите ми или Къде ми са пантофите)

Разнообразието от възможни позиции на клитичните елементи в Корпуса с транскрибирана разговорна реч не е голямо, но повечето от тези неканонични позиции могат да се проследят и в историческите данни, които ще разгледаме във втората част на настоящото изследване.

Самите механизми, които въпросните клитични елементи използват за деривацията си в съответните позиции, ще бъде разгледан по-нататък, тук само ще обобщим, че независимо от дефиницията на позицията на изреченските клитики, повечето изследователи не се отказват от т.нар. второпозиционен ефект, независимо в каква посока го формулират. Същото важи и за непрекъснатото действие на т.нар. Закон или Ефект на Тоблер-Мусафия, който ще разгледаме в следващата част.

2.2.3.3. Ефектът на Тоблер-Мусафия

Позиционните ограничения на някои клитични елементи в редица индоевропейски езици се подчиняват на едно друго правило, известно като Закона или Ефекта на Тоблер-Мусафия, чиято популярност отново се дължи на засиления интерес към поведението на клитиките в романските езици. Наименованието на Закона включва имената на двама лингвисти – Адолф Тоблер и Адолфо Мусафия, които, независимо един от друг, формулират позиционно ограничение за клитиките в старите романски езици, съответно А. Тоблер за старофренски (Tobler 1875), а А. Мусафия за староиталиански (Mussafia 1886)⁴³. Според това ограничение обектните клитични местоимения не могат да заемат първа позиция в изречението. В контекста на това правило първата позиция е първа позиция в минималното изречение, т.е. по силата на действието на този

⁴³ Проф. Й. Тишева обърна внимание, че този Закон е по-ранен от този на Я. Вакернагел и в англосезичната литература за клитиките и в славянските езици е много по-често цитиран. Същевременно обаче той не е в сила за всички славянски езици, а в обсега на първоначалната му формулировка са специално обектните клитики в романските езици (докато този на Я. Вакернагел е формулиран за (повечето) стари индоевропейски езици). Същевременно действително той е по-честата отправна точка при анализа на клитиките в български, което, заедно с някои възможни анализи на механизма на деривация на клитиките (които ще бъдат споменати в третата част на настоящото изследване), могат да ни насочат към изследване на хипотетични паралели между клитичните елементи в български (включително като балкански език) и в романските езици и възможните причини за по-специфичното поведение на клитиките в българския.

Закон обектните местоименни клитики се появяват в позицията след първата, т.е. във втората изреченска позиция (вж. Benincà 1995, 2001; Fontana 1997; Fischer, Alexiadou 2001).

Сред славянските езици този закон важи за съвременния български книжовен език и за сръбския/сърбохърватския/BSC, но не и например за словенския – вж. (9а), и за македонската книжовна норма – вж. (9б), където местоименните (обектни) клитики могат да се позиционират и в абсолютното начало на изречението.

Вече беше споменато, че в някои български говори, в банатския български (а и в историческите данни, които ще разгледаме във втората част) също се срещат местоименни клитики в първа изреченска позиция. Това показват примерите в (15в) – където първата клитика в комплекса е и ударена – и (15г), извлечени от базата данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition* – предимно от южните говори, но и от югозападните, пограничните, както и в един запис от мизийските говори.

(15) а. (*Petra*,) *ga ne poznat*. (Marušić 2009, пр. (3b)

б. *Mu go dađe Petko včera*. (Бошкович 2004, пр. (80е)

в. *si gu siŋvaŋi tãm prečãждаŋi si gu*
(запис от с. Белица, Ихтиманско, 1992⁴⁴)

г. *si kupuvãt siŋrene i dumãti pã l'èku yãdini*
(запис от с. Сребърна, Силистренско, 2002⁴⁵)

Едновременното действие на Ефекта на втората позиция и на Ефекта на Тоблер-Мусафия определят и реализирането на изреченските клитики в съвременния български език. В следващата част се прави опит за кратък обзор на позициите в български, включително в говорите, като във втората част на настоящата монография ще проследим реализацията на същите позиционни варианти и в езиков материал, ексцерпиран от исторически източници.

2.3.3.3.1. Позиционни вариации и ограничения в българския език

Ограничението на Тоблер-Мусафия е в сила за съвременния български книжовен език и е свързано с предположенията за прозодичния статус на клитичните елементи и на статуса – прозодичен и синтактичен – на елементите, към които клитиките могат да се „прикрепят“. Ако обектните местоименни клитики задължително се предхождат от друг конституент, те могат да са енклитики, ако глаголът е в първа позиция като в (16), особено ако след клитиката няма друг конституент като в (16а).

⁴⁴ <http://bulgariandialectology.org/locations/belica-3-33>

⁴⁵ <http://bulgariandialectology.org/locations/sreb%C5%ADrna-2-37>

- (16) а. *Обещайте ми го*⁴⁶. (Дж.Р.Р. Мартин, БНК)
 б. *Каза ми го един от големите*. (Дж. Джойс, БНК)
 в. *Щом трябва да го получа от вашата ръка, тогава дайте ми го, с вашата ръка*. (Р. Джордан, БНК)

Ако обаче и преди местоименната клитика, и след нея има прозодично „силен“ елемент, местоименната клитика има два възможни „домакина“ – предхождащ и следхождащ. В този случай изборът от кой елемент да зависи, се ръководи от фактори, различни от прозодичните, а именно – от синтактичните зависимости. И в примерите в (17), и в тези в (18) глаголът е и прозодичният „домакин“, и синтактичният управител на обектната клитика.

- (17) а. *Лорд Тивин му ги отстъпи с удоволствие*. (Дж.Р.Р. Мартин, БНК)
 б. *Айилиците определено му го осигуряваха*. (Р. Джордан, БНК)

В българския книжовен език неударени елементи като съюза *и* могат да са в първа позиция в изречението и да са част от проклитичния комплекс – като в (18). Тази позиция се извежда от *Ефекта на втората позиция* (клитиките трябва да са минимално изместени от абсолютното начало на даден домейн, по Франкс 2013: 128–129), където, както вече беше посочено, в ограничението се съчетават изискванията и на двете позиционни правила – забрана на първата позиция и изискване позицията да е на минимално отстояние от първата.

- (18) а. *И ми го съобщаваши ей така, да те вземат мътните?* (У. Еко, БНК)
 б. *Поеми си дъх, момко, и ми го повтори по-бавно*. (Дж.Р.Р. Мартин, БНК)
 в. *Така че хукнах да намеря Кай и да му го дам*. (М.З. Бродли, БНК)
 г. *Не трябваше, но му го спести*. (Н. Демил, БНК)

Местоименните клитики не се съобразяват с границата на интонационната фраза и могат да са в първа позиция след нея като в (19), поради което се разглеждат като зависими от границите на следващото, надизреченското равнище, това на изказването (utterance). В резултат

⁴⁶ И в тази част повечето примери от съвременния български език са извлечени от Българския национален корпус, с изключение на онези, при които е посочен друг източник, както и на онези, които са конструирани от автора, за да се демонстрира вариативността в позициите в един и същи контекст (и при които не е посочен източник).

преформулираното правило изключва местоименните обектни клитики да се появяват в първа позиция в изказването, а не в изречението. Примерът в (18а) е невъзможен без съюз *и* в първа позиция, а този в (19а) е невъзможен без изречението преди местоименната клитика. В (19в) е приведен пример от диалект с местоименна клитика и спомагателен клитичен глагол в първа позиция след подчинено изречение.

(19) а. *Когато се биехме със Силоните, го_правехме за да запазим човешкия род.* (субтитри, БНК)

б. *В ресторанта „Спейлен“ в Осло, където се събираха приятелите му, го_посрещнаха с разтворени обятия.* (Е. Калик, БНК)

в. *д'ет си см'елилу ж'итоту гу_си дукаралу из вуд'енийцатэ*
(запис от с. Сърница, Велинградско, 1992⁴⁷)

г. *сц купуват сирене и думати по л'еку йадини*
(запис от с. Сребърна, Силистренско, 2002⁴⁸)

Топикализацията може да изгради интонационна граница, така че клитиката да остане на втора позиция след глагола, като в (20). В Българския национален корпус тези примери обаче са малко, тъй като данните в корпуса са предимно от писмени източници, а в тази конструкция се разчита на интонацията за задаване на топика (в писмената реч би трябвало единият елемент, който повтаря референцията, да е обособен – по-скоро с кавички, а скобите като в (20) или тиретата са рядко срещани).

(20) *А тя (свекървата) дава_ми_го тука и вика.* (П. Воденичаров, БНК)

Възможно е предходният елемент в такива позиции да се анализира като отделна синтактична единица, ако подобна интерпретация е възможна. Например според Ил. Кръпова и Г. Чинкуе (Krapova, Cinque 2008) в позиция като в (21) интерпретацията на клитичното местоимение е амбивалентна между топикална лява дислокация и клитична лява дислокация, като местоимението не е резултат от синтактично придвижване, а е резумптивно, тоест повтаря антецедента в близост до глагола с цел изясняване синтактичните функции на предхождащите аргументи.

(21) *Мария никой не я обича.* (Krapova, Cinque 2008: 261, пр. (10а))

Както вече беше посочено, местоименната клитика може да получи ударение, когато е предхождана от отрицателната частица *не*, която в повечето случаи е проклитика и може да заема първата позиция в изречението като в (22а), но може да следва и друг прозодично „слаб“ еле-

⁴⁷ <http://bulgariandialectology.org/locations/s%C5%ADrnica-4-52>

⁴⁸ <http://bulgariandialectology.org/locations/sreb%C5%ADrna-2-37>

мент като съюза *да* в (22б). Групата от отрицателна частица, следвана от местоименна клитика, може да бъде на свой ред следвана от друга местоименна клитика, чийто „домакин“ обаче може да бъде различен – срв. (22а, б) и (22а', б'). Тоест местоименната клитика, която получава ударението, защото следва и се „привлича“ от отрицателната частица, образува самостоятелна прозодична дума с нея, докато втората местоименна клитика – ако има такава, тя е прякообектна – образува една прозодична дума с глагола, спрямо който е проклитика – вж. (17а) и (17б). Във втората възможна интерпретация двете местоименни клитики образуват прозодична дума с отрицателната частица, като ударението пада върху клитиката, която непосредствено следва *не* – вж. (22а') и (22б').

- (22) а. *Не_мУ го_казах, защото не исках да се ядоса.*
 а'. *Не_мУ_го казах, защото не исках да се ядоса.*
 б. *Май беше по-добре да_не_мУ го_казва.*
 б'. *Май беше по-добре да_не_мУ_го казва.*

Има и още една възможност (по оценката на Ил. Кръпова, цитирана от Ст. Франкс, Franks 2016: 95, бел. 8; вж. и Franks 2017: 148 и бел. 5), а именно, цялата конструкция между отрицанието и глагола да образува една прозодична единица, но с две ударения, едното – основното, върху местоименната клитика, и второто, вторичното – върху глагола – вж. примера в (23).

- (23) *Аз не_мУ_я_дадох.* (Franks 2017: 148, пр. (56))

Единственият елемент, който може да раздели клитиките в клитичния комплекс, е въпросителната фокусираща частица *ли*, която маркира във фокус предходния конституент – в случая това е поредица от елементи (проклитика и енклитика), които са част от една прозодична единица. Втората местоименна клитика – която винаги е винителната – остава извън тази прозодична единица и образува друга заедно с глагола, към който се прикрепя проклитично.

- (24) а. *Не_гО_ли кАза точно така?*
 б. *Не_мИ_ли го_кАза точно така?*

Във въпроси като тези в (24) обсегът на действие на *не*, а оттам и на *ли* е цялото изречение, така че изречението е граматично, също като тези в (25в, в'), където *ли* следва цялото изречение при полярен въпрос. Въпросите в (25а, а') и в (25б, б') биха могли да се оценят по-скоро като неграматични или неприемливи в книжовния език, макар че в диалектите е засвидетелстван и словоред като този в (25а, а').

- (25) а. **Не ли го каза точно така?*
 а'. **Не ли ми го каза точно така.*
 б. ??*Не го каза ли точно така?*
 б'. ??*Не ми го каза ли точно така.*
 в. *Не го каза ли точно така ли?*
 в'. *Не ми го каза точно така ли?*

Позицията на *ли* в конструкции с отрицателната частица *не* и със спомагателни клитични глаголи в сегашно време, е втора, като кой ще е предходният елемент, върху който пада и прозодичното ударение, зависи от спомагателния глагол. Спомагателният глагол в 3 л., ед.ч. винаги е последен в клитичния комплекс, така че елементът преди *ли* в тези конструкции е местоименна клитика – вж. (26б, б'), като, ако клитиките са две, ударената ще е дателната, а винителната ще е непосредствено преди глаголната форма, т.е. преди спомагателния глагол в сегашно време, следван от причастието. Ако спомагателният глагол е в някое от останалите лица и числа, той ще е преди *ли* и ще поеме ударението, а местоименните клитики остават след *ли* и преди причастието. В диалектите обаче има примери за разделяне на двете местоименни клитики от спомагателния глагол, като дателната остава вляво, а винителната е вдясно – примери са приведени в (26в) и (26г), като и в двата участва дателното възвратно местоимение *си*. Те са и единствените такива примери, извлечени от базата данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*.

- (26) а. *Не_сЪм_ли_го_кАзал_точно_така?*
 а. *Не_сЪм_ли_ти_го_кАзал_точно_така?*
 б. *Не_гО_ли_е_кАзал_точно_така?*
 б'. *Не_тИ_ли_го_е_кАзал_точно_така?*
 в. *ми_нѐе_сѝ_сме_ѝг_правѝли_нѐе_сме_си_чейс_слѝгали*
 (запис от с. Грашево, Велинградско, 1992⁴⁹)
 г. *дѐту_си_сѝ_ѝг_ж'ѐнили*
 (запис от с. Света Петка, Велинградско, 1992⁵⁰)

Някои изследователи и тук обособяват различни прозодични единици – вж. (27). На хипотеза за различни граници на прозодичните единици навежда по-скоро вариантът в (26б'), тъй като, ако *ли* разделя и прозодичните единици, тя всъщност разделя и двете местоименни клитики. В (27) са приведени възможните прозодични единици, различни от тези в (26).

⁴⁹ <http://bulgariandialectology.org/locations/gra%C5%A1evo-100>

⁵⁰ <http://bulgariandialectology.org/locations/sveta-petka-2-79>

- (27) а. *Не_сЪм_ли_го_кАзал_точно_така?*
 а'. *Не_сЪм_ли_го_кАзал_точно_така?*
 б. *Не_сЪм_ли_ти_го_кАзал_точно_така?*
 б'. *Не_сЪм_ли_ти_го_кАзал_точно_така?*
 в. *Не_го_ли_е_кАзал_точно_така?*
 в'. *Не_го_ли_е_кАзал_точно_така?*
 г. *Не_тИ_ли_го_е_кАзал_точно_така?*
 г'. *Не_тИ_ли_го_е_кАзал_точно_така?*

В (28) са илюстрирани и другите позиции на *ли* в рамките на изречението, като тук има две граматични конструкции, съответно фокализиращи глаголната фраза, заедно с отрицанието и с местоименните клитики – аргументи на глагол – в (28в, в'), и на целия въпрос – в (28г, г').

- (28) а. **Не_ли_сЪм_го_казал_точно_така? / *Не_ли_сЪм_ти_го_казал_точно_така?*

а'. **Не_ли_го_е_казал_точно_така? / *Не_ли_ти_го_е_казал_точно_така?*

б. **Не_сЪм_го_ли_казал_точно_така? / *Не_сЪм_ти_ли_го_казал_точно_така? / *Не_сЪм_ти_го_ли_казал_точно_така?*

в. *Не_сЪм_го_казал_ли_точно_така? / Не_сЪм_ти_го_казал_ли_точно_така?*

в'. *Не_го_е_казал_ли_точно_така? / Не_сЪм_ти_го_казал_ли_точно_така?*

г. *Не_сЪм_го_казал_точно_така_ли? / Не_сЪм_ти_го_казал_точно_така_ли?*

г. *Не_го_е_казал_точно_така_ли? / Не_ти_го_е_казал_точно_така_ли?*

Въпросителната частица *ли* разделя глагола и клитиките като в (29), но не и клитичните елементи, когато глаголът е в първа позиция.

- (29) а. *Казваш_ли_ми_го?*
 а'. **Казваш_ми_ли_го?*
 б. *Казвал_ли_сЪм_ти_го?*
 б'. **Казвал_сЪм_ли_ти_го?*
 б''. **Казвал_сЪм_ти_ли_го?*
 в. *Казвал_ли_ти_го_е?*
 в'. **Казвал_ти_ли_го_е?*
 в''. **Казвал_ти_го_ли_е?*

В колоквиални контексти някои наречия (предимно) или други конституенти могат да разделят клитиките от глагола – тоест клитиките са в

„дистантна“ позиция спрямо глагола, но отстоянието е много близко и в него участват един, най-много два елемента⁵¹ – вж. (30). В историческите примери, които ще разгледаме във втората част на изследването, също има такива срещания, включително с повече от един изреченски конституент (например наречие и име или именна група в подложна функция). (30) а. (...) *когато му поискаха езика, той го веднага подаде, като без страх протегна и ръце (...)* (Библия. Сиреч книгите на свещеното писание на Ветхия и Новия завет, 1999)

б. *Майсторо му го ного хвалеше.* (П. Воденичаров, БНК)

в. *Него го Господ помазал, той е на словото царя:*

(М. Ганчев, БНК)

Подобни срещания на клитиките са сигнал, че е възможно да има позиция, която да приема клитиките и която не е в непосредствена близост до глагола (включително когато клитиката е аргумент на глагола). Подобни примери с дистантни клитики и глагол се срещат в архаични и архаизирани текстове. В данните от историческите текстове, които ще разгледаме по-нататък, също се срещат почти във всички източници от различните периоди, макар че са сравнително малко.

Също в колоквиални контексти, в архаични и в архаизирани текстове (вж. (31а) и (31б), както и в редица говори (предимно западни, южни и централни говори, но и отделни в източните – вж. (31д) – от българската езикова територия според картата за мястото на отрицателната частица *не* при кратката местоименна форма и проста глаголна форма (БДА 2016: 169, карта М 143), отрицателната частица *не* може да стои между местоименната клитика и финитната глаголна форма – примерите в (31) са както от Българския национален корпус, така и от базата данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*.

(31) а. *Е, ако ми го не дочакаш, няма защо да му се сърдиш.*

(Х. Сенкевич, БНК)

б. *Аз ходих в Гюргево да искам револверите, бих оттам депеша на министъра, защото ми ги не дават, но отговорът беше да дойда и ги искам в Букурещ.*

(З. Стоянов, БНК)

в. *като малка та ис сòфия та ги не знам сѝчките*

(запис от с. Белица, 1992⁵²)

⁵¹ Всъщност изречения като ??*Иван ми го той много хвалеше* могат да се приемат за гранично граматични, но не сме изолирали такива примери от Българския национален корпус.

⁵² <http://bulgariandialectology.org/locations/belica-1-19>

- г. и дѐну са нѐ клàли курбàнлòци гу рəздəдòт нə врìт
(запис от с. Могилица, 1993⁵³)
- д. òñ ни штеò гу кѐз гу ни штеòт ма (запис от с. Голица, 1986⁵⁴)

Именно това е позицията на клитичните местоимения спрямо отрицателната частица *не* и глагола и в примерите, ексцерпирани от историческите писмени източници.

По-специфични са и позициите на клитичните местоимения спрямо спомагателния и копулативния глагол. В съвременния български книжовен език има разлика в позицията на местоименните клитики спрямо спомагателния и копулативния глагол в сегашно време в 3 л. ед.ч. – вж. (32а, б), който следва местоименните клитики, докато в останалите лица и числа клитичните форми на спомагателния глагол предхождат местоименните клитики – вж. (32а', б')

- (32) а. Той ми го е дал.
а'. Те са ми го дали.
б. Той ми е брат.
б'. Те са ми братя.

В диалектите обаче се наблюдава вариативност на позициите на местоименните клитики и спомагателните глаголи в сегашно време, различни от тези за 3 л., ед.ч. – поне според картата за мястото на кратките форми на личните местоимения, употребени край минало неопределено време от типа *аз съм го видял, аз съм ѝ дал* (БДА 2016: 170, карта М 144), това са предимно южните говори, с отделни анклавни на север. Разпространението на формите с местоименна клитика преди спомагателния глагол в говорите обаче е по-слабо от това на формите с местоименна клитика преди отрицателната частица и простата глаголна форма. Примерите в (33) отново са от Българския национален корпус, където обаче се срещат малко единични примери, и от базата данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*.

- (33) а. То лани беше петстотин, пък тая година го са смъкнали на триста кубика!
(П. Величков, БНК)
- б. му⁵⁵ сам ца̀л' д'èн' во̀рһлə ə̀дìн твə̀р слə̀мə сə̀м һòдилə
(запис от с. Момчиловци, Смолянско, 1986⁵⁶)

⁵³ <http://bulgariandialectology.org/locations/mogilica-4-5>

⁵⁴ <http://bulgariandialectology.org/locations/golica-3-141>

⁵⁵ В този пример е отбелязано, че има и клитика (дателна) в първа позиция в изречението, което е споменатото нарушение на Ефекта на Тоблер-Мусафия.

⁵⁶ <http://bulgariandialectology.org/locations/mom%C4%8Dilovci-16>

- в. н'è ги истрèпèа сйцкит'е и нàш бубà кэд'è гу сà утр'èпàли
(запис от с. Ореше, Гоце-Делчевско, 1993⁵⁷)
- г. дòйдът зборйàне срèштаме ги нарèдйле не са такà голèма та
кòо (запис от с. Владимирово, Монтанско, 2013⁵⁸)

В съвременния книжовен език се наблюдава вариативност в позицията на местоименните клитики спрямо спомагателните глаголи в останалите синтетични глаголни форми (вж. Ницолова 2008: 293–294 за формите на перфекта; 301–302 за формите на плусквамперфекта). Например в Българския национален корпус словоредът <Винителна клитика (го|ги|я|ме|те)⁵⁹ бях|беше|бе|бяхме|бяхте|бяха Минало свършено деятелно причастие>⁶⁰ има над 69 хил. срещания, докато <бях|беше|бе|бяхме|бяхте|бяха Винителна клитика (го|ги|я|ме|те) Минало свършено деятелно причастие>⁶¹ е с малко под 13 хил. срещания, като вторият се среща предимно в конструкции, в които спомагателният глагол е в първа позиция, включително след пауза като в (34). В (34б) местоимението е дателно, но данни от Българския национален корпус не привеждаме заради омонимията с формите на притежателното местоимение.

- (34) а. *Проклятие, // беше я изгубил!* (БНК)
б. *Избор, // беше й казала Сурот.* (Р. Джордан, БНК)

Подобна вариативност е по-нехарактерна за формите на условно наклонение, където клитичното местоимение се среща по-често след спомагателния глагол и преди причастието, отколкото преди цялата глаголна форма. В Българския национален корпус заявката за словореда <Винителна клитика (го|ги|я|ме|те) бих|би|бихме|бихте Минало свършено деятелно причастие>⁶² връща 73 срещания, от които поне половината не са съвпадения (има грешка в текста или например *би* е форма на глагола *бия*), като същинските съвпадения са предимно в архаични и архаизирани текстове, исторически текстове и под. – вж. (35), докато заявката за

⁵⁷ <http://bulgariandialectology.org/locations/ore%C5%A1e-27>

⁵⁸ <http://bulgariandialectology.org/locations/vladimirovo-1-20>

⁵⁹ Ограничението е свързано със съвпадението на формите за 1 и 2 л. мн.ч. *ни* и *ви* с дателните форми и формите на притежателното местоимение.

⁶⁰ Формулата за заявката в БНК е: <го|ги|я|ме|те бях|беше|бе|бяхме|бяхте|бяха * {POS=V IVF=x}> (20.04.2022)

⁶¹ Формулата за заявката в БНК е: <бях|беше|бе|бяхме|бяхте|бяха го|ги|я|ме|те * {POS=V IVF=x}> (20.04.2022)

⁶² Формулата за заявката в БНК е: <го|ги|я|ме|те бих|би|бихме|бихте * {POS=V IVF=x}> (20.04.2022)

словоред <бих|би|бихме|бихте Винителна клитика (го|ги|я|ме|те) Минало свършено деятелно причастие> връща над 11 800 срещания.

(35) а. *Нима човешки ум го би повярвал?* (У. Шекспир, БНК)

б. *Както скоро стана ясно, и на годеежа се бяха смесили поне три века и трите цивилизации, както ги би определил Тофлър.*

(М. Семов, БНК)

Вариативността в говорите се наблюдава и при отрицателните форми и засяга позицията на различните клитични елементи – отрицателната частица, местоименните клитики и спомагателните глаголи. Най-честият словоред е с отрицателната частица преди спомагателния глагол, следван от местоименните клитики, във всички други лица и числа, освен в 3 л. ед.ч., където местоимението предхожда спомагателния глагол – примери са приведени в (36а) и (36б). Същевременно има вариации и при 3 л. ед.ч., където в някои говори спомагателният глагол *е* предхожда клитичното местоимение като в (36в), където ударението пада върху отрицателната частица *не*, както и в (36г). В примерите от историческите писмени източници във втората част на настоящото изследване позицията на клитичните форми на спомагателните глаголи за сегашно време е предимно най-вдясно.

(36) а. *тѣ не съ а чуле таа дѹма*

(запис от с. Белица, Ихтиманско, 1992⁶³)

б. *не съм съ интересува́ла и не ми е ра̀ска̀звал и та̀ка*

(запис от с. Малево, Хасковско, 1993⁶⁴)

в. *та ми мину́ не е ме води́ла ве́че*

(запис от с. Репляна, Видинско, 1993⁶⁵)

г. *и едѣн пѹт а едѣнийѹт унѹк ми не е си зна́л урѹкѹт*

(запис от с. Стакевци, Белоградчишко, 1993⁶⁶)

В диалектите се среща и словоред, при който местоименната клитика се позиционира между отрицателната частица и спомагателния глагол във формите за всички лица и числа, освен в 3 л., ед.ч., като в (37). Този словоред се среща предимно в южните говори, както беше посочено по-горе относно позицията на местоименната клитика спрямо спомагателния глагол в сегашно време.

(37) *ц'а́ла нѣш ка̀ко си пра́ила ка̀та не гу си на̀пр'е́ла*

(запис от с. Хухла, Ивайловградско, 1993⁶⁷)

⁶³ <http://bulgariandialectology.org/locations/belica-1-81>

⁶⁴ <http://bulgariandialectology.org/locations/malevoxs-1-67>

⁶⁵ <http://bulgariandialectology.org/locations/repljana-1-30>

⁶⁶ <http://bulgariandialectology.org/locations/stakevci-3-6>

⁶⁷ <http://bulgariandialectology.org/locations/huhla-2-19>

Словоредът с местоименна клитика, изнесена най-вляво, в началото на клитичния комплекс, и преди отрицателната частица и спомагателния глагол като в (38) се среща в южните и в пограничните говори.

- (38) *нишѹ им не съм клàлè нѹшѹ не сàм вудà*
(запис от с. Хухла, Ивайловградско, 1993⁶⁸)

Най-рядко срещаният словоред е този, в който отрицателната частица е най-вдясно и непосредствено до причастието, т.е. обсегът на действие на отрицанието е глаголът. Вляво от отрицателната частица се подреждат отдясно наляво спомагателният глагол и местоименната клитика, която, както и при предния словоред, се оказва най-вляво. В базата с анотирани данни и описание на явленията в рамките на проекта *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition* има едва три срещания на този словоред, като две от тях са приведени в (39), само в южните говори.

- (39) а. *зè п'èк' гудѹн ни сь нè трòсѹлѹ*
(запис от с. Стикъл, Смолянско, 1996⁶⁹)
б. *тò трѹ гудѹнѹ сь сме нè вѹдвѹлѹ мѹн ме хѹм срàм хѹм стрàх*
(запис от с. Стойките, Смолянско, 1986⁷⁰)

Има и примери, отново в диалектите, в които местоименната клитика е много вляво, във втора позиция, като друг елемент я отделя от отрицателната частица и спомагателния глагол – вж. примера в (40).

- (40) *кàк жè влèзѹш òти свàта ми г'òргѹ гѹ нѹкѹй нè е вѹг'ел*
(запис от с. Стойките, Смолянско, 1986⁷¹)

В съвременния български книжовен език местоименните клитики са позиционирани между *ще* и финитната глаголна форма (вж. Ницолова 2008: 306 за формите за бъдеще време; 311 за формите на футурум претерити; 314–315 за формите на футурум екзактум) – вж. (41а), включително и в отрицателната форма, образувана с *не ще* (вместо с *няма да*), която се среща в по-стари или архаизирани текстове – вж. (41б). При отрицателната форма, образувана с *няма да*, местоименните клитики са след *да* и преди финитната глаголна форма като в (41в), а в говорите се срещат и форми без *да*, при които местоименната клитика е отново между частицата за отрицание и глаголната форма като в (41г).

- (41) а. *Непрекъснато ли ще ми го натякваш?* (Д. Гаруд, БНК)

⁶⁸ <http://bulgariandialectology.org/locations/huhla-1-75>

⁶⁹ <http://bulgariandialectology.org/locations/stik%C5%AD1-4-14>

⁷⁰ <http://bulgariandialectology.org/locations/stojkite-1-12>

⁷¹ <http://bulgariandialectology.org/locations/stojkite-1-8>

б. Сам знаеш, че никой не ще ми го разреши.

(В. Мутафчиева, БНК)

в. Бела никога няма да ми го причини.

(Ст. Майер, БНК)

г. *тăкă и тăкѝ зăнăред 'ăвăнă мăйкит 'е н'ăмă џи пуснете амă*

(запис от с. Хухла, Ивайловградско, 1993⁷²)

При формите за бъдеще време в историческите текстове, които разглеждаме, също се наблюдават различни словоредни възможности при местоименните клитики и спомагателния глагол / частицата за образуване на формите за бъдеще време. Такива обаче в съвременните текстове (поне в тези от Българския национален корпус) почти липсват, както и в говорите.

Ефектът на Тоблер-Мусафия не обхваща спомагателните и копулативните глаголи, които, в определен контекст, и в български могат да се появят в първа позиция в изказването като в (42), като могат да получат и самостоятелно ударение, както вече беше посочено⁷³. В диалектите също се среща подобна първа позиция – илюстрирана в примерите в (42в) и (42г), където обаче не е отбелязано ударение върху спомагателните глаголи в първа позиция.

(42) а. *Та кой не е нервен! Вас по очите ви познавам, че сте неврастеник! Сте, сте, Бога ми! Кълна се!*

(П. Вежинов, БНК)

б. *Оти беха след две години разлика. Акушерка идваше в къщи. Съм родила само момчето с мъж лекар, дома си пак.*

(П. Воденичаров, БНК)

в. *сџм билă млăда* (запис от с. Търняне, Видинско, 2006⁷⁴)

г. *сам гу върсалă тăм ми нисџт кукџиқит 'е' снăс 'џт нџс 'џт кукџиқите* (запис от с. Сребърна, Силистренско, 2002⁷⁵)

Прегледът на възможните позиции на клитичните местоимения спрямо клитичните спомагателни глаголи в съвременния български език, както и на самите спомагателни глаголи спрямо границата на изречението и другите глаголни форми, с които образуват форми на сложните глаголни времена, изграждат многообразна картина, със забележима вариативност, включително по отношение на отрицателната частица *не* и въпросителната частица *ли*, които също могат да се интерпретират

⁷² <http://bulgariandialectology.org/locations/huhla-2-93>

⁷³ Това се случва и в други славянски езици.

⁷⁴ <http://bulgariandialectology.org/locations/t%C7%94rnjane-2-89>

⁷⁵ <http://bulgariandialectology.org/locations/sreb%C5%ADna-1-21>

като част от клитичния комплекс, но които трябва да намерят място в структурата на разширената клитична група.

Данните потвърждават и това, че в българския език дателната клитика е по-вляво (и по-високо в повърхнинната структура) от винителната, както и че винителната клитика в много от възможните словоредни варианти все пак остава в близост до глагола, чийто аргумент изразява. Тук не разглеждаме отделно притежателната клитика, която може да се озове в изреченска позиция, защото предполагахме, че крайната ѝ позиция в изречението съвпада с тази на дателната / непрякообектната (дателната клитика и притежателната клитика, функционираща на равнището на изречението като т.нар. външен притежател (*Забравила съм му вкъщи писмото*) или като „повдигнат“ притежател (*Ще ти нареже дърва*) (вж. Cinque, Кгарова 2009), не се срещат в едно и също изречение⁷⁶). Възвратните клитики заемат позициите съответно на винителната и на дателната клитика, но в говорите се срещат и в позиция след глагола, както и далеч от втората (а следователно и от първата). Това са примери за т.нар. отложено позициониране на клитиките (по Ст. Франкс).

От приведените данни може да се заключи, че вариативността се отразява най-вече през позицията на негацията и на спомагателните глаголи, тоест на елементи, чиито функции не са непосредствено зависими от (аргументната) структура на предиката, а са по-скоро свързани с цялостното значение на изречението (изказването).

⁷⁶ Освен ако първата (притежателната) клитика не е част от именна група, а втората е непрякообектната (срв. *Съругът ми му обеща златна корона* (БНК); включително примера с етичен датив (срв. *Такива ми ти работи* (БНК)).

Във втората част на настоящата монография ще проследим дали, как и в каква степен очертаните позиционни възможности са засвидетелствани в източници, по които можем да правим изводи за историческото развитие на българския език. Основните положения, които ще са обект на наблюдение, са: (i) Къде се намират парадигматичните изреченски клитики спрямо глагола? (ii) Къде се намират парадигматичните изреченски клитики спрямо лявата граница на изречението? (iii) Кои са елементите, които стоят вляво на парадигматичните изреченски клитики, когато последните са в препозиция спрямо глагола? (iv) Има ли и какъв процент са по-„редките“ словоредни възможности: в първа позиция спрямо лявата граница; в позиция, различна от първата и от втората спрямо лявата граница; в дистантна позиция спрямо глагола. Целта на този преглед на данните е да се проследи пътят на клитичните елементи в историята на езика, за да се аргументират различните позиционни възможности на тези елементи, които наблюдаваме и до днес. Преди да пристъпим към представянето на наблюденията ни за дискурсните клитики – в глава 3., за местоименните клитики – в глава 4., и за глаголните клитики – в глава 5., ще представим накратко няколко изследователски хипотези относно позициите и развитието на клитичните елементи в историята на българския език. Те са ни необходими, за да аргументираме защо наблюдаваме и тук определена („втора“) позиция и как я определяме в историческия езиков материал, както и защо включваме например елементи – в случая дискурсните клитики, които не са парадигматични (но са най-ранните Ваернагелови елементи в нашите текстове и са членове на клитичния комплекс още в най-ранните текстове; за разлика от другите две групи клитични елементи обаче те не са управлявани от глагола).

II. Клитиките в историята на българския език

В изданието на лекциите на Я. Вакернагел в бележка под линия Д. Ланслоу (Wackernage/Langslow 2009: 496, бел. 8) отбелязва старобългарските *ми, ти, си* като енклитични, както и техните преки наследници в някои от славянските езици (и съответните им местоименни форми в други индоевропейски езици) в контекста на дискусията за ролята им в проявите на родително-дателния синкретизъм в индоевропейските езици. Още в първите години след появата на студията на Я. Вакернагел Е. Нилсон (Nilsson 1904) прави опит да докаже, че Законът на Вакернагел важи както за старобългарския, така и за съвременния полски. По-късно редица автори прилагат критериите за Вакернагелови клитики към старобългарския езиков материал, като според някои изследователи клитиките в старобългарски са второпозиционни (Vaillant 1948; Jakobson 1935/1971; Гълъбов 1950/1986, Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2011), докато според други съществуват известни колебания относно позициите на клитичните елементи (Slawski 1946), които могат да се ориентират и спрямо позицията на глагола, като в исторически план преминават от приглаголни към второпозиционни до преглаголни (Pancheva 2005), тоест по отношение и на позицията на предикативните клитични елементи в старобългарски съществуват същите колебания, каквито се наблюдават и в хипотезите за позициите им в съвременния български език.

Р. Вечерка

Р. Вечерка (Večerka 1989, 1993) аргументира клитичността на някои от елементите, които разглежда в своя многотомен труд върху старобългарския⁷⁷ синтаксис, с това, че в определени контексти елементите, които може да са клитични, се появяват във „втора позиция“. Според него (Večerka 1989: 42–49) в ранния период, засвидетелстван в ранните писмени източници, старобългарският и фразов, и изреченски словоред преминава през реанализ. И макар принципът на енклизата и редът и позициите на енклитиките да са били в действие в индоевропейски, пряко продължение в старобългарски може да се открие само при едносричните изреченски частици в клитична позиция (като *же* и *во*) и кратките

⁷⁷ Р. Вечерка използва термина „старославянски“.

местоименни дателни форми *ми, ти, си*, които при действието на Закона на Вакернагел са били в първа позиция след първата емфатична дума (или група от думи) в (минималното) изречение. Останалите елементи като винителните кратки лични местоимения *ма* и *та* са в процес на клитизация, която обаче не е завършила, а рефлексивното *са* е на път да загуби първоначалната си функция на винително обектно местоимение и да започне да функционира като т.нар. „морфологичен деагентизатор“ (който пасивизира глаголите, редом до които се появява). Част от този процес е появата на пълните винително-родителни местоименни форми – *мене, тебе, себе*, които подкрепят дефункционализацията на кратките *ма, та, са*, които пък се изместват към неударени енклитични позиции, характерни за дателните клитични *ми, ти, си*. В тази ранна фаза кратките винителни местоимения пазят някои силни синтактични и прозодични позиции, поради което са наречени и „полуенклитики“ или „полуклитики“ (Vaillant 1948: 262). Те все още могат, за разлика от първичните дателни местоименни енклитики, да се управляват от предлог (едносрични предлози) и се появяват в „силни“ (емфатични) позиции в абсолютно начало на изречението или след пауза (Večerka 1989: 42–49).

А. Зализняк

Най-изчерпателното изследване върху клитичните елементи в старославянски е част от подробното аналитично изследване на съдбата на староруските енклитики на А. Зализняк (2008). Тук „енклитиките“ са групирани в най-малко осем класа (наречени от него „рангове“), по реда, в който се появяват в т.нар. „енклитичен блок“ (Зализняк 2008: 87–90) в староруски (въз основа на данните от новгородските брезови грамоти) в следния възходящ ред (Зализняк 2008: 87):

(1)⁷⁸ *же* > *ли* > *бо* > *ти* (адвербиална частица) > *бъ* > дателни (*ми, ти, си, ны, вы, на, ва*) > винителни (*ма, та, са, ны, вы, на, ва, и, ю, е, ъ, я*) > глаголни

Редът може да е различен в различните езици (например в сръбски някои от спомагателните глаголи са от първи ранг, а не от последен), но клитики от един и същи ранг не се срещат в един блок, а ранкирането се запазва. Според поведението си спрямо обкръжението си енклитиките могат да са фразови или изреченски (Вакернагелови) – такива са *же, бо, ми, ти* и др., и локални (невакернагелови) – напр. *же* в *никътоже*, както и притежателните.

Първа по ранг е *же*, която обикновено стои пред *ли* и *бо* в енклитичния блок, с изключение на случаите, когато някоя от тях не е част от

⁷⁸ Номерацията на примерите е отделна в трите части на изследването.

съставна дума (напр. *аще ли же, иво же*). Втора по ранг е *ли*, която може да е частица, но и във функция на съюз, като в последния случай има собствено ударение и се държи като локална енклитика. Трета е *во*, която в старобългарските текстове се среща често, в староруските – по-рядко, а в новгородските брезови грамоти липсва. В някои диалекти има и съюз *во*, който е проклитика. Освен в рамките на енклитичния блок, частицата *ти*, която заема четвъртия слот, може да се срещне и в началото на изречението, както и във втора позиция (Вакернагелова).

На пета позиция е спомагателният глагол *бъ* във формите за субюнктив и конюнктив, който произхожда от аористна форма, която обаче не е клитична. Среща се и в позиции, в които се предполага, че е ударен: *ми бъ*; *са бъ*; *ю бъ*; *ти бъ*, и е част от проклитико-енклитичните комплекси като *да бъ*; *не бъ*.

Шестата позиция е запазена за кратките дателни местоимения. А. Зализняк посочва, че кратката дателна форма на възвратното местоимение *си* може вече да е отсъствала от живия руски език. Кратките дателни местоимения могат да бъдат и фразови енклитики в притежателната *си* употреба (в живата реч вероятно подобни употреби почти не са се срещали).

Кратките винителни местоимения в седма позиция са с многопосочно поведение. Особено място сред тях заема *са*, която вероятно вече се е употребявала като маркер за възвратност. Някои от тях се срещат след предлози, а в старобългарските текстове (и не твърде често в староруските, с изключение на единични регистрации на *са* и *та*) се срещат в позиции, в които не може да са енклитики: в началото на изречение, след начален проклитичен съюз, след пауза, както и редом до други кратки винителни местоимения, от които поне едното е ударено.

Последната осма позиция е за спомагателните глаголи. Формите за сегашно време на *бъти* според Р. Якобсон (Jakobson 1935/1971: 20) са енклитики само когато се употребяват като спомагателен глагол, докато като копулативни (т.е. „свързващи“) могат както да са енклитики, така и да имат собствено ударение.

Освен по рангове А. Зализняк разделя енклитиките на „силни“ и „слаби“ (Зализняк 2008: 51), като силните най-често са след елемента в първа позиция в изречението, а другите могат да са както след елемента в първа позиция в абсолютното начало на изречението, т.е. в началото на изказването, така и след първия елемент след т.нар. ритмико-синтактична бариера, който не е задължително да е първи в началото на изказването. Силни енклитики най-често са елементите от първи до пети ранг, като тези от първи до четвърти са по-силни в сравнение с тези от пети

ранг (спомагателния глагол *бъ*). Енклитиките от шести до осми ранг са слаби, като „силата“ им е в градация: елементите от шести ранг (дателните местоимения) са гранични, т.е. по-често се появяват в силна енклитична позиция от останалите, тези от седми ранг са слаби, а тези от осми ранг (спомагателните глаголи) са най-слаби.

В т.нар. Вакернагелова позиция, но и на различни позиции в и около енклитичния блок се срещат редица други елементи, за които А. Зализняк предполага, че са функционирали като фразови енклитики (Зализняк 2008: 39–46), но които могат да имат и собствено ударение, както и да променят позицията си спрямо останалите елементи. Такива са: спомагателният глагол, който образува формите на плусквамперфекта; частицата *нъ*; *да*, която функционира като съюз и като частица; частицата *дѣи* (*дѣ*, *ден*, *дѣ*), както и *реку*, *рече*, *рѣци*, *мол* (от *молви*), *ка*, *вѣдѣ* (*ветѣ*), *таки*, *соу*, *тоу*, *пак(ъ)*.

Редът на клитиките в комплекса може да следва т.нар. „исторически принцип“, т.е. хронологичната поява на елементите в съответните позиции и хронологията, според която те стават клитични (Зализняк 2008: 46), като силните енклитики, които са неизменяеми (бидейки частици, вж. Jakobson 1971/1935) и по-ранни по отношение на клитичността си, са първи в блока, докато по-новите са парадигматични, по-гъвкави са спрямо правилата за дистрибуция на клитиките и се присъединяват последни и вдясно. Според А. Цимерлинг (Циммерлинг 2013) този принцип едва ли обяснява самия ред, т.е. защо дадена клитика е в съответната позиция, а по-скоро промяната в статуса на елементите е механизъм за разширяване на комплекса.

В данните, които ще разгледаме в тази втора част на монографията, ще видим, че клитиките, които се появяват във фиксирани позиции в изречението (или във фразата) или едни спрямо други, са ограничен брой – реално това са само *же* и *во* и местоименните клитики, докато глаголните се срещат в различни позиции и спрямо останалите клитики в комплекса. В исторически план първите се срещат по-рано във втора позиция, като са регистрирани и позиционни варианти (които не са характерни за съвременния книжовен български език, но са регистрирани в говорите, вж. 2.2.3.3.): такива са първата позиция в изказването, както и позицията между конституентите на именна група, без съответната клитика да е част от нея (т.е. клитиката не е притежателна например).

По отношение на позициите на дискурсните и местоименните клитики в комплекса можем да приемем, че е възможно да действа хронологичният принцип, доколкото действително най-ранните клитики *же* и *во*

са най-вляво, като в най-ранните текстове биват следвани от дателните ми и ти, както и от кратките винителни форми на анафоричните местоимения. Най-вдясно се присъединяват новите, т.е. глаголните. При всички останали елементи, посочени от А. Зализняк, се наблюдава вариативност в българския език както в нашите примери от историческите текстове, така и в съвременния език. Едносричните спомагателни глаголи, различни от тези в сегашно време, които нямат поведение на същински клитики, като този за условно наклонение *би*, имперфектното *бе*, частичката за бъдеще време *ще*, могат да се появят и вляво, и вдясно на същинските клитики. Същото важи и за спомагателните глаголи в сегашно време, които са и най-нови, хронологично: в книжовния език разликата е само в позицията на спомагателния глагол за 3 л., ед.ч., сег. вр. (*Той му е дал*) и тези за останалите лица и числа (*Те са му дали*), но в говорите се среща и *Те му са дали*, вж. 2.2.3.3. и БДА 2016, карта 144). В историческите примери, които разглеждаме, също се проследява фиксирана позиция на местоименните клитики една спрямо друга в рамките на клитичния комплекс: дателната (непрякообектната) винаги предхожда винителната (прякообектната), като това важи в голяма степен и за съответните форми на възвратните кратки местоимения.

В предишна студия (Dimitrova 2021) беше предположено, че в клитичния комплекс в български се откроява „първичен“ (или същински) слой, който, от своя страна, може да бъде разделен на „ядро“ (местоименно) и „периферия“ (глаголна). В допълнителния, втори, слой се подреждат елементи, които можем да определим като приклитични, т.е. появяват се в близост до клитиките, но с колебания по отношение на клитичното си поведение: спомагателните глаголи за минало време и за условно наклонение, които могат да са както преди, така и след останалите клитики. Редът в съвременния комплекс е представен в (2), а този в историческите текстове – в (3), като той следва, с известни промени, реда в Новгородските грамоти според А. Зализняк (Зализняк 2008: 82).

- (2) (QU) (AUX0) AUX1 DAT ACC AUX2 (AUX +)
 (3) DISC (QU) DISC (ADV) (AUX1) DAT ACC (AUX2) (AUX+) (ADV)

В (3) най-вляво са най-ранните клитики, които са второпозиционни – дискурсните *же* и *во*; те могат да бъдат разделени от въпросителната *ли*; дателните *ми* и *ти* са следвани от кратките винителни форми на анафоричните местоимения, които функционират като третолични прякообектни местоимения: *ѣ/ѡ* (ж.р., ед.ч.), *и* (м.р., ед.ч.; ср.р. и ж.р. дв.ч.), *е* (ср.р., ед.ч.), *ѡ/а* (м.р. и ж.р., мн.ч.), *ѣ/я* (ср.р., мн.ч.; м.р., дв.ч.); вини-

телни кратки форми на лични местоимения *мѧ* (1 л., ед.ч.) и *тѧ* (2 л., ед.ч.), т.нар. „полу(ен)клитики“ (Vaillant 1948: 262; Večerka 1989: 42); възвратното винително *сѧ* и възвратното дателно *си*. По-късно инвентарът на местоименните клитики се разширява с дателните *моу* (м.р. и ср.р., ед.ч.) и *й* (ж.р., ед.ч.), произлизащи от анафоричните *ѣмоу* и *ѣй*, които и в по-ранните текстове се появяват около клитичния комплекс, както и винителните *го* (м.р. и ср.р., ед.ч.), *я/ю* (ж.р., ед.ч.), *ги/гы* (мн.ч.). Глаголните елементи са съответно *вляво* и *вдясно* на местоименните, т.е. в AUX1 и AUX2: спомагателните глаголи, които са форми на *быти*: опативните *бѣ/би*, имперфектното *бѣ*, аористното *бы*; модалните/спомагателните глаголи за бъдеще време *ѡѣ/ѡѣ* (с различни фонетични варианти в различните източници *кѣ*, *хтѣ*, *ѣѣ*, *ку*, *ѣу* и др.): те може да се срещат и в първа позиция; формите за сегашно време, за които още в най-ранните текстове срещаме единични регистрации в съкратените варианти: *ѣсмь* (*сѣм*, *сѣмь*), *ѣси* (*си*), *ѣстѣ* (*ѣ*), *ѣсѣ* (*сѣѣ*), *ѣстѣ* (*сѣѣ*), *сѣтѣ* (*сѣ*, *сѣѣ*, *сѣ*). Въпросителната *ли* и адвербиалните елементи като *ти*, *и* (проклитично), *пак(ѣ)*, *тоу* и *под*. се срещат в различни позиции около и в комплекса, т.е. *вляво* и *вдясно*.

Какво вече беше отбелязано, за да определи доколко позицията на тези елементи е Вакернагелова, А. Зализняк (2008) въвежда т.нар. ритмико-синтактична бариера, без която според него Законът на Вакернагел няма да работи за староруски (а и за старобългарски). Ритмико-синтактичната бариера маркира условното начало на изречението или на т.нар. фраза, не е задължително да съвпада с действителното му начало и може да стои само след цяла актантна или еднородна група. Разграничени са три типа бариери: задължителни, полузадължителни и факултативни (Зализняк 2008: 90–115). Задължителните бариери (Зализняк 2008: 91) се поставят след определен клас еднородни групи в началото на изречението – обръщения, междуметия, въвеждащи думи. Полузадължителните (Зализняк 2008: 91–92) следват изнесени в началото общи части на две или повече изречения, вметнато изречение, еднородна актантна група, и предхождат въпросителни и относителни съюзи или съюзни думи, както и подчинителни съюзи, които не са в началото на изречението. Факултативните бариери (Зализняк 2008: 93–115) могат да се поставят след всяка цяла актантна или еднородна група, като зависят от интонацията – именно те се определят най-трудно. Бариерите могат да променят смисъла на фразата, да поставят акцент върху определена част на изречението, като самата Вакернагелова клитика също може да сигнализира наличие на бариера.

При прокарването на условията за действие на ритмико-синтактичната бариера обаче се сблъскваме с трудности от различен характер – както свързани със самите данни и доколко те могат да ни дадат необходимата информация (доколко например можем да разграничим абсолютното начало на изречението, както и доколко можем да се доверим на отбелязването на прозодичните особености на елементи, включително на ударенията), така и с въпроси относно вида и структурата на самите конституенти.

Сравнително лесно се определя мястото на (ен)клитиките в изречението с глагол в първа позиция (тук бариерата може да съвпада с началото на изречението; ако изречението е въведено със съюзите *и*, *а*, *нъ*, бариерата е преди единицата, образувана от съюза и глагола). Същото важи за простите изречения със сказуемо финитен глагол и начално местоимение или име. Ако след началната дума има друга енклитика, тя е най-често *же*, *во*, *ли*, след нея може да има бариера, следвана от глагол или друг елемент, следван от местоименна енклитика. В материала, който А. Зализняк разглежда, има и случаи, в които местоименни клитики и спомагателни глаголи се скупчват вляво, преди бариерата, а възвратната клитика остава след глагола, независимо от неговата позиция, като това може да се тълкува като сигнал например за превръщането на *са/се* в маркер за възвратност.

При инфинитивните конструкции се наблюдават само онези елементи, които имат отношение към инфинитива, а при причастните конструкции позицията на клитиките се определя спрямо глаголният елемент, към който се отнасят – към глагола в главното изречение или към причастието (причастната конструкция най-често е отделно изречение). Най-труден е анализът при изреченията с повече от един участник, както и с вметнато подчинено изречение. Някои енклитики се „вклиняват“ в именната група, но могат да са във втора позиция, ако ритмико-синтактичната бариера е след начална група.

В така наречения (ен)клитичен блок влизат елементи, които могат да се появяват и самостоятелно в изречението (и в синтактичната група), т.е. от двете страни на ритмико-синтактичната бариера, като в рамките на съответната синтактична група се предполага, че всяка енклитика е във Вакернагелова позиция. По-често „силните“ (по А. Зализняк) клитики са в групата вляво от бариерата, а „слабите“ – в тази вдясно от бариерата, като разпределението следва ранкирането (т.е. *же*, *во*, *ли* са вдясно от бариерата, а местоименните клитики са вляво (срв. *она же* // *видѣвъши ѝ* // *и похвѣтивъши нозѣ ѿго* // *плака са* горько. Супр. 3, 22v, 5–6, Житие на Конон). Тоест силните енклитики не са привлечени от предиката, а от

първата дума в изречението, като могат да образуват и устойчиви словосъчетания с нея (напр. *никъ̀тже, а̀ще ли же, а̀ще ли бо* и др.)

А. Зализняк посочва, че още в староруските текстове се забелязват случаи, в които слабите енклитики се появяват след глагола, на който са подчинени, т.е. превръщат се в локални, като силните енклитики се запазват дълго Вакернагелови, а възвратната най-рано става напълно зависима от глаголната форма.

Освен след думи със собствено ударение обаче, енклитиките могат да се позиционират и след други елементи без собствено ударение, като образуват една акцентна цялост. При липса на ясна информация за прозодичните характеристики на елементите и тяхната реализация обаче разделянето на неударените елементи на проклитики и енклитики е нелесна задача, която зависи от срещанията в текста и възможните реализирани позиции на елементите. В този контекст проклитиките се разграничават на „същински“ проклитики (съюзи като *и, а, нъ* и др.) и „полупроклитики“ (които образуват акцентна цялост с други неударени думи като личните местоимения в именителен падеж, показателните местоимения, въпросителни и относителни съюзи и съюзни думи; други съюзи) (Зализняк 2008: 69–71).

Според А. Зализняк (Зализняк 2008: 69–73) енклитиките може да не се позиционират стриктно след полупроклитиката, а след акцентната цялост, в която влиза проклитиката, като така се създават условия за появата на енклитиката, подобни на тези при бариерите. Това е т.нар. проклитико-енклитичен комплекс (Зализняк 2008: 72–77), който често се намира в самото начало на изречението и включва най-често силните енклитики, като проклитико-енклитичните комплекси се развиват до самостоятелни думи (срв. *аже, неже, нежели, даже, ато, атъ, ино, инъ, неужели* и др.), със свои правила за съчетаемост, като в някои случаи се запазват тенденциите от ранкирането, а в други се стига до вторична проклиза (напр. при *или*). Образованията, в които участват слабите енклитики, са сравнително по-малко и включват по-слабите енклитики – срв. *нѣсмь, нѣси, нѣстѣ, както и се, но* и др.

Подобни тенденции към разширяване на състава на елементите от категорията се наблюдава и при енклитиките, които могат да се разделят на същински енклитики (предполагаемо с чисто прозодични характеристики) и синтактични енклитики (изпълняващи всички синтактични условия за реализация на клитичността, без фонетичните) (Зализняк 2008: 78–82). Именно към тези последните А. Зализняк причислява, предполагаемо, и някои фрази, които според него показват тенденция да се появяват в позициите, в които се появяват същинските енклитики.

Такива например са: предложните фрази с участие на местоимения: да на нъ възглаголюжтъ (Мк. 3.2 Мар.); някои наречия: да и тоу проповѣмъ (Мк. 1.38, Мар.), да понтъ въскрилин ризы его прикоснухъ (Мк. 6.56, Мар.); отрицателните местоимения: да никтоже не оувѣстъ сего (Мк. 5.43, Мар.); и запрѣти имъ да никомуже не повѣдатъ (Мк. 8.30, Мар.); въпросителното местоимение: и не хотѣаше да къто оувѣстъ (Мк. 9.30, Мар.). Тук само ще отбележим, че в много от приведените примери (а тук и във всички) тези елементи следва съюза да. Наблюдава се и честа поява на енклитики след неедночленна актантна група – фраза с числително име или друг конституент, който управлява аргументна фраза, с к-дума, както и серия от изрази със самостоятелно ударение и др. Според автора тези тенденции сигнализират, че действието на Закона на Вакернагел започва да отслабва, като позициите на клитиките започват да зависят от промените в структурата на по-големите синтактични единици.

Тези тенденции се наблюдават и в нашите примери от старобългарските писмени паметници⁷⁹, но в историческия развой – и съответно в примерите от по-късните източници – са регистрирани и съществени разлики. За разлика от руския език, българският запазва богатия си инвентар от парадигматични клитични елементи и го разширява, при това елементите запазват в голяма степен позициите си. За нито един от тези елементи не може да се твърди, че е претърпял развитие до афиксален въпреки наблюдаваната позиционна зависимост от глагола. В съвременния български книжовен език между да и глагола може да стоят само отрицателната частица не и елементи, които функционират като клитични (местоименни и глаголни), т.е. елементи, които отново зависят от глагола.

Непарадигматичните клитики се загубват, включително и в афиксалните си употреби (нито же, нито во са продуктивни афикси в съвременния език, независимо от отделните срещания в диалектите). Всички останали елементи, предимно адвербиални частици, се отличават със сравнително свободен словоред (като и продължава да е проклитика), а ли запазва употребите си и като изреченска, и като фразова клитика.

Клитиките в гръцки

Тъй като една част от разглежданите примери в тази част са от текстове, за които се предполага, че имат гръцки източници на превода, тук

⁷⁹ В колекцията от примери, която е достъпна онлайн, може да се проследи реализацията на всички тези елементи спрямо клитичните елементи, които наблюдаваме, като позициите им потвърждават наблюденията на А. Зализняк.

накратко ще представим ситуацията и развоя на клитичната система в гръцкия език, като към примерите от старобългарските текстове ще бъдат приведени и възможни гръцки съответствия⁸⁰. Както ще видим, в редица случаи в гръцкия текст няма пълно съответствие нито на позицията, нито на съответстващите елементи. Най-честите съответствия на *же* и *во*, съответно *δέ* и *ὅ*, се срещат в подобни позиции (Вакернагелови), като първите са неударени, докато вторите са ударени. Съответните първолични и второлични местоименни форми в гръцки най-често са енклитични, като се срещат обаче и след глагола, чийто аргумент са, но и в лявата част на изречението (често това е и втора изреченска позиция).

Дж. Хоръкс (Horrocks 1990, 2007, 2010) очертава процес на промяна в позиционирането на местоименните изреченски клитики, който е много подобен на този в старобългарски (посоката на влияние, разбира се, може да бъде и обратната), т.е. от второпозиционни Вакернагелови те стават зависими от определен изреченски конституент, който ги „управлява“ – от глагола, като началните етапи на този процес могат да се проследят още в старогръцки, в определени диалекти. Според автора най-интересният въпрос е защо, ако, както той предполага, местоименните клитики са „естествени“ енклитики, в съвременния гръцки те често се реализират като проклитики (както е и в съвременния български, вж. Pancheva 2005). Тук според него (Horrocks 1990: 49) ключова роля изиграва модалният (подчинителен) съюз *ὅ*/*ὅ* (в български *да*), който показва все по-голяма склонност да привлича глаголите, като в даден момент в късния средногръцки и съвременния гръцки може да се приеме, че образува един комплексен конституент с глагола (самият съюз е проклитичен спрямо глагола), който включително замества и инфинитива, освен че се използва в новите субюнктивни (и оптативни) форми. Тъй като местоименните клитики изразяват много често „вътрешни“ аргументи на глагола, те все по-често биват привлечени към този комплексен елемент, като заемат обаче втора позиция в него; същото се случва и с отрицателната частица (Horrocks 1990: 50). Докато *ὅ* е сравнително независим фонологично, местоименните клитики могат да си останат енклитики; когато обаче *ὅ* започва да се свързва все по-често с глагола и да зависи от него, т.е. да става проклитичен, клитичните местоимения трябва да изберат дали да станат проклитични заедно с него, като така формират проклитичен комплекс, който се „прикрепва“ вляво към глагола, или да престанат да се появяват в съответната позиция и да си оста-

⁸⁰ Много от изданията на текстовете представляват възстановка на предполагаем текст, с разночетения, или издание на определен „свидетел“, т.е. на текста според един паметник или група паметници, с посочени разночетения (вж. и Toufexis 2010).

нат постглаголни (Horrocks 1990: 51–52). Според него този избор може да е различен в различните диалекти на гръцки, като тенденцията е всички глаголи да следват един модел, т.е. или всички финитни глаголи в изявително наклонение ще следват модела на субюнктива (в съвременния гръцки), или обратното, глаголите в подчинителните изречения ще следват модела на индикатива (в някои диалекти, включително кипърския). Нефинитните глаголни форми обаче запазват по-ранния модел, т.е. и в съвременния гръцки клитичните местоимения ги следват и са енклитики. Тук трябва да добавим, че този процес засяга и други съюзи, които са проклитични, както и че вариативността продължава доста продължително време. Очертаният процес е много подобен на случилото се (и случващото се) в българския език, където колебанията се регистрират и до днес, като освен *да* и други подобни съюзи в най-ранните текстове (които по хронология всъщност съвпадат с късния средногръцки) в първа позиция могат да стоят и други изреченски конституенти, макар и по-рядко.

К. Кондоравди и П. Кипарски (Condoravdi, Kiparsky 2001), върху данни от съвременните диалекти и писмени източници, посочват два пътя на граматикализация в развоя на структурата на гръцкото изречение, който се е осъществил в късния средновековен гръцки, съответно: редукция на Вакернагеловите местоименни клитики до афиксални елементи, като този развой преминава през междинен етап, при който местоименните клитики се закрепват към определени думи, и появата на нови спомагателни глаголи за време и наклонение, тоест в гръцки също се наблюдава промяна на позициониране на клитиките от второпозиционни (с място в лявата периферия) към приглаголни или позиционирани около т.нар. темпорален възел (вж. и Gianollo 2010, 2020). Моделите на позициониране на клитиките са, както следва (цит. по Condoravdi, Kiparsky 2004: 160): а. Местоименната клитика следва глагола, ако той е: 1. в първа изреченска позиция, или е непосредствено предхождан от: 2. съчинителен съюз; 3. допълнение и резумптивно клитично местоимение; 3. съюзи като *ὅτι*, *διότι*, *εἰ*; или 5. отрицателната частица *οὐκ*. б. Местоименната клитика предхожда глагола, ако той е непосредствено предхождан от: 1. маркер за наклонение; 2. отрицателна частица, различна от *οὐ(κ)* (като *μη*, *δε(ν)*); 3. допълнение без резумптивно клитично местоимение; 4. наречие (различно от наречието за време); 5. комплементизатор (*πὺς*, *ἄν*) или 6. *κ*-дума (относително местоимение или местоименно наречие в съюзна функция, въпросителна дума, съюз за сравнение). в. Клитичното местоимение може да следва или да предхожда глагола, ако той е непосредствено предхождан от: 1. наречие за време; или 2. подлог. Подобни генерализации са изведени и в третия том

на наскоро издадената *Кеймбриджска граматика на средновековния гръцки и ранния новогръцки* (Holton et al. 2019: 2026–2040), където клитичните местоимения са разгледани позиционно спрямо глагола/глаголния комплекс, като позицията им в / спрямо перифрастичните глаголни форми е представена отделно.

Специално при местоименията са прокарани някои разграничения. К. Джанолю, която изследва специално клитиките и конструкции и явления, свързани с клитиките и клитичността, в новозаветния гръцки (който е от особен интерес и за нас, предвид че разглежданите примери от старобългарски са от ранните паметници), отбелязва, че в определени конструкции (свързани с т.нар. външен притежател) често се срещат „слаби“ родителни форми на личните местоимения или на третоличното αὐτός. От особен интерес за нас е статусът на формите на αὐτός. Всички форми на местоимението са двусрични, като повечето са ударени, т.е. предполагаемо са прозодично „силни“. За някои форми обаче и Я. Вакернагел посочва, че показват тенденция да се позиционират малко след началото на изречението (Wackernagel 1892/2020: 134, пример (487)⁸¹; пример (488)⁸², където формата на αὐτός е в постпозиция спрямо μὲν; и пример (489)⁸³, където е в постпозиция спрямо γάρ), както и да следват дателните клитични местоимения (Wackernagel 1892/2020: 109, пример (349)⁸⁴. Все пак формите на αὐτός могат да се появяват и в първа позиция – вж. Wackernagel 1892/2020: 108, пример (343)⁸⁵, както и в позиции, различни от втората – в голяма част от примерите са постглаголни. Други автори също посочват, че формите на αὐτός за косвените падежи могат да се срещат в позиции на (ен)клитики още в ранния период (Marshall 1987: 5; Horrocks 2007: 623).

Очертаните процеси в гръцки ще бъдат наблюдавани и в примерите, които привеждаме в тази част на изследването, като съпоставката с възможния паралелен гръцки текст (текстове), където често се натъкваме на различен словоред и реализации, само показва, че и двата балкански езика преминават през подобни процеси и етапи на вариативност и колебания на езиковите реализации на разглежданите елементи.

⁸¹ καὶ αὐτῶν τὴν χώραν ἐμμείνας τῷ στρατῷ ἐδήρουν (Thucydides 4.109.5; цит. по Wackernagel 1892/2020: 134).

⁸² ἐγκωμιάσεις μὲν αὐτοῦ τὴν τέχνην ((Plato, Gorgias 448e; ; цит. по Wackernagel 1892/2020: 134).

⁸³ ἐπεὶ γὰρ αὐτῶν γῆς ἀπὸ πλάγχθη πατήρ ’ (Euripides, Heracleidae 12) ’ (Euripides, Heracleidae 12; ; цит. по Wackernagel 1892/2020: 134).

⁸⁴ τοῦτό μοι αὐτὸ σαφῶς διόρισεν (Plato, Gorgias 488d; Wackernagel 1892/2020: 108)

⁸⁵ αὐτὴ τέ μοι δέσποινα μακαριωτάτῃ (Aristophanes, Ecclesiazusae 1113; Wackernagel 1892/2020: 108)

3. Дискурсни клитики

Първата група клитични елементи, които ще разгледаме в тази част на изследването, са т.нар. „дискурсни“ клитики – емфатичната частица *же* и съюзът *во*. Отделно ще се спрем на въпросителната частица *ли*, която има фиксирана позиция в границите на клитичния комплекс, но може да се появи и след всеки конституент на изречението или фразата, стига този конституент да трябва да бъде фокализиран. Както вече беше отбелязано, макар тези елементи да не са парадигматични, те са най-ранните клитични елементи и като такива бихме ги очаквали на позиции, на които впоследствие се появяват и по-късните клитики. В текстовете обаче се наблюдава и очаквана разлика в поведението и позиционирането им спрямо това на парадигматичните клитики – тъй като те не се управляват от глагола, в изложението позицията им спрямо пълнозначния глагол няма да бъде коментирана в детайли⁸⁶. Преобладаването на срещания на *же* и *во* в примерите от старобългарските текстове, които са едновременно второпозиционни и постглаголни (без самите клитики да зависят от глагола), показват тенденцията на глагола да се намира в първа изреченска позиция, което и обяснява предимството на това позициониране и при местоименните клитики (и полуклитики) например. Същевременно още в най-ранните текстове *же* и *во* вече са извървели пътя до превръщането си в афиксални елементи – което парадигматичните клитики не постигат.

3.1. Емфатичната частица *же*

В Старобългарския речник (СтБР 1999) *же* е класифицирана като съюз и като частица, в две отделни речникови статии. Съюзът *же* свързва присъединителносъпоставителни изречения, съпоставителни изречения, противопоставителни изречения и съединителни изречения, докато частицата *же* има съотносителна и усилваща функция и участва като словообразователен афикс в състава на редица лексеми (СтБР 1999; Мичева 2013; Дограмаджиева 1968: 123–132).

⁸⁶ В таблиците с данните в Приложението са включени позициите спрямо глагола единствено за целите на сравнението с останалите клитични елементи, които зависят от глагола.

3.1.1. **же** в старобългарски

В колекцията от примери от старобългарски текстове **же** и **во** имат сравнително висока честота на срещане, с предимство на **же**, която според В. Мичева е най-честият въвеждащ и съпоставителен съюз в старобългарски и в среднобългарски (Мичева 2011: 20). Ек. Дограмаджиева посочва, че е възможно високата честота на **же** в текстовете да е под влияние на честотата ѝ в гръцките текстове (Дограмаджиева 1968: 123).

В позиционно отношение и като съюз, и като частица **же** се среща преобладаващо във втора изреченска позиция (в ок. 98% от ексцерпирания примери от двата текста), като в сравнително немалък процент от примерите (малко под 13%) може да раздели именната фраза, която е в първа изреченска позиция, и да се озове след първата (прозодична) дума – вж. (4а,б,в), като предхожда и показателния елемент в рамките на клиничния комплекс в именната група като в (4в). Примерите в (4б) и (4в) илюстрират и разликата с възможния гръцки текст, където **дѐ** е ударено и следва неударен елемент в абсолютната първа позиция, съответно предлог в (4б) и определителен член в (4в), за да образува с тях първа прозодична дума, докато **же** в старобългарски винаги следва предполагаемо прозодично „силен“ елемент, с който образува прозодична дума. Същевременно **же** се появява и след първата синтактична група в изречението като в (4г).

(4) а. мрѣтвомъ **же** капиштемъ не клаиѣѣѣ сѧ⁸⁷. (Супр. 7, 59r, 20)

νεκροῖς **дѐ** εἰδώλοισι οὐ προσκυνῶ

б. Въ шестъ **же** мѣсамъ посъланъ възѣтъ днѣлъ гавѣрилъ отъ бѧ. въ градъ галиленскъ. (Лк. 1.26, Мар.)

Ἐν δὲ τῷ μηνὶ τῷ ἕκτῳ ἀπεστάλη ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς πόλιν τῆς Γαλιλαίας (GNT: Nestle 1904)

в. вѣрѣнаѣ **же** та мѣжа молиаста сѧ ѣмоу сѣ слѣзѧми. (...)

(Супр. 102r, 20)

Οἱ δὲ πιστῶτατοι ἄνδρες ἐδέοντο αὐτοῦ μετὰ δακρύων

г. патъ пѣприштъ **же** въ дада отъ манастиръ мѣсто приимъ сѣде.

(Супр. 24. 137r, 25–27)

В първата изреченска позиция могат да стоят различни елементи – съществително, прилагателно, местоимение (тъ, онъ, се), които изпълняват различни синтактични функции (подлог, допълнение – пряко и не-

⁸⁷ Примерите са приведени най-често според начина, по който фигурират в съответните корпуси и бази данни. Възможно е да има технически пропуски, свързани с липси в използваните шрифтове. Тук за нас е важна позицията на елементите спрямо обкръжението им.

пряко, обстоятелствено пояснение, определение), предложна група, наречие, глагол, включително спомагателен глагол като естѣ, сѣтъ, бѣ (но не и бѣи или би), или причастна форма. Макар и рядко, преди же се срещат и кратки форми на местоименията, за които се очаква да са енклитики – като в (5е), където в гръцкия текст местоимението не е клитично.

(5) а. рѣцѣ же ѿударьшоуѿмоу ѿго· ѿ рѣбра ѿбатриша сѧ·

(Супр. 9, 71г, 9)

Αἱ χεῖρες δὲ τοῦ πατάξαντος αὐτὸν καὶ τὰ πλευρὰ ἐφλέγμαναν

б. сего же не вѣмѣ отъ кѣдоу естѣ.

(Йо. 9.29, Мар.)

τοῦτον δὲ οὐκ οἶδαμεν πόθεν ἐστίν.

(GNT: Nestle 1904)

в. бѣ же написано иѣ назарѣи цѣрѣ иудейскѣ·

(Йо. 19.19, Мар.)

ἦν δὲ γεγραμμένον ἸΗΣΟΥΣ Ο ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ

ΙΟΥΔΑΙΩΝ.

(GNT: Nestle 1904)

г. естѣ же ѿбѣѣди вамѣ. да единого вамѣ отъпоуштѣ на пасѣхѣ.

(Йо. 18.39, Мар.)

ἐστιν δὲ συνήθεια ὑμῖν ἵνα ἓνα ἀπολύσω ὑμῖν ἐν τῷ πάσχα·

(GNT: Nestle 1904)

ѣсти дѣ συνήθεια ὑμῖν, ἵνα ἓνα ὑμῖν ἀπολύσω ἐν τῷ πάσχα·

(Scriv.)

д. вѣпрошенѣ же вѣивѣ отъ фариѣи. когда придетѣ цѣрѣвие ѣжие. (...)

(Лк. 17.20, Мар.)

Вѣпрошенѣ же вѣѣ отъ фариѣи · когда придетѣ цѣрѣе ѣжие

(Зогр.)

Ἐπερωτηθεῖς δὲ ὑπὸ τῶν Φαρισαίων πότε ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ

Θεοῦ

(GNT: Nestle 1904)

е. ни же вѣскрѣсилѣ· пленица нашихѣ грѣхѣвѣ раздрѣшивѣ·

(Супр. 43, 247г, 24)

ἡμᾶς δὲ ἀνέστησε, τὰς σειρὰς τῶν ἡμετέρων ἀμαρτιῶν διαλύσας.

Преди же се срещат и съюзи и думи в съюзна функция, за които може да се предполага, че са прозодично „силни“, като егда – (6а), аще ли – (6б), елма – (6в), ако – (6г), като някои от тези комбинации може да се анализират като фиксирани (аще (ли) же). Не са регистрирани обаче срещания на едносрични съюзи като и, а, нѣ, да⁸⁸.

(6) а. ѿгда же и поставиша патриάρха еѣи цѣркѣи римѣствѣ·

(Супр. 8, 62г, 6)

Ὅτε οὖν ἐγένετο патриάρχης ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ... ἐκκλησίᾳ... Ῥώμης

б. аште ли же идѣ. посѣлиѣ и кѣ вамѣ.

(Йо. 16.7, Мар.)

ἐὰν δὲ πορευθῶ, πέμψω αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς.

(GNT: Nestle 1904)

в. ѿлма же вѣ ны кѣтѣ не ты дѣво свѣрѣпоуѣ отъ бѣ ненавидимѣ

(Супр. 5, 36г, 21–22)

⁸⁸ В корпуса іако/ѣко и же може да са аотирани отделно.

д. не сѣде же тѣхъ ѿѣхъ· нѣ и вѣ ѿнѣ днь ѿгърѣте ѿ·

(Супр. 39, 223v, 23–24)

Οὐκ ἐνταῦθα δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ὤψεσθε αὐτόν,

Както вядсно, така и вляво на же се срещат елементи, които А. Зализняк включва сред онези, които могат да са част от разширения клитичен комплекс като пакъ и тоу – срв. (9а-г). Те обаче се срещат и в „силни“ позиции като първа изреченска – (9в,г).

(9) а. ѿс же пакъ отъвѣштавъ ѿла имъ (Мк. 10.24, Мар.)

ὁ δὲ Ἰησοῦς πάλιν ἀποκριθεὶς λέγει αὐτοῖς (GNT: Nestle 1904)

б. вѣ же тоу стадо свино пасомо велие при горѣ. (Мк. 5.11, Мар.)

ἦν δὲ ἐκεῖ πρὸς τῷ ὄρει ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη·

(GNT: Nestle 1904)

в. Пакъ же пилатъ възгласи хотѣ отъпоустити ѿса. (Лк. 23.20, Мар.)

пάλιν δὲ ὁ Πειλᾶτος προσεφώνησεν αὐτοῖς, θέλων ἀπολῦσαι τὸν Ἰησοῦν. (GNT: Nestle 1904)

пάλιν οὖν ὁ Πιλᾶτος προσεφώνησε, θέλων ἀπολῦσαι τὸν Ἰησοῦν.

(Scriv.)

г. тоу же за параскевъѣиѣ июдѣискѣ. ѣко близъ бѣаше гробъ. положи-
тѣ ѿса (Йо. 19.42, Мар.)

ἐκεῖ οὖν διὰ τὴν Παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον, ἔθηκαν τὸν Ἰησοῦν. (GNT: Nestle 1904)

В (10) са приведени примери за позиции на же, които не се срещат често, но спазват изискването за втора позиция – след многосричния предлог междю в междю же симъ, който превежда Ἐν τῷ μεταξύ „но междувременно“, както и след отрицателната частица не, като тук же разделя не от глагола⁸⁹.

(10) а. междю же симъ молѣхъ и оученици его. (Йо. 4.31, Мар.)

Ἐν τῷ μεταξύ ἡρώτων αὐτὸν οἱ μαθηταὶ λέγοντες

(GNT: Nestle 1904)

б. не же сѣмѣаше къ комоу близъ пристѣпити. (Супр. 9, 70v, 25–26)

οὐ μέντοι ἐτόλμησεν ἐγγὺς τινος προσελθεῖν

Фокусиращата функция на же спрямо предходния елемент е илюстрирана в (11а), като частицата може да се намира и непосредствено след първия конституент на координирани имена като в примера в (11б).

(11) а. дѣлателе же [егда оузырѣша ѿнѣ] рѣша въ себѣ. (Мт. 21.38, Мар.)

⁸⁹ За же не е характерно (освен в състава на неже), но другата дискурсна клитика – бо – често разделя отрицателната частица от глагола.

Дѣлателе же ти ѿгда ѡузырѣша ѿнѣ рѣша въ себѣ· (Асем.; Зогр.)
 οἱ δὲ γεωργοὶ ἰδόντες τὸν υἱὸν εἶπον ἐν ἑαυτοῖς (GNT: Nestle 1904)
 б. архiereи же и кзнижници. искаахѣ его погoубити. (Лк. 19.47, Мар.)
 οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς ἐζήτουν αὐτὸν ἀπολέσαι
 (GNT: Nestle 1904)

Като усиловаща частица же се среща, макар и много рядко, в позиция, която не е втора в изречението, но все пак е втора във фразата като в (12а), след самостоятелно употребени имена или местоимения, като не винаги има съответствие в предполагаемия гръцки текст – вж. (12б) и (12в), и в разночетенията спрямо други ръкописи – вж. (12б).

- (12) а. ѿ повѣда томоу же ѿ ѡтцемъ вѣсѣмъ· ꙗже ѡ божѣствѣнѣмъ ѿвѣнѣ·
 (Супр. 25, 148r, 3–4)
 καὶ ἐξηγήσατο αὐτῷ τε καὶ τοῖς πατέραςιν πάντα
 б. ѿ сѣвѣдѣтельствовѣиѣтъ мнозии же тѣмъ· (Супр. 24, 139r, 24–25)
 πλείστοι ὅσοι δι, αὐτοῦ
 в. ѿ обрѣтъ маріѣ же и осифа. (...) (Лк. 2.16, Мар.)
 ѿ обрѣтъ маріѣ ѿ ѿсифа (Асем.)
 καὶ ἀνεῦραν τὴν τε Μαριάμ καὶ τὸν Ἰωσήφ (GNT: Nestle 1904)

И же, и во рано са регистрирани в афиксална/постфиксална употреба, като в старобългарски се срещат в състава на различни други думи: относителното местоимение иже (и формите му), в които само коренното местоимение се променя по род, число и падеж (и-же, его-же, емоу-же...); отрицателното местоимение (и формите му) никътоже, неопределителни местоимения (и формите му) нѣтътоже; наречия (неже), местоименни наречия (николиже), съюзи (ѡможе, ѡкоже) (вж. СтБР 1999). Те превеждат различни елементи от гръцки, както е илюстрирано в (13) – както самостоятелни думи: οὐκέτι > никакоже, така и конструкции: ὁ δὲ > ѡгоже, като в техния състав же е в позиция и функция, подобни на тези на редица други елементи като -жъ/-жѣ/-жѡдо, но и -то („постфикси“; Ив. Илиев ги нарича и „разширители“ (Илиев 2012: 367–394).

- (13) а. како же ли вѣзлѣзе никакоже не навзикохъ· ѡ ѡгоже не прѣимъ
 (Супр. 44, 251r, 19–20)
 τὸ δὲ πῶς εἰσῆλθεν οὐκέτι μεμάθηκα· ὁ δὲ οὐ παρέλαβον,
 б. ѿ емоу-же волитъ ѿнѣ отъкрѣтити. (Мт. 11.27, Мар.)
 καὶ ὃ ἐάν βούληται ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψαι. (GNT: Nestle 1904)
 в. ѿ мало ихъ естъ иже и обрѣтайтъ. (Мт. 7.14, Мар.)
 καὶ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὐρίσκοντες αὐτήν. (GNT: Nestle 1904)

Както се вижда и от примерите, дадени по-долу, в предполагаемия гръцки текст на съответните старобългарски текстове стои най-често *дѣ* „но“, по-рядко се срещат *мѣн* „докато“, *тѣ* „и, също“, *оуѣ* „следователно“, *дѣ* „но, тогава“, *γάρ* „защото“, *γέ* „всъщност“, както и *καὶ* „и“ (Дограмаджиева 1968: 123–132). Възможно е да няма паралелен елемент в гръцки или значението на съпоставяне, противопоставяне, съединение да се изразява по друг начин (например чрез глагол с определена семантика). Разночетенията също са възможни – както с липсващ елемент, така и с други дискурсни елементи – вж. (14а), където *оуѣ* е предаден като *же* *оуѣ*бо, само като *оуѣ*бо и само като *же*, както и (14б), където имаме разночетене и в гръцкия текст *оуѣ*н и *дѣ*, което е отразено частично и в старобългарските текстове (Дограмаджиева 1968: 123). Съответните елементи в гръцките текстове обикновено са под ударение.

(14) а. егда же *оуѣ*бо *придетъ* *гнъ* винограда. (...) (Мт. 21.40, Мар.)

егда же *придетъ* *гнъ* винограда *что* *сътворитъ* *дѣла*телемъ *тѣмъ*

(Зогр.)

и *эгда* *оуѣ*бо *приде* *гъ* виноградоу.

(Сав.)

ὅταν *оуѣ*н ἔλθῃ ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος (...) (GNT: Nestle 1904)

б. видѣвъше же *оуѣ*бо *клеврѣти*...*бъивъша* *сѣ*жалиша *си* *сѣ*ло.

(Мт. 18.31, Мар.)

Видѣвъше же *клеврѣти* *бъивъша*а

(Асем.)

видѣвъше же *клеврѣти* *его* *бъивъша*а

(Зогр.)

ιδόντες *оуѣ*н οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα ἐλυπήθησαν σφόδρα

(GNT: Nestle 1904)

ιδόντες дѣ οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα ἐλυπήθησαν σφόδρα

(Scriv.)

В клитичния комплекс *же* се намира преди въпросителната клитика *ли* (с изключение на *аще* *ли*) – вж. (15а), както и в (13а) по-долу, преди другата дискурсна клитика *бо* като в примера в (15б), както и в (6д)⁹⁰, а след тях се разполагат местоименните клитики – вж. (15в) и (15г), като в последния пример в старобългарския текст двете клитики образуват комплекс във втора позиция, за разлика от предполагаемия гръцки текст.

(15) а. отъкѣдоу же *ли* *се* *ѣстъ* *іаѣ*ѣ. (Супр. 43, 244r, 30)

Καὶ πόθεν τοῦτο δῆλον

⁹⁰ Много малко са срещанията на този словореден модел, като е регистрирано и едно срещане на *бо* > *же*, но в текста има грешка – (i).

(i) тако *го* же *ἀριάνи* *до* *ѣтѣръ* *десѣтъ* *лѣтъ* *правовѣрнѣи*хъ *цркви* *дръжаша*. (Супр. 16, 100v, 24)

Οὕτω *мѣн* *оуѣ*н οἱ Ἀρειανοὶ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὀρθοδόξων κατεκράτησαν.,

б. ако же во вѣлѣзе кѣ ѡученикомѣ наѡучи хѣ сѣ.

(Супр. 44, 251r, 19–21)

᾽Οτι μὲν γὰρ εἰσηλθε πρὸς τοὺς μαθητὰς δεδίδαγμαи, τὸ δὲ πῶς εἰσηλθεν

в. изведе же ѡ вонѣ до витаниѡ.

(Лк. 24.50, Мар.)

Ἐξήγαγεν δὲ αὐτοὺς ἕως πρὸς Βηθανίαν

г. ѡ ѣлико же ми ѡште вѣложитѣ богѣ повѣдѣ ти.

(Супр. 25, 150r, 19–20)

καὶ ὅσα δὲν ἐμβάλῃ μοι ὁ θεός, ἀπαγγελῶ σοι

Дали позицията на местоименните елементи спрямо же (и во – примерите в голяма степен са паралелни) може да се използва и за диагностичен критерий доколко дадена местоименна форма е клитизирана към съответния период? Срещанията на най-ранните „същински“ местоименни клитики – дателните ми и ти, както и на винителните и, ѡ, ѡ и на останалите кратки местоименни форми като ѡмоу/ѡмоу, ѡго/ѡго, ѡи/ѡи и др. заедно с же и во, не показват разлика, която да е независима от честотата на срещанията. Съотношението между словореда $X/V > \text{же} > \text{кратко винително или дателно местоимение}$, т.е. там където елементите се намират в непосредствена близост като в (16а), и словореда $X/V > \text{же} > X/V > \text{кратко винително или дателно местоимение}$ („разкъсан“ или „дистантен“) като в (16б) е 59:20⁹¹. При останалите кратки местоименни форми съотношението на непосредствения словоред като в (16в) към „разкъсания“ като в (16г) е 93:85 (от бройката са извадени абсолютните конструкции, при които съотношението на непосредствения към „дистантния“ словоред е 91:4, и срещанията в рамките на именната група – вж. (16д).

(16) а. видѣвѣ же ѡ ѣпискоупѣ глагола кѣ врата роу.

(Супр. 19, 112r, 130 – 112v, 1)

Θεασάμενος δὲ αὐτὰς ὁ ἐπίσκοπος, λέγει τῷ θυρωρῷ.

б. ѡнѣ же видѣвѣ ѡ вѣ такомѣ ништи ѡбразѣ ѡ вѣ прѣтишти хѣ старца прѣѡбидѣ ѡ.

(Супр. 16, 96v, 1–3)

᾽Ο δὲ τὸ εὐτελές τε καὶ ξένον τοῦ σχήματος ἰδὼν, καὶ ῥακκοδυτοῦντα γηράλεον, ὡς λήρου περιεφρόνησεν

в. Видѣз же ѣго вѣсьжде не вѣскорѣ вѣстазѡишта.

(Супр. 32, 188v, 11–12)

᾽Ορα δὲ αὐτὸν πανταχοῦ οὐκ εὐθέως ἀπαιτοῦντα.

г. ѡни же ѡтѣвѣштавѣше ѣмоу рѣша.

(Супр. 47, 270v, 14)

д. гласа же ѣмоу не бѣѡише слѣшати.

(Супр. 7, 59v, 26–27)

⁹¹ Ексерпираниите примери са достъпни на: https://github.com/tsvetana-dimitrova/BG_clitics/

(Супр. 251v, 25–27)

καὶ περιεργαζόμενος ἕκαστον ἀκριβῶς εἰ ἀληθῶς ὁ ἀποθανὼν ἀναστὰς αὐτὸς παρεγένετο.

Още в този период употребата на *же* започва да се разколебава (Dimitrova, Bojadžiev 2014). В примера в (20) например има разночетене и в гръцкия текст, както и в старобългарския.

- (20) ВИДѢВЪШЕ ЖЕ ОУБѢ КЛЕВРѢТИ...БЪИВЪША (...) (Мт. 18.31, Мар.)
 ВИДѢВЪШЕ ЖЕ КЛЕВРѢТИ БЪИВЪШАА (Асем.)
 ВИДѢВЪШЕ ЖЕ КЛЕВРѢТИ ЕГО БЫВЪШАА (Зорг.)
 ἰδόντες οὖν οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα (GNT: Nestle 1904)
 ἰδόντες δὲ οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα (Scriv.)

В следващите периоди употребата на *же* все повече се свива, като този процес се отразява в колоквиалните текстове, докато частицата се запазва, макар и с колебливи употреби, в книжовните текстове.

3.1.2. *же* в среднобългарски

Тенденцията при срещанията и употребите на *же* в примерите, извлечени от източници от среднобългарския период, отразяват характера на текстовете. За целите на сравнението ще включим и данни и примери от Манасиевата хроника (по Московския препис, българска редакция от 14. век, 1336–1340 г.), която също е достъпна в Историческия корпус на българския език.

Екскерпирани са 994 примера с *же* от Манасиевата хроника, като тенденциите от примерите от старобългарските текстове се запазват – в малко над 98% от примерите *же* е във втора изреченска позиция, а в ок. 20% от примерите разделя именна фраза. Разнообразието при словоредните модели спрямо други клитични и полуклитични елементи е по-малко в сравнение с това в примерите от старобългарските текстове в 3.1.1. Има един-единствен пример със словоред *же* > *во* – вж. (21a), един пример със словоред *ли* > *же* (останалите са в състава на *аще ли же*) – вж. (21б), както и *же* след многосричен предлог – вж. (21в).

- (21) а. (...) НИКОГДА ЖЕ БѢ НЕ БѢ ВИДѢЛЪ ЕГО НИ ВЪ СЪИВЪ (...) (Ман.)
 б. ЧТО ЛИ *же* ИНЫМИ ИЗЪОБРѢТЕНО БЫВШЕЕ ВЪЗРАСТИТИ (...) (Ман.)
 в. Противѣ *же* симѣ прѣизащнаа вѣ женахѣ она (...) (Ман.)

Много по-малко са срещанията на *же*, следвана от местоименна клитика – само 7 – като в (22a) (три от срещанията с кратко винително местоимение са с глагол в първа позиция). Обяснение може да се търси в честотата на употреба на родително-винителните форми – вж. (22б). Две

са срещанията на „разкъсан“ клитичен комплекс с участие на *же* и местоименна клитика – вж. (22в).

- (22) а. (...) елиноу же ѡ тобоѡ напастованомѡ съблюдоѡ, ты же ѡ неѡ остани (...) (Ман.)
 б. Видѣ же его ц(а)р(и)ца (...) (Ман.)
 в. Авимелехъ же видѣвъ а, весь плѣненъ бытъ еж (...) (Ман.)

Възвратната местоименна клитика *са* се среща в непосредствена близост до *же* 33 пъти – вж. (23а), а след глагола, който следва *же* – 47 пъти – вж. (23б).

- (23) а. Прикасааше же са власти вещи въсѣми (...) (Ман.)
 б. она же нарицааше са Ѳѡѡ. (Ман.)

Тенденциите при спомагателните глаголи са подобни на тези в колекцията от примери от текстове от старобългарския период – имперфективната форма *бѣ* се среща както преди *же*, включително в първа изреченска позиция като в (24а), така и след *же* като в (24б), докато оптимивната *би* се среща предимно след *же* като в (24в).

- (24) а. Бѣ же Артемваръ ѡ благородныхъ и великихъ (...) (Ман.)
 б. Оу сего же бѣ ц(а)рѣ съжителница, именемъ Сѡфїа (...) (Ман.)
 в. (...) пате же би рещи, сконавшъ са и дыхаѡщъ едва (...) (Ман.)

В примерите от текстовете, които отразяват развитието в колоквиалния език, картината, очаквано, е доста по-различна.

В Троянската притча *же* се среща едва 9 пъти, винаги във втора позиция, като три от срещанията са в рамките на именна група като в (25а), а позиция на *же* преди възвратната местоименна клитика е регистрирана само един път – вж. (25б).

- (25) а. И в нь же д(ь)нь поведе а (...) (Тр. пр.)
 б. И разгнѣвав же са Агаменъ ц(а)рѣ, възать женѡ Ацилешѡ (...) (Тр. пр.)

Ексерпираниите примери от текстовете на Влахо-българските грамоти са 47 (няма нито едно срещане на *во*), но са ограничени предимно до два контекста: в израза *великъ же* и *малъ* (в съответните падеж и число, 26 срещания) – вж. (26а), и в сложния съюз *еще же* (13 срещания) – вж. (26б). Същинските изреченски употреби са 8, като тук е регистрирана, макар и веднъж, и позиция на *же* след дателно местоимение като в (26в).

(26) а. И кто са щет покѡсит ѡт болѣръ господства ми, велицѣхъ же и малыхъ, бѡди да ест кѡпенъ тоизи кѡмеркъ (...) (V, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)

б. И еце же кои си дават добиток въ длъгъ (...)

(XI, Раду II (Празнаглава), 1421 – 1424 – 1427)

в. И варе цю ви же речет жѣпан Кр(ъ)стѣ и жѣпан Ханжш.

(CLIII, Влад IV Монах, 1482 – 1496)

Данните ясно показват оттеглянето на же от системата на частиците и на клитичните елементи, като тенденциите за позиционирането им спрямо останалите изреченски конституенти се запазват, макар и на базата на ограничен брой примери.

3.1.3. же в ранния новобългарски

В ексцерпираните примерите от текстовете на двата новобългарски дамаскина дискурсната клитика же се среща много рядко. От Ловешкия дамаскин са извлечени едва две срещания, които графично са изписани слято с предходната „силна“ дума⁹², а от Троянския дамаскин – осем (от които само веднъж след глагол)⁹³.

(27) а. А_сѣ_тъ_же аглы ѳѣи прихѣдѣше къ_сѣ_тъ_имъ оцѣмъ (...) (Лов.)

б. распѣн' же се хѣ' бе. (Троян.)

Във всичките си употреби в тези текстове же изпълнява емоционалната си функция, но рядко се среща в непосредствена близост с други клитични елементи (като в (27б)).

Наблюденията върху примерите, ексцерпирани от източниците, потвърждават, че още през старобългарския период употребата на дискурсната клитика же започва да се разколебава, от което следва и постепенната ѝ загуба, освен в отделни случаи, вероятно по традиция, с емоционално значение, включително като присъединително-поставителен или противопоставителен съюз (в значение на „а пък..., а пък...“). Няма съмнение обаче, че же престава да бъде възприемана като елемент от клитичния комплекс.

В следващата част на тази глава ще представим данните от ексцерпираните примери с емоционалния маркер во, които очертават и прилики, но и някои различия спрямо же. Тенденциите във функционирането им като дискурсни клитики обаче са много подобни.

⁹² В изданието на текста това е отбелязано с долна черта между думите.

⁹³ Само за сравнение срещанията в „История славянобългарска“ (в текста от Историческия корпус на българския език, което е по изданието от 2012 г. (ИСЛб 2012) са 25, от които три са след причастна форма в дативна абсолютна конструкция.

3.2. СЪЮЗЪТ БО

Емфатичният маркер *бо* (Sławski 1974: 285–286) е много подобен на *же* и се използва за емфаза на преходния конституент (най-често също синтактично фокализиран). Ек. Дограмаджиева го включва сред т.нар. „мотивиращи“ съюзи (Дограмаджиева 1968: 149 – 157). В Старобългарския речник (СтБР 1999) *бо* фигурира, подобно на *же*, както като съюз, въвеждащ подчинени обстоятелствени причинни изречения, съчинени причинно-следствени изречения и съчинени заключителни изречения, с разширителна и уточняваща функция, така и като емфатична частица (за подсилване и утвърждаване). В монографията си върху паратактичните отношения в историята на българския език В. Мичева (2011, 2013) отделя специално внимание на *бо*, чиято двойствена природа като хипотактичен и паратактичен съюз според нея е свързана със семантиката на въвеждащите изречения – според нея при изказано общо твърдение *бо* е паратактичен съюз, а при причинно-следствени отношения е хипотактичен, като при процеса на преминаване от паратаксис в хипотаксис се стига и до пълната му загуба в езика на дамаскините (среща се само в архаизиран контекст, в цитати). Развитието много наподобява наблюдаваното при *же*.

3.2.1. *бо* в старобългарски

В колекцията с примери, извлечени от старобългарските източници, *бо* се среща сравнително по-рядко от *же*, като се позиционира преимуществено след единичен елемент (т.е. във втора изреченска позиция в малко под 98% от ексцерпираните примери (включително примерите с *не бо* – ако ги изключим тях, делът е 90%), без да включваме примерите с разделяне на именната фраза, които са ок. 20% от всички примери – тоест съотношенията са подобни на тези при *же*): съществително като в (28а), прилагателно като в (28б), местоимение като в (28в), глаголна форма като в (28г), наречие като в (28д); преди предходния елемент се срещат отрицателната частица *не*, както и от някои предлози – вж. (28е) и съюзи (*и*, *нъ*, *а*, *аце* и др.) – вж. (28ж).

(28) а. сѣмръти бо не бѣ мироу· нъ тѣи завиѣти пороци сѣмрът·.

(Супр. 33, 195г, 3–4)

θάνατος γὰρ οὐκ ἦν ἐν τῷ κόσμῳ, εἰ μὴ σύ, φθόνε, ἐποίησας τὸν θάνατον.

б. дивѣнаѣ бо нѣкаѣ вѣносиши вѣ слоухѣи наша·.

(Супр. 47, 270v, 16–17)

в. азъ бо ꙗхъ силѣи шедъшию из мене.

(Лк. 8.46, Мар.)

ἐγὼ γὰρ ἔγνων δύναμιν ἐξεληλυθυῖαν ἀπ’ ἐμοῦ. (GNT: Nestle 1904)

г. Приде во иоанъ крѣстителъ. ни хлѣба ѣдѣ ни вина пиѣ.

(Лк. 7.33, Мар.)

ἐλήλυθεν γὰρ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς μὴ ἐσθίων ἄρτον μήτε πίνων οἶνον

д. тажыцѣ во крѣжѣтааше зѣбы на нѣ. (Супр. 2, 11v, 23–24)

ἐπαχθῶς γὰρ ἔβρυχε τοὺς ὀδόντας κατ., αὐτοῦ.

е. отъ изытъка во ѣрца глѣтѣ оустѣ его. (Лк. 6.45, Мар.)

ἐκ γὰρ περισσεύματος καρδίας λαλεῖ τὸ στόμα αὐτοῦ.

ж. а бѣи во минѣлѣ смокве ѣмѣла. бѣи смокви змиа гнѣздо своѣ бѣ сѣм-
рѣти. (Супр. 30, 175v, 3–4)

Εἰ γὰρ παρέδραμε τὴν συκὴν, εἶχεν ἂν ἐν τῇ συκῇ τὴν καλιὰν αὐτοῦ ὁ ὄφις ἀθάνατον

Подобно на же и во може да „разкъсва“ именна фраза като в (29б), и има фокусираща функция спрямо елемент вляво – срв. (29а), където в гръцки γὰρ е непосредствено след съюза, докато в старобългарския текст е след прилагателното. во се разполага и след първия конституент на координационно свързани фрази като в (29б).

(29) а. кѣ чистѣи во приходимъ жрѣтѣвѣ. (Супр. 36, 211r, 23–24)

καὶ γὰρ καθαρᾷ προσερχόμεθα θυσία

б. чистаа во ѣ безгрѣшна ѣго доуша. по вса врѣмена проразоумѣвааше тайнаа (Супр. 48, 285r, 9–10)

За разлика от же обаче во се среща сравнително често и след отрицателната частица не (ок. 8% от примерите), както в (30б) и (31б)⁹⁴. Примерите в (31) показват позицията на имперфектния спомагателен глагол бѣ, който може да е както в препозиция, така и в постпозиция спрямо во, съответно отрицателната частица е или преди него, или преди во (в предполагаемите гръцки текстове във всички примери стои οὐ(κ)).

(30) а. не приде во вѣ прѣвоѣ пришьствѣиѣ. мѣжити (...) (Супр. 42, 241r, 10–11)

Οὐ γὰρ ἦλθεν ἐπὶ τῇ πρώτῃ παρουσίᾳ κολάσαι

б. не во подаѣтъ ти ѡставѣѣниѣ грѣхомъ. (...) (Супр. 31, 180r, 5–6)

οὐ γὰρ αὐτὸς παρέχει σοι τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν

(31) а. не бѣ во ѣд'но ѡтечѣство сѣиимъ. (Супр. 6, 43r, 29–30)

Οὐκ ἦν μία πατρις τοῖς ἀγίοις·

б. не во бѣ тѣгда тоу ни слѣда ѣрзноризѣѣска. (Супр. 16, 96v, 5–6)

οὐ γὰρ ἦν τότε ἐνταῦθα ἵχνος μοναχοῦ

⁹⁴ Различно от съюзите небо и небонъ, които предават друго съчетание в гръцки и са доста редки (Дограмаджиева 1968: 159 – 160).

Позицията на **во** по отношение на другите клитични, полуклитични и квазиклитични елементи е подобна на тази на **же**. Клитичните местоимения, винителни и дателни, често непосредствено следват **во** (29 срещания) – като в примера в (32а), но могат да са в постпозиция и спрямо друг елемент, макар и по-рядко (13 срещания): в (32б) **во** е във втора позиция, докато винителното анафорично местоимение **ѣ** следва глагола; в (32в) **во** отново е във втора позиция, а винително полуклитично лично местоимение **ма** е разделено от него.

- (32) а. оуѣ **во** **ти** естѣ да погыблетѣ единѣ оудѣ твоихѣ. (Мт. 5.29, Мар.)
 добръѣ **во** **ти** естѣ да погыблетѣ единѣ оудѣ твоѣхѣ. (Зогр.)
 συμφέρει γὰρ σοι ἵνα ἀπόληται ἐν τῶν μελῶν σου (GNT: Nestle 1904)
 б. вѣси **во** имѣша **ѣ**. (Мт. 22.28, Мар.)
 вѣси **во** имѣша **ѣ** сѣдѣмѣ. (Зогр.)
 πάντες γὰρ ἔσχον αὐτήν. (GNT: Nestle 1904)
 в. аште **во** пророка **ма** хоштеши нарицати. (Супр. 34, 197г, 15–16)
 εἰ τοίνυν προφήτην με βούλει καλεῖν

Възвратната акузативна (полу)клитика **са** също следва **во**: в непосредствена близост е в 41 срещания, предимно при глагол в първа позиция – вж. (33а), а „разкъсаният“ словоред, при който между **во** и **са** се намира глагол, се наблюдава 11 пъти – вж. (33б). В рамките на клитичния комплекс дателните същински местоименни клитики предхождат **са** – като в (33в).

- (33) а. оубоѣвѣ **во** **са** пагоубѣнѣи змиѣ· ѡтѣ покаѣнѣа подаѣмааго· (...) (Супр. 46, 261г, 20–22)
 Δειλιάσας γὰρ ὁ λυμεῶν ὄφис τὴν ἐκ τῆς μετανοίας παρεχομένην
 б. іакоже **во** роди **са** ѣ двѣриѣ дѣвѣствоу не раздрѣши· (...) (Супр. 44, 251г, 9–10)
 Ὡσπερ γὰρ ἐγεννήθη καὶ τὰς πύλας τῆς παρθενίας οὐκ ἔφθειρεν
 в. въздастѣ **во** **ти** **са** во въскрѣшение праведѣнѣихѣ. (Лк. 14.14, Мар.)
 ἀνταποδοθήσεται γὰρ σοι ἐν τῇ ἀναστάσει τῶν δικαίων.
 (GNT: Nestle 1904)

Кратките форми на останалите местоимения се срещат или в непосредствена близост до **во**, в повечето случаи, като го следват като в (34а), където в гръцкия текст има разночетене с местоимението след **во**, или са в дистантна позиция, т.е. след именната фраза (най-често изпълняваща функцията на подлог). В много случаи кратките форми на местоименията в разглежданите текстове са част от именна фраза – вж. (34б), където **во** в гръцкия текст е в типична втора позиция, след

определителния член, а родителното местоимение е след името, което пояснява. Местоимението може да се позиционира и „извън“ именната група, която определя, т.е. вместо в каноничната дясна позиция, да се появи най-вляво и преди името в опората – като в (34в), където обаче и в старобългарския текст, според друг ръкопис, и в гръцкия текст е регистрирано и в канонична позиция. Извлечено е едно срещане на имперфектната форма **бѣ** между **бо** и кратко дателно анафорично местоимение – примерът е приведен в (34г), като в гръцкия текст няма точен паралел на клитичния комплекс.

- (34) а. **ГЛАШЕ БО ЕМОУ ИОАНЪ.** (Мт. 14.4, Map.)
 ἔλεγεν γὰρ ὁ Ἰωάννης αὐτῷ (GNT: Nestle 1904)
 ἔλεγε γὰρ αὐτῷ ὁ Ἰωάννης (Scriv.)
- б. **ОУЧЕНИЦИ БО ЕГО ОШЪЛИ БѢАХЪ ВЪ ГРАДЪ. ДА БРАШЪНА КОУПАТЪ.** (Йо. 4.8, Map.)
 οἱ γὰρ μαθηταὶ αὐτοῦ ἀπεληλύθεισαν εἰς τὴν πόλιν, ἵνα τροφὰς ἀγοράσωσιν. (GNT: Nestle 1904)
- в. **БѢША БО ИХЪ ДѢЛА ЗЛА.** (Йо. 3.19, Map.)
 БѢША БО ДѢЛА ЙХЪ ЗЛА. (Acem.)
 ἦν γὰρ αὐτῶν πονηρὰ τὰ ἔργα. (GNT: Nestle 1904)
 ἦν γὰρ πονηρὰ αὐτῶν τὰ ἔργα. (Scriv.)
- г. **ЛѢПО БО БѢ ЙМЪ ВРАЧΟΥ ПРИШЪДЪШОУ. Й ДУ НИХЪ СЪШТОУ ПРИАТИ ЙЕГО.** (Супр. 29, 167r, 23–24)
 ἦ γὰρ αὖ τὸν ἱατρὸν παραγεγονότα καὶ συνόντα παρεδέξαντο

Както се вижда и в примерите, в гръцки паралелният елемент най-често е емфатичният съюз **γάρ**, който е типична второпозиционна клитика, която може да следва и предлози, и определителния член. Подобно на **же** обаче **бо** започва рано да функционира като афикс, включително в състава на съюзите **ибо**, **оубо**, **небонъ** и др. (вж. и Дограмаджиева 1968: 158–160, 162–170; Dimitrova, Bojadžiev 2014)⁹⁵. Съюзът **ибо** се използва в значение, подобно на това на **бо**, като съответстващите елементи в текстовете са предимно калкирани (за разлика от **бо**) – вж. (35), докато употребата на **оубо** като емфатична (адвербиална) частица е много ранна и е свързана предимно с въпросителните изречения – **оубо** се среща често след **к-дума** като в (35б) (Цейтлин 1994: 721–722), като съответстващите елементи в гръцки са различни – **ἄρα μὲν**, **οὖν**, **τοίνυν**, с различно поведение (**οὖν** се среща след пълнозначна дума – като в (35б),

⁹⁵ При разчитането и последващата анотация на текста **оубо** е разчетено и като комбинация от две наречия **оу** и **бо**. Тези случаи са извадени при изчислението на броя срещания в примерите.

след съюз, предлог, отрицателна частица, а *мѣн* се среща и след определителния член, като в (35в). Има срещания на *оубо* и *во* в непосредствена близост и вариации в превода като в (35г), разночетения между *во*, *оубо* и *иво* като в (35д) и други прояви в текста, които сочат към семантични и структурни промени по отношение на тези елементи.

- (35) а. *иво и бесѣда твоѣ авѣ та творитъ* (Мт. 26.73, Мар.)
 ’и бесѣда твоѣ авѣ та творитъ (Зогр.)
 ’иво бесѣда твоѣ явѣ та творитъ (Сав.)
καὶ γὰρ ἡ λαλιά σου διήλόν σε ποιεῖ (GNT: Nestle 1904)
 б. *отъ коудѣ оубо иматъ плъвелъ* (Мт. 13.27, Мар.)
ѡтъкъдоу оубо иматъ плъвелъ (Зогр.)
πόθεν οὖν ἔχει ζιζάνια (GNT: Nestle 1904)
 в. *бракъ оубо готовъ естъ* (Мт. 22:8, Мар.)
браци оубо ѡгготовани сѣтъ (Асем.)
Ὁ μὲν γάμος ἑτοιμός ἐστιν (GNT: Nestle 1904)
 г. *ѣко во оубо сѣбираѣтъ плъвели* (Мт. 13.40, Мар.)
ѣкоже оубо плъвели сѣбираѣтъ са (Асем.)
ѣко оудобъ сѣбираѣтъ плъвели (Зогр.)
ὥσπερ οὖν συλλέγεται τὰ ζιζάνια (GNT: Nestle 1904)
 д. *ѡшѣ моѣ испиета* *иво и крѣштениемъ имъже азъ крѣштаѣса крѣ-*
стита са (Мт. 20.23, Мар.)
ѡшѣ моѣ испиета оубо и крѣщениемъ имъже азъ крѣщиѣ са крѣстита
са (Зогр.)
Τὸ μὲν ποτήριόν μου πίεσθε (...) (GNT: Nestle 1904)
Τὸ μὲν ποτήριόν μου πίεσθε, καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι
βαπτισθήσεσθε (Scriv.)

Регистрирани са и отделни срещания на *во* след изреченски конституенти, състоящи се от повече от една прозодично силна дума (в сравнение с *же* тук са доста по-редки). В (36а) е приведен подобен пример, като в гръцкия текст също стоят две прозодично силни думи, макар едната да е предлог (*πρὸς*) – в текста от Асеманиевото евангелие може да се проследи колебанието при предаването – *дрюгъ къ дрюгоу* е приписано към предходното изречение, а преди *во* е включена форма на спомагателен глагол.

- (36) *они же млъѡаахъ* *Дрюгъ къ дрюгоу во сѣташа на пѣти кѣ естъ*
болеи (Мк. 9.34, Мар.)
Онѣ же млъѡаахъ дрюгъ къ дрюгоу бѣахъ во сѣташаѣште са на
пѣти кѣ естъ болей (Асем.)

ѡни же мльѡаѡхѣ· дроугѣ кѣ дроугоу бо сътазаѡше сѧ на пѣти· кѣто
естѣ воли· (Зогр.)

οἱ δὲ ἐσιώπων· πρὸς ἀλλήλους γὰρ διελέχθησαν ἐν τῇ ὁδοῖ τίς μείζων.

Наблюденията върху позиционирането на емфатичния маркер (и съюз) бо показват сходство с поведението на же, като разликите при някои позиции се дължат вероятно именно на значението му на съюз.

3.2.2. бо в среднобългарски и ранния новобългарски

В примерите, извлечени от текстовете от среднобългарския период, срещанията на бо са в позиции и с честота, показващи тенденции, подобни на тези при же от същия период.

От Манасиевата хроника са извлечени 272 примера с бо (с написания бо и бѡ), от които 20% са в позиция, която разделя именната фраза (в останалите случаи второпозиционни са срещанията в ок. 95% от примерите). Отново се забелязват доста по-редки срещания на бо в състава на клитичен комплекс, тоест непосредствено до други елементи, които се анализират като клитични: тук отчитаме и едното срещане на же преди бо, за което гръцкият текст дава само γὰρ⁹⁶ – отново приведено в (37а); 8 срещания на бо в непосредствена близост до рефлексивната сѧ, като във всички примери предходният елемент е глагол – вж. (37б). В 11 примера рефлексивното местоимение е след глагола, който следва бо – като в (37в), където е приведено и единственото срещане на местоименна клитика след бо, като в гръцкия текст съответната местоименна клитика е след глагола, т.е. елементите са в доста различна подредба от тази в среднобългарския текст – вж. (37в). Имперфектният спомагателен бѣ се среща както преди (един път), така и след бо (3 пъти) – срв. (37г) и (37д).

(37) а. никога же бѡ не бѣ видѣлъ его ни вѣ сѣнѣ (Ман.)

οὐποτε γὰρ ἑώρακεν αὐτόν, οὐδ' ἐν ὀνείροις

б. Оудиви бѡ сѧ ц(а)р(и)ца вѣзорѣ овоцномоу (...) (Ман.)

в. (...) волѣзѣ ми исходатиши: сиѣ бѡ ми насыщѣши сѧ ѿ оудз
гнилныхъ малы ма оскрѣбѣжѣ (...) (Ман.)

μή πως αὐτῶν διωχθεῖσθαι ἄλγος μοι προξενήσης αἱ μὲν γὰρ
κορεσθεῖσαί μου μελῶν τῶν σεσηπότων βραχέα με λυπήσουσιν (...)

г. не бѣ бѡ вѣрма емоу (...) (Ман.)

д. Ници' бѡ бѣ и смѣренѣ, нѣ благѣ н'равы (...) (Ман.)

⁹⁶ Гръцкият текст на Манасиевата хроника тук е сравнен по: Bekker, Immanuel. Constantini Manassis Breviarium historiae metricum. Weber, 1837 (Constantini Manassis Breviarium chronicum, rec. O. Lampsidis, Athenis 1996: в бележката под линия се посочва съществуването на разночетене, в което местоимението е преди глагола).

πέγης μὲν ἦν καὶ ταπεινός, ἀλλὰ χρηστὸς τῆς τρόπου“ (...)

В Троянската притча *во* се среща едва осем пъти, като три от тях са в клитичен комплекс – преди акузативна местоименна клитика – (38а), преди дателна клитика – (38б), и преди глаголна клитика – (38в).

- (38) а. и не смѣаше его отати, и отах во го азъ, Аиакшь. (Тр. пр.)
 б. Да вы сиѣ долы насыпа до краа, сиѣ во вы ѡбѣщахъ. (Тр. пр.)
 в. противѣ не исходи Ме[нел]доушоу ц(а)рю, зане во е похраверъ ѡ(т) тебе (...)

От текстовете на Влахо-българските грамоти не са извлечени примери с *во* (*во* се среща във функцията си на словообразователна морфема в *либо*).

В примерите от текстовете от двата новобългарски дамаскина *во* също липсва.

В ексцерпираните примери, които разглеждаме, може да се проследи процесът на отпадане на двете дискурсни клитики *же* и *во*, като в ранните текстове и двете са със сравнително регулярна дистрибуция, срещат се след различни елементи, макар най-често във фиксирана изреченска позиция. В примерите, извлечени от среднобългарските източници, появата и разпределението на двете клитики зависи от традицията на текста, като в онези, за които се смята, че отразяват и особености на колоквиалната реч от дадения период, са или по-малко като брой, като показват склонност да се явяват в ограничен брой конструкции с постоянен състав (като *же*), или са вече само в афиксална функция (като *во*).

В следващата част на този обзор ще разгледаме някои аспекти от поведението на въпросителната частица *ли*, като причините за включването ѝ са подобни на тези при *же* и *во*, с разликата обаче, че тя в голяма степен запазва позициите и функциите си в хода на развоя на българския език.

3.3. Въпросителната клитика *ли*

Включването на въпросителната частица *ли* в клитичните ѝ употреби редом до дискурсните клитики е продиктувано от нейното постоянно място в клитичния комплекс в примерите от най-ранните засвидетелствани текстове. За разлика от *же* и *во* обаче *ли* е запазена и до днес, в подобни позиции и употреби. Тя е и един от малкото елементи, които могат да разделят двете местоименни клитики – дателната и винителната – в кли-

тичния комплекс, ако е предхождан от отрицателната частица, с цел фокусиране на отрицанието (*He_mU_li_go даде?*).

В Старобългарския речник (СтБР 1999) *ли* е дефинирана като частица и като съюз. Като частица се използва за въвеждане на пряк въпрос, за въвеждане на въпросително изречение, последвано от подчинено изречение, което може да бъде въведено от въпросителна к-дума (непряк въпрос), както и в съюзна функция за въвеждане на подчинени допълнителни косвеновъпросителни изречения; използва се и като въпросителна и усилваща частица за изразяване на учудване, изненада, съмнение. Като разделителен съюз свързва невъпросителни части на просто или сложно изречение, които взаимно се съотнасят или се изключват; свързва два или повече члена на въпрос; прибавя нов въпрос по отношение на нещо казано; употребява се като синоним на или. Като подчинителен съюз *ли* въвежда подчинени обстоятелствени изречения за условие, подчинени обстоятелствени изречения за сравнение, както и се употребява в състава на редица съюзи и изрази. Частиците и съюзите имат и множество съответствия в гръцките текстове в зависимост от значението и функцията си, като в редица употреби съответствия липсват.

Въпросителната частица *ли* е енклитика, която стои след елемента, към който се задава въпросът, тоест не е в задължителната изреченска „втора“ позиция, в каквато преимуществено се срещат предходните две клитики (разбира се, те също имат, макар и малко, срещания в позиция, различна от втората). Освен това *ли* може да се срещне и в първа позиция (и като проклитика), когато е във функцията на разделителен съюз, свързващ съюз, доуточняващ съюз, съотносителен съюз; *ли* е част и от сложни съюзи, които въвеждат различни изречения: *а ли, да ли, аще ли, аще ли же, аще ли ни, аще ли же ни, еше ли, ни ли, не ли, нѣ ли, то ли* и др.

3.3.1. Въпросителната клитика *ли* в старобългарски

В извлечените примери *ли* се среща 385 пъти във втора изреченска позиция, а 34 пъти е в изреченска позиция, различна от втората. 118 са регистрациите ѝ в съюзни конструкции като *ли...ли, ли... или*. В бройката не влизат срещанията, в които *ли* „разкъсва“ именната фраза, както и когато е част от сложни съюзи като *а ли, да ли, аще ли (же) (ни), ни ли, не ли* и др. (в които по същество *ли* също се намира във втора позиция, тъй като повечето от тях въвеждат изречение), както и съюзи в първа изреченска позиция.

Ако *ли* е във втора изреченска позиция, пред нея може да има различни елементи – същите, каквито се позиционират и пред другите дискурсни елементи: съществително – (39а), местоимение във функция на определение – (39б), където *ли* следва първия конституент и „разкъсва“ имен-

ната група в първа позиция, глаголна форма – (39в), наречие – (39г), съюз – (39д), както и след отрицателната частица не и отрицателен съюз ни – (39е). В (39е) противопоставянето в гръцкия текст се изразява с *δέ* (което може да се предава с *же* в старобългарски, както беше отбелязано вече).

(39) а. не кѣзникѣ ли рѣша. ꙗко отъ сѣмене двѣ придетъ хъ.

(Йо. 7:42, Мар.)

не кѣзникѣ ли рѣша. ꙗко отъ сѣмене двѣ. ꙗко отъ витѣлеомьскаго градѣ-
ца. ꙗжеже бѣ двѣ придетъ хъ.

(Зогр)

οὐχ ἡ γραφὴ εἶπεν ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος Δαυεὶδ, καὶ ἀπὸ Βηθλεὲμ τῆς
κώμης ὅπου ἦν Δαυεὶδ, ἔρχεται ὁ Χριστός

(GNT: Nestle 1904)

б. не твоимъ ли благовѣштениимъ дѣло послѣдѣствова.

(Супр. 21, 125г, 10–12)

Οὐ τῷ εὐαγγελισμῷ σου τὸ ἔργον ἐπηκολούθησεν

в. слѣдѣшиши ли что сии глагола.

(Мт. 21.16, Мар.)

Ἀκούεις τί οὗτοι λέγουσιν

(GNT: Nestle 1904)

г. тако ли не възможе единого ꙗса повѣдѣти съ мѣноиѣ.

(Мт. 26.40, Мар.)

Οὕτως οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γρηγορῆσαι μετ' ἐμοῦ

(GNT: Nestle 1904)

д. не ѣльма ли аггелъ га въседръжителѣ ѣсмъ азъ.

(Супр. 8, 62v, 22–24)

Ἐπειδὴ ἄγγελος κυρίου παντοκράτορος ἐγὼ εἶμι

е. нѣ ли въсѣла на дѣла. ни ли нанѣмъ азъици свѣтло миръ проповѣ-
даѣтъ. не приносатъ ли ѣмоу хвалѣ дѣти. старъѣ дѣмъ ѣмѣиѣштъ.

(Супр. 29, 169г, 13–14)

οὐκ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον; οὐχὶ δὲ ψελλίζουσαι γλῶσσαι λαμπρῶς
τὴν εἰρήνην κηρύσσουσιν Οὐ δωροφοροῦσι τὸν ὕμνον.

Сравнительно повече са срещанията след к-дума (в 28 примера) – вж. (40а-в), като тук в гръцкия текст има съответствия; едно срещане след релативно *иже*, което е приведено в (40г). Отново противопоставянето в гръцкия текст може да се изрази с *δέ* – вж. (40а) и (40в).

(40) а. како ли вѣлежиши кѣнигахъ. разоума написанъи хъ дѣлогъша сѣ.

(Супр. 29, 167v, 29–30)

πῶς δέ προσκαρτερεῖς μὲν τῷ γράμματι, τὸν νοῦν δὲ τῶν γεγραμμένων
ἀθετεῖς,

б. отъкѣдоу же ли се ѣстъ ѣвѣ.

(Супр. 43, 244г, 30)

Καὶ πόθεν τοῦτο δῆλον

в. кѣи ли недѣтъ ѣ зракоу добротѣ прокоудитъ. (...)

(Супр. 35, 200г, 17–18)

- ποιία δὲ νόσος ὄψεως κάλλος ἀφανίζει
 г. безоумни не иже ли естъ сътворилъ вѣнѣшѣнее. ꙗ вѣнѣшѣнее сътво-
 ри. (Лк. 11.40, Мар.)
 ἄφρονες, οὐχ ὁ ποιήσας τὸ ἔξωθεν καὶ τὸ ἔσωθεν ἐποίησεν
 (GNT: Nestle 1904)

Въпросителната клитика се среща след же – предимно след к-думи или производни на к-думи или след ѣгда – вж. (40б) и (41а), както и преди во – само едно срещане, което е приведено в (41б), тоест можем да предполагаме, че може и да разделя же и во, макар в примерите да няма срещания на съответния словоред (же > ли > во).

- (41) а. кѣгда же ли посмѣѣтъ сѧ· (Супр. 39, 224г, 17–18)
 πότε δὲ καταγέλασεται
 б. ѿ γловѣчине· дѣѣши ли во кѣ γловѣкоу приходиши· ѣли γловѣкѣ
 тебѣ ѡставѣѣѣтъ грѣхѣ· (Супр. 31, 179v, 25–28)
 Ἀλλ,, ὦ ἄνθρωπε ... μὴ γὰρ ἀνθρώπῳ προσέρχη, ἢ ἄνθρωπος ἀφίησί
 σου τὰς ἀμαρτίας

Кратките местоименни клитични и полуклитични елементи се при-
 съединяват вдясно от ли – примери са приведени в (42); статусът на по-
 луклитика на винителните кратки форми на личните местоимения се
 подкрепят от примери като този в (42г), където та всъщност се намира и
 в първа изреченска позиция.

- (42) а. не рѣхъ ли ти ꙗко аште вѣроуеши. оузьриши славѣ бѣжиѣ.
 (Йо. 11.40, Мар.)
 Οὐκ εἶπόν σοι ὅτι ἐὰν πιστεύσης ὧψῃ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ
 (GNT: Nestle 1904)
 б. то како юже безградьники ли а наречѣмъ. ꙗли градьники въсеа въ-
 селеныа. (Супр. 6, 43v, 1–2)
 Τί οὖν; Ἀπόλιδας αὐτοὺς εἶπωμεν, ἢ τῆς οἰκουμένης πολίτας
 в. Ѡ томѣ ли та наказа ѡучитель повѣждъ ми· (Супр. 36, 206г, 2–3)
 Ταῦτά σε ἐπαίδευσεν ὁ Χριστός, εἰπέ μοι
 г. ꙗ та ли можетъ понести· ѡжасъна дѣвица· (Супр. 21, 125v, 19–20)
 καὶ σε δύναται φέρειν ἀκαταπλήκτως ἢ παρθένος

Дателните кратки форми на анафоричното местоимение също са
 разположени вдясно и след винителните полуклитични местоимения
 като в (43). В колекцията няма примери за разполагането им най-вляво,
 тоест преди ли.

- (43) иже дубо речетъ лъжейменънъи богъ покорите ли са іѣмоу.
(Супр. 3, 17г, 6–8)
Ὁ δ,, ἂν εἴπῃ ὁ ψευδώνυμος θεὸς πείθεσθε αὐτῷ

3.3.2. Въпросителната клитика ли в среднобългарски

В примерите, ексцерпирани от среднобългарските източници, ли се среща сравнително рядко, вероятно поради особеностите на текстовете. Позициите ѝ са подобни на тези в старобългарските примери.

Половината от регистрираните срещания на ли в Манасиевата хроника са в състава на съюза аще ли (11 примера), а в 6 от другите 10 срещания ли е в постпозиция спрямо глаголна форма – вж. (44а), в 3 срещания следва к-дума – вж. (44б), които са в първа изреченска позиция. След ли се разполагат местоименните клитики, както в (44а), както и же – (44в).

- (44) а. Видиши ли ми личнѣжъ, ц(а)р(и)це, сѣжъ ѡзвѣжъ? (Ман.)

δρῷς τὴν προμετώπειον, ἄνασσα, ταύτην στίξιν

б. Ѡ злато прѣдатељу прѣдрѣзъи, злонравный злотворе, и другопродатељу и родоу оубѣице, то сѣе, како врѣтиши са и сѣвращаеши, како ли на многовратнѣжъ вола прѣводиши немногкѣзнъны и прѣпросты в(о)г(о)мъ сѣзданъны! (Ман.)

в. Сѣи рабѣ рѣвныи и неоудръжанию, что оубѣ не оумысли ѿ оскрѣвити можѣиихъ, что ли же иными иззобрѣтено бывшее възростити не наинааше!

(Ман.)

οὗτος ὁ δοῦλος τῆς γαστρὸς καὶ τῆς ἀχολασίας τί μὲν οὐχ ἐπενόησε τῶν θλίβειν δυναμέγων, τί δὲ παρ' ἄλλων εὐρεθὲν αὖξιν οὐκ ἐπεχείρει

От текста на Троянската притча са извлечени 8 срещания на ли, като в 4 примера е в състава на аще ли, в 2 е след съюза егы, в един пример е след к-дума и в един пример е след фраза със следлога ради. Във всички тези примери местоименните клитики стоят във втора позиция в изречението – вж. (45).

- (45) а. Аще ли ми не даси, да понесѣ цѣжъ можъ главѣ голѣ (...) (Тр. пр.)

б. г(оспо)ждѣ Оинеѣше, не хоцѣ азъ тебе вставити, егы ли та вставѣ, тогы снази рѣка Кашантоуша въспатъ да потечетъ. (Тр. пр.)

в. (...) како си бесѣдовала сѣ Ипитеромъ прор(о)комъ: аще ли са похва-лишь, да хоцѣ та сѣтворитъ (...) (Тр. пр.)

В примерите, извлечени от текстовете на Влахо-българските грамоти, от 67 срещания на ли в 47 примера тя е в състава на съюзите аще ли и ако ли. В останалите случаи ли е предимно във втора изреченска позиция

(15 срещания, с 1 срещане при „разкъсване“ на именната фраза – вж. (46в), като преди нея може да има различни елементи, а след нея са клитичните местоимения – вж. (46а), и квазиклитични спомагателни глаголи – вж. (46б).

(46) а. Тѣм ради ви говорим, не щете ли ми дати въ рѣкахъ тогози вражмаша (...)
(LVI, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

б. Тѣм ли ви хѣхѣхъ поити, то прѣво да пита Іуанъша Витеша (...)
(XXXVIII, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

в. тѣзи ви пытатъ господство ми, сѣази работа съзъ вашимъ ли ест съзвѣтом (...)
(XV, Дан II, 1420 – 1424, 1427 – 1431)

Регистрирани са две срещания на съюза ли в състава на сложния съюз *ли... или...* след съкратената форма е на третоличния спомагателен глагол в първа позиция – вж. (47а,б) (както и две след несъкратената форма ест – вж. (47в), която се среща и след ли два пъти – (46в).

(47) а. Тои не знам: е ли ви дошла книга въ рѣце, или не е.
(CCXII, Петру Урош, 1432–1437)

б. докле смо ми били при воеводе, е ли кто ѿ Брашованъ доишълъ ѿ поклисарство к воеводе или не е?
(CCXVI, Стефан логофет, 1442)

в. тако не знамо ми: ест ли и съ знаніе господства ви, или не.
(CLXXIX, Раду IV Велики, 1496–1508)

Появите на въпросителната клитика ли в примерите от среднобългарските текстове следват по-ранните тенденции, макар и в много по-ограничен мащаб поради характера на изследваните текстове, като употребите ѝ в състава на сложни съюзи запазват високата си честота (както и в съвременния български),

3.3.3. Въпросителната клитика ли в ранния новобългарски

От 218 примера с употреби на ли, извлечени от двата новобългарски дамаскина, 51 са в състава на сложните съюзи ако ли, камо ли, да ли. От останалите срещания 18 не са във втора изреченска позиция – като в (48а), а в 139 примера ли е във втора позиция – вж. (48б). Възможно е ли да следва цяла фраза – като именната група в (48в), както и първия конституент на именната група, във втора фразова позиция като в (48г).

(48) а. азъ ва(м) не рѣкохъ ли да мѣтнете ѿ пещѣ трѣте мѣжје (Троян.)

б. (...) и кого ли бѣхъаше бѣваше бѣвѣнь (Троян.)

в. дльвынѣта на_тѣзи прѣпастъ Кѣл'ка_ли_ѣ. (Лов.)

г. такъѣва ли поѣстѣ надѣахъ се азъ да мѣ стѣришь (...) (Троян.)

Различни елементи могат да стоят в първа позиция – глагол като в (49а), включително форма на *быти* в копулативна функция, *к-дума* като в (49б), съществително като в (49в), местоимение като в (49г), наречие като в (49д).

- (49) а. видѣхте ли три ѹловѣци ѹто сѣ осѣдени (Троян.)
 б. а кой ли а не дръжи а той ѡходи въ мѣка. (Троян.)
 в. грѣхъ ли оста оу тебе. (Троян.)
 г. ты ли еси Павель ѹтото си прославень (Лов.)
 д. Пакъ ли оновѣ ѹнишишъ Онисѣфуре. (Троян.)

В първа позиция може да стои и отрицателната частица *не*, като в тези примери ударението в прозодичната дума пада върху *ли*, както в примерите в (50а) и (50б).

- (50) а. нѣ ли си съверѣ ѡ своѧ дѣла сѣчко своѧ помышлѣнїе (...) (Лов.)
 б. не ли тѣ е мило за твоѧта млáдѡ(с) и хѣвост: или си сырома(х), та годишишъ сáм'си да се затрѣешъ. (Троян.)

Спрямо останалите елементи от клитичния комплекс *ли* се позиционира преди местоименните клитики – вж. в (49б) с винителна клитика, (50а) с възвратна дателна клитика и (50в) с дателна клитика. Глаголните клитики може както да следват *ли* (както и местоименните клитики – като в (50б), както е в примера в (51а) – 42 срещания, т.е. това е преобладаващият словоред, така и да се намират преди *ли*, както е в (51б) – само едно срещане.

- (51) а. нѣ ли си поставиль ты църѣ повелѣнїе нї (...) (Троян.)
 б. Нѣ ли ли ѹель на кнїга цю каже (...) (Троян.)

Наблюденията дотук потвърждават предположенията за позициите и словоредата на двете дискурсни клитики *же* и *бо* и на въпросителната *ли* – и трите са енклитики (освен ако *ли* не е самостоятелен съюз) и показват тенденция да се появяват във втора позиция в изречението (като *ли* може да се появи и в постпозиция спрямо елемента, за който се пита, т.е. в случаите, в които е фразова енклитика). И трите се позиционират вляво от местоименните клитични или полуклитични елементи, а формите на спомагателните глаголи демонстрират очакваната вариативност, т.е. срещат се и вляво, и вдясно и на трите клитични елемента *же*, *бо* и *ли*.

В следващата глава ще разгледаме позициите и поведението на местоименните елементи, които функционират като клитични в различните периоди от историята на българския език. Обзорът започват от дателни-

те местоименни елементи в 4.1., тъй като най-ранните местоименни клитики са именно дателните *ми* и *ти*, като ще преминем и през останалите кратки дателни местоимения, които се развиват от квазиклитики (*εμου*, *ει*, *имъ*) до клитиките *μου*, *й*, *им* в по-късните текстове. В 4.2. ще разгледаме поведението на първоличните и второличните прякообектни кратки местоимения, които в ранните текстове се анализират като полуклитични, докато в по-късните текстове показват характерно клитично поведение. В 4.3. се прави преглед на позициите, поведението и развоя на третоличните прякообектни местоименни елементи: от кратките винителни форми на анафоричното местоимение в ранните текстове *и*, *ιϝ/ϝ*, *ε*, *ιϛ/ϛ*, *ϝ/ιϛ* до новите форми на третоличните прякообектни клитики *го*, *ιϛ/ιϛ*, *гы/ги*. В 4.4. се проследява развоят на кратката винителна (*са*) и на кратката дателна (*си*) форма на възвратното местоимение.

4. Местоименни клитики, полуклитики и квазиклитики

Тук отново, за яснота на изложението, в началото ще повторим общите принципи на категоризация на местоименните клитични елементи. Към най-ранните клитични елементи се причисляват няколко групи кратки местоименни форми – кратките дателни форми на личните местоимения за 1 и 2 л., ед.ч., съответно *ми* и *ти*, както и кратките винителни форми на анафоричното местоимение и (м.р., ед.ч.; ср.р. и ж.р., дв.ч.), *ѣ/ѣ* (ж.р., ед.ч.), *є* (ср.р., ед.ч.), *ѡ/ѡ* (м.р. и ж.р., мн.ч.), *ѣ/ѡ* (ср.р., мн.ч.; м.р., дв.ч.). Всички те са едносрични, като тенденциите в поведението им са сходни, а наблюдаваните разлики до известна степен могат да се проследят и в поведението на съответстващите им елементи в гръцките текстове.

На първо място ще разгледаме дателните кратки форми на личните местоимения в ед.ч. *ми* и *ти*. И Я. Вакернагел (Wackernagel 1892/2020), и Р. Вечерка (Večerka 1989) посочват, че гръцките дателни *μοι* и *σοι* са клитични и се намират във втора изреченска позиция. Старобългарските *ми* и *ти* също се появяват в позиции, характерни за клитиките (Wackernagel/Langslow 2009: 496, бел. 8). В рамките на клитичния комплекс те се намират преди кратките винителни форми на анафоричното местоимение, включително преди възвратното *са*, но следват дискурсните *же* и *бо* – примери бяха приведени в предходната част. Хипотезата ни тук е, че позициите и поведението на дателните местоименни клитики не претърпяват съществени промени в историята на българския език и това важи за различните им употреби (непрякообектни, притежателни, включително рефериращи към т.нар. външен притежател или „повдигнат“ притежател, бенефактив/малефактив, експериенцер, етичен датив и др.).

Въпросът за статуса на местоименията от втората група – винителните (прякообектни) кратки форми на анафоричното местоимение – и (м.р., ед.ч.; ср.р. и ж.р., дв.ч.), *ѣ/ѣ* (ж.р., ед.ч.), *є* (ср.р., ед.ч.), *ѡ/ѡ* (м.р. и ж.р., мн.ч.), *ѣ/ѡ* (ср.р., мн.ч.; м.р., дв.ч.) – е по-сложен, защото, макар да са едносрични, което означава, че можем да очакваме от тях клитично поведение, те предават различни форми на *αὐτός*, които невинаги са клитични, макар че много от тях показват клитично поведение (Marshall 1987; Horrocks 2007; Gianollo 2010), както вече беше посочено по-долу.

По-нататък ще видим, че тези форми често са едновременно приглаголни (разположени непосредствено преди или след глагола) и второпозиционни спрямо първия елемент вдясно от ритмико-синтактичната граница, което затруднява анализа им, т.е. дали са приглаголни, или са второпозиционни – Р. Панчева (Pancheva 2005) специално отбелязва това в изследването си върху клитиките в историята на българския език. В обзора на езиковия материал тук обаче ще обърнем специално внимание на контексти и конструкции, в които не се очакват съответствия с гръцки – възвратните конструкции и сложните глаголни форми с участието на повече от един глаголен елемент (сложни форми за изразяване на някои глаголни времена, условно наклонение, пасивни конструкции).

В четвъртата, и последна група, са третоличните местоимения, които възхождат към форми на анафоричното местоимение в старобългарски. Става дума за дателните *моу/му* (м.р. и ср.р., ед.ч.), което е наследник на *ε-моу*, *й/й* (ж.р., ед.ч.), което е наследник на *εи*, и местоимението за множествено число им, както и на винителните *го* (м.р. и ср.р., ед.ч.), наследник на родителното (родително-винителното) *ε-го*, *я* (с написание и *ю*), наследник на *ѣ/ѣ* (ж.р., ед.ч.), *гы/ги*, което е образувано с добавяне на окончанието за множествено число *-и* към третоличния корен *г-*. Още в ранните текстове дателни форми на анафоричното местоимение имат склонност да се появяват в позиции и да показват поведение, характерно за други местоименни клитични и полуклитични елементи. Макар родителните форми най-често да изразяват притежание и да се срещат в рамките на именната група, онези, които функционират като преки допълнения, също ще бъдат разгледани накратко. Съкратените форми като *му* (*моу*) започват да се появяват още в текстовете от старобългарския период, макар и изключително рядко. Появата им в текстовете от среднобългарския период, които разглеждаме, зачестява и започва да преобладава, за да изместят напълно старите форми в текстовете от новобългарския период. В среднобългарския период се наблюдава и специализация на кратките и на съкратените (клитични) форми.

Ще бъдат посочени и изреченските конституенти, които „привличат“ клитики към лявата периферия на изречението, т.е. онези елементи, при чието наличие се очаква местоименните клитики да предхождат глагола. Наблюденията тук потвърждават заключението на М. Димитрова-Вълчанова и В. Вълчанов (Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2006: 79–81), че дори в най-ранния засвидетелстван период от историческото развитие на българския език лявата периферия на старобългарското изречение е вече почти оформена като структура, като съдържа и позиция за клитичния комплекс – и това е именно втората позиция, като клитики-

те и изреченските конституенти, които се преместват най-вляво в изречението, се намират в непосредствена близост (най-вляво в изречението са комплементизаторите, к-думите, наречията, фокализирани елементи и др.).

Същевременно местоименните клитики изразяват аргументи на глагола (или на глаголната основа на съществителното – за дателните местоимения в конструкциите с отглаголни съществителни), поради което се стремят да стоят колкото е възможно по-близо до конституента (глаголен или именен), чиито аргументи изразяват.

Прегледът е представен в следния порядък: в 4.1. се разглеждат дателните местоименни клитики, тъй като някои от тях са най-ранни; в 4.2. ще разгледаме първоличните и второличните прякообектни (полу)клитики, които запазват и формите, и функциите си; в 4.3. е представен обзор на третоличните прякообектни клитики, чиито форми претърпяват и най-забележимото развитие в историята на езика; в 4.4. ще бъдат разгледани възвратните (полу)клитични елементи, съответно винителни и дателни.

4.1. Дателни местоименни клитики

Кратките дателни форми на личните местоимения, първо и второ лице единствено число ми и ти са клитични и във функцията си на непосредствено допълнение превеждат гръцките *μοι* и *σοι*, като се употребяват в различните значения на датива, сред които реципиент, адресат, експериментер, бенефактив/малефактив (комодален датив), симпатетичен датив, притежателен датив, както и в конструкции, в които можем да говорим за т.нар. двойнозависим датив, за който пише А. Минчева (Минчева 1963). След кратък преглед на възможните позиции на дателните клитични местоимения по отношение на глагола, ще разгледаме позициите им в двете им най-чести употреби – на непреки допълнения и на притежателни определения както в рамките на именната група – най-вдясно и във втора фразова позиция, така и извън именната група – както най-вляво, така и в изреченска позиция, която е отдалечена от името, чийто притежател изразяват (тоест във „външната“ позиция на т.нар. „повдигнат“ притежател или външен притежател).

В 4.1.1. ще разгледаме именно най-ранните местоименни клитики ми и ти, в 4.1.1.1. е представен преглед на позициите и функциите на най-ранните дателни местоименни квазиклитики (кратките дателни форми на анафоричното местоимение), които ще се развият по-късно до същински третолични местоименни клитики. Срещанията на дателните клитични елементи в среднобългарските текстове, които разглеждаме,

са анализирани в 4.1.2., а тези в текстовете от ранния новобългарски – в 4.1.3.

4.1.1. Дателни местоименни клитики в старобългарски

Данните от старобългарския период, които са обект на наблюденията ни, са част от колекция от 551 примера⁹⁷ с *ми* и *ти* от текстовете в Супрасълския сборник и в Мариинското евангелие. Приведените различия в текста са спрямо Асеманиевото евангелие, Зографското евангелие и Савината книга⁹⁸. Ексерпирани са и 14 примера с кратките форми на местоименията в множествено и двойствено число, като само тези в множествено число (9 примера) демонстрират поведение, подобно на клитичното (в три примера от пет местоименията в двойствено число са в първа позиция, в абсолютни конструкции).

В примерите *ми* и *ти* показват склонност да се появяват във втора изреченска позиция (в ок. 71% от срещанията). Могат да се предхождат от: финитен глагол – в ок. 50% от срещанията им във втора позиция като в (52а), както и в 54% от всички срещания, т.е. включително в позиции, различни от втора като в (52б); именна група с различни опори – местоимение като в (1в); съществително име като в (52г); наречие като в (52д). Второпозиционните дателни клитики се присъединяват към други елементи, които са част от клитичния комплекс: *же* като в (52а) и *во* като в (52г).

(52) а. Дадите же ми на нѣ власть. (Супр. 14г, 21)

Δότε δέ μοι τούτου τήν ἐξουσίαν

б. не вѣста ли вѣко вѣже сѣтъ ѿца моего. въ тѣхъ достоитъ ми вѣити.

(Лк. 2:49, Мар.)

Τί ὅτι ἐζητεῖτέ με; οὐκ ἤδεите ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρός μου δεῖ εἶναί με
в. і тѣ ми подобааѣтъ привести. і гласъ мои оуслышатъ.

(Йо. 10:16, Мар.)

κακεῖνα δεῖ με ἀγαγεῖν, καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσιν

г. ѿмѣнїице во ти зълоу дїаволъ дастъ. (Супр. 35, 200v, 8–9)

Τὴν γὰρ ἐνθήκην σοι τῶν κακῶν ὁ διάβολος ἔδωκε·

д. сладзко ти вєсѣдоуѣтъ сѣпрѣва· таѣ вѣпоуштанїѣшти· вєсѣдоѣтъ го-
рєстѣ сѣмрѣтънїѣѣ · (Супр. 30, 176г, 5–6)

⁹⁷ Примерите са достъпни на https://github.com/tsvetana-dimitrova/BG_clitics/. Количествените показатели (които обаче не са под формата на статистически данни – такива изчисления в това изследване няма да правим заради хетерогения характер на данните) са частично описани в Приложението.

⁹⁸ Примерите от текстовете в тези три паметника не са част от количествените показатели в Приложението.

Д. ꙗ писаше: ꙗмоу же да дѣва на десѣте златицѣ ꙗ сѣребрѣныи блюде ꙗ же **ти вѣ** послала сѣ коуциѣ блаженаѣ мати твоѣ: (Супр. 62v, 9–12)

ᾧτινι δέδωκας τὰ δώδεκα νομίσματα καὶ τὸ ἀργύρεον σκουτέλιον, ὅπερ σοι ἀπέστειλε μετὰ βρεκτῶν ἡ μακαρία Σιλβία ἡ μήτηρ σου·

Дателните клитични местоимения могат да изразяват аргументи с различна семантика: реципиент като в (54в) (в 116 примера); бенефактив/малефактив като в (54г) (в 78 примера); цел/адресат при глаголите за движение и глаголите за комуникация (в 137 примера); експериментатор като в (53а) (в 38 примера). Могат да функционират и като подлог (с различна семантика) в абсолютните конструкции (в 19 примера), както и в конструкциите *Dativus cum infinitivo / participio* (10 примера), където в ок. 60% от срещанията ми и ти са едновременно второпозиционни и приглаголни, в препозиция или постпозиция (спрямо финитен глагол, спомагателен глагол, причастие или инфинитив).

Дателните клитики могат да изразяват притежател – при т.нар. притежателен датив, където се наблюдават разночетения с притежателни местоимения като в (55а). В тези употреби ми и ти могат да са във втора позиция в именната група с различни съответствия в гръцкия текст – родително местоимение като в (55б) или дативно като в (55в). Изолирани са общо 34 такива употреби на ми и ти във функция на притежателни местоимения.

(55) а. ꙗко ѿнъ ти живъ естъ. (Йо. 4:51, Мар.)

ꙗко ѿнъ твои живъ естъ. (Зогр.)

ὅτι ὁ παῖς αὐτοῦ ζῇ.

б. мзи многажди рѣхомъ ти· ѿ въ пръвоіе ти въпрашаниіе іакоже крѣстиіани іесмъ. (Супр. 15, 89г, 25–28)

Ἡμεῖς πλεονάκις εἶπαμέν σοι καὶ ἐκ τῶν προτέρων σου ἐπερωτήσεων [ἔγνωνς], ὅτι Χριστιανοί ἐσμεν

в. тѣмъна бо ти істина са мнитъ. (Супр. 7, 53v, 12–13)

σκοτεινὴ γάρ σοι ἡ ἀλήθεια φαίνεται

Според А. Минчева (Минчева 1963) притежателният датив е свързан с конструкциите с т.нар. двойнозависим датив, който пък е свързан с употреби като симпатетичен датив, бенефактивен/малефактивен датив и др. Ил. Кръпова и Цв. Димитрова (Krapova, Dimitrova 2015) разглеждат конструкциите с двойнозависим датив, при които референтът на дателното местоимение е част от тяло или друг обект на притежание или близка връзка (напр. роднинска), които са засегнати от действието, изразено с бенефактивен или малефактивен глагол – подобни употреби на т.нар. датив за засегнат участник или неотчуждаем притежател, са илюстрирани в (56). В (56а) и в (56б) са приведени и разночетения – с нали-

със случаите, в които имаме дублиращ елемент, рефериращ към същия участник, който обаче не е във втора позиция като в (56а) и (56б), подкрепя хипотезата, че в изречението има позиция, която е „запазена“ за тези „слаби“ елементи, и тя е активна на този етап от езиковото развитие.

Именно в тази позиция ми и ти образуват клитичен комплекс както с дискурсните *же* и *во* и с въпросителната *ли*, така и с други кратки местоименни форми като полуклитичните кратки винителни анафорични местоимения – като в (58а) и (58б), така и с възвратното винително *са* като в (58в). В ексцерпираните примери словоредът с дателна клитика преди винителна полуклитика (DAT > ACC) като в (58а) и (58б) се среща само 4 пъти, но в 44 примера е регистрирана винителна възвратна полуклитика като в (58в) (възвратните конструкции нямат съответствие в гръцки); примерът в (58г) е единствен от ексцерпираните с местоимение в множествено число и възвратното *са*. Регистрирано е и едно срещане на кратката винителна форма на първоличното *ма* в постпозиция спрямо дателна клитика.

- (58) а. *принесѣте ми а сѣмо* (Мт. 14:18, Мар.)
принесѣте а сѣмо (Асем.)
принесѣте сѣмо (Сав.)
Фѣретѣ μοι ὧδε αὐτοῦς (GNT: Nestle 1904)
Фѣретѣ μοι αὐτοῦς ὧδε. (Scriv.)
- б. *и отрѣшиша приведѣта ми є.* (Мт. 21.2, Мар.)
И отрѣшиша приведѣта ми. (Асем.)
’отрѣшиша приведѣта ’є сѣмо. (Сав.)
λύσαντες ἀγάγετέ μοι. (GNT: Nestle 1904)
- в. *аште ми са хошти извѣстити. принесѣ ти ꙗгоже вы глаголете крѣста.* (Супр. 4, 33г, 20–22)
- г. *Εἰ θέλεις μοι πληροφορηῖσαι, ἐνέγκω σοὶ ὅνπερ ὑμεῖς λέγετε σταυρόν*
распрострѣте ѡубо молѣ въ са ваша ѡумѣ. (...) (Супр. 44, 249v, 19–20)
Συντείνετε τοῖνον τὰς ὑμετέρας διανοίας παρακαλῶ,

Примерите с дателна клитика в препозиция и с винителна полуклитика в постпозиция спрямо глагол, чиито аргументи изразяват и двете местоимения, са изключение – подобно „дистантно“ разпределение на двете местоименни форми се среща само в един пример – в абсолютна конструкция, т.е. препозиционното дателно местоимение функционира като подлог – вж. (59).

- (59) *и брѣсти не могахъ. ꙗкоже ми възсѣудивъшоу са рещи.* (Супр. 25, 151r, 5–6)

καὶ εὐρεῖν οὐκ ἠδυνήθην, ὥστε με ἐκπλαγέντα εἰπεῖν

Сложните глаголни форми невинаги имат съответствие в гръцки. От изолираните 55 срещания в тези конструкции дателните клитики са във втора позиция в 34 срещания, тоест второпозиционността и тук е по-честа и клитиката се стреми към втора позиция – вж. (60a) срв. с (60б).

(60) а. Ч'то ми хоштете дати ѿ азъ вамъ прѣдамъ ѿ·
(Супр. 36, 204r, 27–28)

Τί θέλετέ μοι δοῦναι, καὶ γὰρ ὑμῖν παραδώσω αὐτόν

б. Ч'то хоштете ми дати ѿ азъ вамъ прѣдамъ ѿ·
(Супр. 36, 206v, 3–4)

Τί θέλετέ μοι δοῦναι, καὶ γὰρ ὑμῖν παραδώσω αὐτόν

Забелязва се тенденция за групиране на спомагателните глаголи и дателната клитика – в (61a) двата елемента са в препозиция спрямо причастието, като в гръцки модалната частица ἄν, част от οὐκ ἄν, е разделена от родителното μου – същият словоред се проследява и в гръцкия текст в (61б), но в старобългарския текст дателната клитика е в постпозиция спрямо причастието.

(61) а. ѿ би възлъ сѣде не взы ми думрълъ братъ· (Супр. 26, 154r, 21–22)
εἰ ἦς ὧδε, οὐκ ἄν ἀπέθανέ μου ὁ ἀδελφός
б. ѿ въз възлъ сѣде· не взы думрълъ ми братъ· (Супр. 26, 153v, 24–25)
Κύριε, εἰ ἦς ὧδε, οὐκ ἄν ἀπέθανέ μου ὁ ἀδελφός.

От ексцерпираниите 55 примера със сложни глаголни форми със спомагателен глагол – форма на възти, имѣти, хотѣти, дателна местоименна клитика и причастие или инфинитив, в 49 примера спомагателният глагол и клитиката се намират в непосредствена близост. Конструкциите с едносрични спомагателни глаголи като би, взы, вѣ, ꙗ и дателна клитика са 9, от които в 7 местоимението и спомагателният глагол са в непосредствена близост. Словоредът AUX > дателна клитика се наблюдава в 22 примера, от които обаче в 14 спомагателният глагол е форма на имѣти или хотѣти, а в два е нѣстъ, т.е. в 16 случая двата елемента не образуват типичен клитичен комплекс. Отрицателната частица е разположена преди спомагателния глагол като в (62a), където NEG > AUX се намира в първа позиция, а преди тях може да има друг елемент като в (62б).

(62) а. не вѣхъ ли ти реклъ вѣ позъвати· (Супр. 8, 62r, 15–16)
Οὐκ ἐπέτρεψά σοι δώδεκα καλέσαι
б. аще не ви ти дано съ възше· (Йо. 19.11, Мар.)
аще не бы ти дано съ выше· (Сав.)

εἰ μὴ ἦν δεδομένον σοι ἄνωθεν· (GNT: Nestle 1904)

εἰ μὴ ἦν σοι δεδομένον ἄνωθεν· (Scriv.)

Обратният словоред дателна клитика > AUX се среща в 27 примера, като преди дателната клитика могат да стоят именна група като в (63а), наречие като в (63б), съюз като аще – вж. (63в), к-дума – вж. (63г), където дателната клитика изразява външен притежател и засегнат участник, като в гръцкия текст има родително местоимение.

(63) а. ҃и патъ таланѣтъ ми еси прѣдалъ. (Мт. 25.20, Мар.)

Κύριε, πέντε τάλαντά μοι παρέδωκας (GNT: Nestle 1904)

б. а мало ми ієси далъ. (Супр. 8, 61v, 12)

καὶ ὀλίγον μοι ἔδωκας

в. аште ми са хошти извѣстити. принесѣ ти ієгоже вы глаголете крѣста. (Супр. 4, 33r, 20–22)

Εἰ θέλεις μοι πληροφορηῖσαι, ἐνέγκω σοι ὄνπερ ὑμεῖς λέγετε σταυρόν

г. ги кто ти ієстѣ раздѣралъ котѣгѣ. (Супр. 16, 94r, 11–12)

Κύριε, τίς σου περιέσχισε τὸν χιτῶνα

Отрицателната частица може също да предхожда дателната клитика като в (64а) (отрицателната частица е в различни позиции в зависимост от глаголната форма), както и причастието, което е част от сложната глаголна форма – вж. (64б), където модалната а̀в предхожда дателната клитика в гръцки, за разлика от старобългарски, както и (64в), където няма съответствие на конструкцията.

(64) а. не бо ми ієстѣ ѡгнѣвати ієднѣмъ рѣчѣмъ ÷ (Супр. 44, 251r, 3–4)

οὐτι οὐδεῖ με θαρρεῖν μόνοις τοῖς ῥήμασιν

б. тѣ ви просила оу него и далъ ти ви водѣ живѣ. (Йо. 4.10, Мар.)

οὐ ἂν ἦτησας αὐτὸν καὶ ἔδωκεν ἂν σοι ὕδωρ ζῶν.

(GNT: Nestle 1904)

в. аште не повелѣно ми вѣдетѣ рече не іспоуштѣ.

(Супр. 26, 155v, 21–22)

ἐὰν μὴ προσταχθῶ, φησὶν (...)

Не се среща обаче словоред AUX > дателна клитика; ако причастието или инфинитивът са в първа позиция, дателната клитика винаги е в постпозиция спрямо глагола, чийто аргумент е, като спомагателният глагол може да я предхожда, ако трябва да осигури „подкрепа“, прозодична и синтактична.

В примерите се срещат и съкратени форми на спомагателните глаголи, трето лице, сегашно време, които се намират както преди, така и след дателната клитика – вж. (65). В гръцките текстове липсват съответствия.

(65) а. ѿ навѣикни ѿскоушениѿмъ тѣмъ· что ми ѣ ѡбискано ѡ что не ѡбискано· что ми ѣ страстѣноѣ что ли вестрастѣноѣ· что ми ѣ сѣмрѣтѣно что ѡмрѣштвено тебе дѣла· что ли ѡстало ве сѣмрѣти· что ѣ· ѣ же подѣпада твоѿмъ прѣстоу· что ли не подѣпадаѣтъ твоѣѣ десници· (Супр. 44, 252v, 4–9)

καὶ διδάχθητι διὰ τῆς πείρας αὐτῆς τί τὸ ψηλαφητόν μου τί τὸ ἀψηλάφητόν μου, τί τὸ παθητόν μου τί τὸ ἀπαθές μου, τί τὸ θνητόν μου, τί... τὸ νεκρωθὲν διὰ σὲ τί τὸ μεῖναν ἀνώλεθρον, τί τὸ ὑποπίπτον τοῖς σοῖς δακτύλοις καὶ τί τὸ μὴ ὑποπίπτον τῇ σῇ δεξιᾷ

б. то ли ти сѣ риторѣства·

(Супр. 9, 70v, 11–12)

Αὐταί σου αἱ ῥητορεῖαι

Екскерпираните примери потвърждават подредбата в (3) – повторена в (66).

(66) DISC (QU) DISC (ADV) (AUX1) DAT ACC (AUX2) (AUX+) (ADV)

Преди дателната клитика могат да стоят *же*, *во*, *ли*, а след нея се намират винителните (полу)клитики (кратките винителни (прякообектни) форми на анафоричното местоимение), включително възвратната *са*, както и глаголните *ѣ* и *сѣ* като (65); опативният *би* стои както преди, така и след дателната клитика, *вѣ* се среща в препозиция, а *бѣ* – в постпозиция спрямо дателната клитика. Вариативността на позициите на трите спомагателни глагола е подобна на очертаната в съвременния език. Едносричните спомагателни глаголи *би* и *бѣ* винаги са в непосредствена близост до дателната клитика, т.е. може да ги приемем за част от комплекса, докато *вѣ* може да заема и различна позиция като в (62б) по-долу. Очевидно и в този период има две позиции в / около клитичния комплекс за глаголните елементи, като позицията на последните може да зависи и от наличието или липсата на друг изреченски конституент, осигуряващ прозодична и синтактична подкрепа за дателната клитика.

В екскерпираните примери дателната клитика се среща, макар и рядко, в дистантна позиция спрямо глагола, чийто аргумент изразява, като в (67), където и двете дателни клитики са аргументи на глагола *рече*, без да са в непосредствена близост с него, а следват *к-дума*. Друг пример за „класическа“ втора позиция са срещанията на аргументна клитика, която разделя именна фраза, която се намира преди глагола, чийто аргумент е, като в (67б) (първото срещане; във второто дателната клитика е аргумент на глаголната основа на отглаголното съществително).

(67) а. слыши ѡубо что ти ѡ семъ мжи· ѿ дѣвици что ти пророкъ рече·

(Супр. 21, 123v, 6–7)

Ἀκουσον τί περί τούτου τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς παρθένου ὁ προφῆτης φησί·

б. ꙗ̑ вѣса ти ѡуказѹи дастъ· да храниши тѹи мѣрѹи· ꙗ̑ данааго ти правѣѣниа расказиши· (Супр. 32, 192г, 9–11)

Καὶ πάντα σοι τὰ ὑποδείγματα παρέσχεν, ἵνα αὐτὰ διαψυλάττης τὰ μέτρα, καὶ τοὺς δοθέντας σοι μὴ διαφθείρης κανόνας

Тези позиционни варианти доказват, че в старобългарски е имало второпозиционни клитики, които са били „привлечени“ от елемент, за който се предполага, че се намира в комплементизаторната фаза (съюз, к-дума, фокализиран конституент на именна група).

В ранните текстове се срещат и съкратени форми като моу като в примерите в (68), където в Мариинското евангелие е регистрирана формата моу, а в останалите текстове (ако има такива) формата е емоу, без да има разлика в изреченската позиция – нито спрямо лявата граница, нито спрямо глагола.

- (68) а. ꙗ̑ же рече не браните моу (Мк. 9.39, Мар.)
 ꙗ̑ же рече · не браните ѣмоу· (Асем.)
 ꙗ̑ же рече емоу · не браните ѣмоу (Зогр.)
 ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν Μὴ κωλύετε αὐτόν· (GNT: Nestle 1904)
 б. онъ же рече моу (Лк. 22.33, Мар.)
 онъ же рече емоу· (Зогр.)
 ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ (GNT: Nestle 1904)

В следващата част ще разгледаме употребите и позициите на кратките дателни форми на анафоричното местоимение, които могат да се анализират като квазиклитични, тъй като дистрибутивните тенденции сочат към поведение, близко до това на клитиките, но в много случаи позициите спрямо останалите клитични елементи са различни.

4.1.1.1. Дателни местоименни квазиклитики в старобългарски

Кратките дателни форми на анафоричното местоимение ѣмоу/емоу (м.р. и ср.р., ед.ч.), ѣи/ѣи (ж.р., ед.ч.) и имъ (мн.ч.) най-често превеждат форми на гръцкото местоимение αὐτός, което в определени условия още в старогръцки може да проявява поведение на енклитика (според К. Джаноло (Gianollo 2020), която разглежда употребите на родителните форми на местоимението в гръцкия текст на Деяния, тези енклитични тенденции са свързани и с други процеси като замяната на притежателните местоимения с родителните форми на личните местоимения). Употребите на тези местоимения в бенефактивни/малефактивни конструк-

ции се проследяват и в старобългарски (Krapova, Dimitrova 2015), но в гръцки родителният падеж измества дателния, докато в старобългарски посоката е била обратната, т.е. появява се дателен за притежание (Минчева 1963; Асенова 2002/2015).

От двата старобългарски източника са извлечени 1602 примера, в които позициите в изречението на *ѣмоу/ѣмоу* и *ѣи/ѣи* и в по-малка степен на *имъ*, има са подобни на тези на дателните *ми* и *ти*, включително в примерите с референт притежател. Установени са и немалко разнечетения, които вече са анализирани от А. Минчева (1963).

В примерите *ѣмоу*, *ѣи/ѣи* и *имъ/има* се срещат предимно във втора позиция – в ок. 75% от примерите, като в повечето случаи са постглаголни – в ок. 92% от срещанията (при *имъ* стигат до ок. 97%), като същевременно едва около 7% са едновременно второпозиционни и преглаголни – както ще видим по-нататък, този процент е съотносим с този при личните полуклитични *ма* и *та*. За сравнение клитичните *ми* и *ти* се срещат във втора изреченска позиция в ок. 74% от случаите, постглаголни са в ок. 61% от срещанията (а в ок. 50% са и второпозиционни и постглаголни, като в ок. 16% от всички второпозиционни срещания и в ок. 20% от всички срещания са в постпозиция спрямо име, наречие, съюз или съюзна дума или к-дума в съюзна употреба).

Тези 7% от срещанията, в които дателните квазиклитики са едновременно второпозиционни и преглаголни, са общо 80 (квазиклитичните елементи, които не са второпозиционни, но са преглаголни, са 28). В тези случаи преди квазиклитичното местоимение се намират същите елементи, както и при дателните клитики, а именно: име или именна група – вж. (69а) и (69б), наречие или адвербиална фраза – вж. (69в); съюз като *да*, *аще*, *егда* – вж. (69г), к-дума – вж. (69д) и (69е).

(69) а. съ ѿт'цѣмъ ѿ съ сватыимъ доухомъ· коупно въ славѣ ѿ ѹбѣсти· въса тварь ѣмоу покланитъ са· (Супр. 28, 166v, 5–7)

τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι ὁμοτίμως καὶ ὁμοδόξως παρὰ πάσης κτίσεως συνπροσκυνηθῆ

б. Тъгда запльваша лице его. і пакости ѣмоу дѣаша.

(Мт. 26.67, Мар.)

Тогѡа запльваша ѣмоу лице ѿ пакости ѣмоу дѣахъ (Асем.)

тѡгда запльваша лице го. 'і пакости ѣмоу дѣаша· (Зогр.)

Τότε ἐνέπτυσαν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐκολάφισαν αὐτόν

(GNT: Nestle 1904)

в. ѿ толико имъ ѡдолѣ· іакоже не тѣѹѣѣ заключити имъ въсь възходъ въ грѣѣскъ земыѣ· възъ прѣдѣлъ своиѣхъ· (Супр. 48, 283v, 25–27)

г. ігда же имъ прѣбываахъ голѣни. прѣдаахъ дшѡ своа глаголаште·

(Супр. 5, 41v, 2–4)

Κατακλόμενοι δὲ οἱ ἅγιοι καὶ ἀποδιδόντες τὰς ψυχὰς ἔλεγον·

д. како же нѣинѣ видитѣ не вѣвѣ. ли кто ѣмоу отвѣръзе оуи вѣ не вѣвѣ.

(Йо. 9.21, Мар.)

ἡμεῖς
 πῶς δὲ νῦν βλέπει οὐκ οἶδαμεν, ἢ τίς ἤνοιξεν αὐτοῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς
 (GNT: Nestle 1904)

е. не бо подаіѣтъ ти ѡставііеніе грѣхомъ· нъ старѣѣшина молитвѣни-
 комъ· іеже ѣмоу дасть попѣство· (Супр. 31, 180r, 5–8)

οὐ γὰρ αὐτὸς παρέχει σοι τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, ἀλλ' ὁ ἀρχιερεὺς
 ὁ πιστεύσας αὐτῷ τὴν ἱερωσύνην

В предполагаемая гръцки текст може да липсва точно съответствие на местоимението – вж. (69а) и (69г), където в гръцки стои съответен глагол или израз, както и във второто изречение и пакости ѣмоу дѣаша в (69б), където глаголят в гръцки изисква пряко допълнение, съответно във винителен падеж. В гръцкия текст може да стои както дателно местоимение – в случаите, в които местоимението изразява непряк обект, така и родително местоимение, когато реферира към притежател и бенефактив/малефактив, вкл. в конструкции с двойнозависим датив. Такъв е примерът в първото изречение в (69б) Тъгда запльваша лице его, което има разночетене със съкратено родително местоимение в Зографското евангелие: тъгда запльваша лице го, както и разночетене с дателно местоимение преди съществителното и в постпозиция спрямо глагола: Тогда запльваша ѣмоу лице (вж. Krapova, Dimitrova 2015).

И тук дателните местоимения могат да изразяват притежател, като позицията им спрямо съществителното, което изразява притежаваното, и спрямо глагола варира. Разночетенията по отношение на тази позиция между текстовете, засвидетелствани в отделните източници, обаче тук са доста по-малко (в колекцията от примери от евангелския текст има 5 примера, от които 2 са с пълнозначен бенефактивен/малефактивен глагол, а копулативните конструкции са 3). В конструкциите с двойнозависим датив (бенефактивен/малефактивен датив) местоимението често е преди съществително, което реферира към притежавания обект. В (70а) позиционно разночетене се появява в гръцкия текст, но не и в старобългарския, засвидетелстван в четирите източника, като същевременно позиционно разночетене се появява в Супрасълския сборник в (70б), където позицията на местоимението в гръцкия текст е различна. Пример за подобна конструкция е и (70в). Има и случаи, в които местоимението изразява най-вече притежател, а не бенефактив/малефактив, но позицията е подобна на тази при двойнозависимия датив – в (70г) в гръцкия

(70) а. отъпоуштаѣтъ сѧ ѡ грѣси мнози. ꙗко възлюбѣ мно҃го.

(Acem.)

(GNT: Nestle 1904)

(Tischendorf 8th Edition)

(Супр. 34, 198r, 15–16)

(Йо. 18.10, Мар.)

(GNT: Nestle 1904)

(Scriv.)

ἑώρων γὰρ τὴν πολιὰν αὐτοῦ λευκὴν ὥσεί ἔριον, εὐμεγέθη καὶ ἀνάλογον ἔχοντα τὴν ἡλικίαν, βλοσυροὺς ὀφθαλμοὺς, πρόσωπον ἐν γήρει κεχαριτωμένον,

(Супр. 1, 7v, 17–18)

καὶ ὁ σπεκουλάτωρ ἔκρουσεν αὐτὴν τῷ ξίφει.

(71) а. ꙗ҃гда хотѣахъ ѿмъ о҃коу҃сѣѣ творити· оу҃ченици ꙗ҃моу҃ бѣѡахъ· ꙗ҃гда хотѣахъ что ѡт не҃го оу҃чити сѧ· (Супр. 41, 239r, 1–2)

(Супр. 41, 239r, 1–2)

Б. ꙗ вѣлѣзъ к ѿмоу нѣсоже не обрѣте· нъ тѣмъ въ немъ же ѿмоу бѣаше
тѣло оубо· (Супр. 48, 274r, 17–18)

(Супр. 48, 274r, 17–18)

(Лк. 20.44, Мар.)

το κακο̅ ὥν̅ ε̅μου̅ ε̅στι̅·	(Зорг.)
καὶ πῶς αὐτοῦ υἱὸς ἐστὶν	(GNT: Nestle 1904)
καὶ πῶς υἱὸς αὐτοῦ ἐστὶν	(Scriv.)
г. бѣашете во имѣ оуи таготѣнѣ.	(Мк. 14.40, Мар.)
ἦσαν γὰρ αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοὶ καταβαρυνόμενοι	
ἦσαν γὰρ οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν βεβαρημένοι,	
д. и рѣка деснаа е̅μου̅ бѣ соуха.	(Лк. 6.6, Мар.)
И рѣка е̅μου̅ бѣ деснаѣ соуха	(Асем.)
’и рѣка деснаа е̅го бѣ соуха	(Зорг.)
καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ ἡ δεξιὰ ἦν ξηρά	(GNT: Nestle 1904)

Дателните местоимения могат да изразяват и различни участници в ситуация, изразена от отглаголни съществителни – като в примерите в (72), където в (72б) има и разночетене със съществителни, образувани с различни суфикси. В (72а) в гръцкия текст стои причастие с местоимение както в дателен, така и в родителен падеж – което показва и амбивалентността на конструкцията.

(72) а. блюдѣте сѧ и храните сѧ отъ всѣѣкого лихонимъствиѣ. ꙗко отъ извѣтъзѣка комужьдо животъ е̅го е̅сти̅ отъ имѣниѣ е̅μου̅· (Лк. 12.15, Мар.)

ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ. (GNT: Nestle 1904)

ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ. (Scriv.)

б. нѣ шедѣ покажи сѧ архiereови. и принеси за оуиштение твоѣ. еже повелѣ моси вѣ свѣдѣнне имѣ · (Мк. 1.44, Мар.)

’и принеси за ’оуищениѣ твоѣ · ꙗкоже повелѣ моси̅ · вѣ свѣдѣтельство имѣ (Асем.)

’и принеси за ὀуиштение твоѣ · еже повелѣ̅ м̅у̅си · вѣ свѣдѣтельство ’имѣ (Зорг.)

’и принеси за ’оуищени̅’е тво̅’е · ’еже повелѣ̅е̅ м̅ос̅и̅ · вѣ свѣдѣтельство ’имѣ (Сав.)

καὶ προσένευκε περὶ τοῦ καθαρισμοῦ σου ᾧ προσέταξεν Μωϋσῆς εἰς μαρτύριον αὐτοῖς.

Основно различие между дателните квазиклитики и същинските клитики и полуклитиките са позициите им спрямо останалите елементи в клитичния комплекс: дателните квазиклитики следват винителните полуклитики, включително възвратната като в (73а); за другите винителни полуклитики няма много примери, но в (73б) има разночетене според Савината книга, което всъщност отговаря на словореда в гръцкия текст. Вини-

телната полуклитика може да е във втора позиция и в препозиция спрямо глагола, при необходимите условия, а квазиклитичното местоимение да е в постпозиция спрямо глагола – като в примера от Зографското евангелие в (73б) и в този от Мариинското евангелие в (73в), където в гръцкия текст обаче има разночетене. Примерът в (73г) е с подобен словоред, но в абсолютна конструкция, в която дателното местоимение е подлог. Съответното винително местоимение присъства само в (73б) и (73в).

- (73) а. (...) ι поклонъ са емоу на колѣноу възпрашааше и. (Мк. 10.17, Мар.)
 καὶ γονυπετήσας αὐτὸν ἐπρώτα αὐτόν Διδάσκαλε ἀγαθέ,
 б. тѣгда же прѣдастѣ имъ да и пропънѣтъ ∴ (Йо. 19.16, Мар.)
 Тогда же ι прѣдастѣ имъ · да ι пропънѣтъ· (Зогр.)
 тогда же прѣдастѣ ι имъ да 'и распънѣтъ· (Сав.)
 τότε οὖν παρέδωκεν αὐτὸν αὐτοῖς ἵνα σταυρωθῇ.

(GNT: Nestle 1904)

- в. ι искааше подобъна врѣмене да и прѣдастѣ имъ безъ народа ∴
 (Лк. 22.6, Мар.)
 ι искааше подобъна врѣмене · да ι прѣдастѣ безъ народа· (Зогр.)
 τοῦ παραδοῦναι αὐτόν ἄτερ ὄχλου αὐτοῖς.
 τοῦ παραδοῦναι αὐτόν αὐτοῖς ἄτερ ὄχλου.
 в. (...) възвращаѣшѣшѣ а емоу о́тъ трѣбъз имъ паѣе же възвѣѣ
 ставашѣшѣ. (Супр. 3, 15r, 30 – 15v, 1–2)
 ὡς ἐμποδιζομένης παρ., αὐτοῦ τῆς νενομισμένης αὐτῶν ἐορτῆς,
 μᾶλλον δὲ καὶ ὡς ἀνατρεπομένης παρ., αὐτοῦ.

Дателните квазиклитики също могат да разделят именна група в началото на изречението – в (74а) позицията има съответствие и в гръцкия текст, а в (74б) местоимението заедно с глагола, чийто аргумент е, разделят именната група.

- (74) а. и ѿного емоу о́тъвѣта не дастѣ. нъ тѣгыѣхъ крѣстіяныѣ емоу.
 (Супр. 3, 24r, 3–4)
 καὶ ἄλλην αὐτῷ ἀπόκρισιν οὐκ ἔδωκεν, ἀλλ., ἢ μόνον, ὅτι Χριστιανός
 εἰμι.
 б. (...) и ѡвѣе вѣставѣ на правѣднааго влѣднѣиѣмъ емоу нападе вѣ-
 сомъ· ѡако тако емоу насилити· (Супр. 46, 261r, 5–7)
 καὶ λαβῆς ὥσπερ τινὸς κατὰ τοῦ δικαίου δραξάμενος τοῦ τῆς πορνείας
αὐτῷ ἐπαφίησι δαίμονα, ὃς ἐπὶ τοσοῦτον αὐτῷ ἐπιτίθεται

Както вече беше посочено, съкратени форми като моу се срещат и в ранните текстове, вж. и примера в (75), освен тези в (68) по-долу.

(75) вѣстѣ же слоужаштоу емоу. въ чиноу чрѣдѣ своѣѧ. прѣдѣ бѣмѣ. по обѣ-
чѧю иеренскоумоу. (Лк. 1.8, Мар.)

вѣстѣ же слоужаштѣю моу (Зогр.)

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ ἱερατεύειν αὐτὸν (GNT: Nestle 1904)

Местоимение, рефериращо към притежател, се среща в различни позиции – освен след съществителното, рефериращо към притежавания обект, както вече беше посочено, така и във втора позиция (предимно) в рамките на именната група като в (76а) и (76б), т.е. след първия фразов конституент и след други клитични елементи (ако има такива) като дискурсните же – вж. в (76б), и во. Това е и позиция, в която се появяват и същинските дателни клитики.

(76) а. (...) сѣ вѣчера идѣшѣ въ сѣборѣнѣиѣ ѣмоу црѣкѣвѣ. въ видѣнѣ нари-
цаѣмѣ въси. (Супр. 3, 18г, 8–10)

ἀπὸ ἑσπέρας ἀπρόντες εἰς τὸν εὐκτήριον αὐτοῦ οἶκον... ἐν Βιδανοῖς τῇ λεγομένῃ κώμῃ.

б. Тѣ же ѣмоу хоула възглаголавѣшоу ѡ истинѣ. раслабѣ ѣмоу дѣбѣ
тѣло. и прѣдано въ прѣвоуѣмоу ѡумрѣштвениѡ. (Супр. 48, 282г, 22–24)

Дателното квазиклитично местоимение, изразяващо притежател, може да е в препозиция спрямо съществителното, рефериращо към притежавания обект, и едновременно с това да е във втора позиция в изречението – вж. примера в (77).

(77) Тако ѣмоу житиѣ богѣ почѣтѣ. ꙗкоже ꙗ по сѣмрѣти ѣго славынѣиша сѣт-
вори. (Супр. 3, 22г, 9–10)

Οὕτως αὐτοῦ τὴν πολιτείαν ὁ θεὸς ἐτίμησεν, ὥς καὶ μετὰ θάνατον... ἐνδοξότερον ἐποίησεν.

Местоимението може да е аргумент към прилагателно в предикативна позиция като в примерите в (78), като може да се намира както в непосредствена близост до предикативното прилагателно – вж. (78а), (78б), примера от Зографското евангелие в (78в) и (78г), така и да е дистантно разположено, макар и по-рядко, като в примера от Мариинското евангелие в (78в). Позицията спрямо копулативния глагол също варира – местоимението може да е както в близост до него – вж. (78а) и (78г), така и да е дистантно – вж. (78б) и (78в).

(78) а. (...) и милѣ емоу вѣстѣ. (...) (Лк. 15.20, Мар.)

καὶ ἐσπλαγχνίσθη (GNT: Nestle 1904)

б. (...) обрѣтѣ единого отѣ клеверѣтѣ своихѣ. иже бѣ длѣженѣ емоу сѣто-
мѣ пѣнаѣ. (Мт. 18.28, Мар.)

(...) εὔρεν ἓνα τῶν συνδούλων αὐτοῦ, ὃς ὥφειλεν αὐτῷ ἑκατὸν δηνάρια,

в. (...) бѣ бо противенъ вѣтръ имъ. (Мк. 6.48, Мар.)

(...) бѣ бо вѣтръ противъ имъ. (Зогр.)

ἦν γὰρ ὁ ἄνεμος ἐναντίος αὐτοῖς (GNT: Nestle 1904)

г. СѢТЪНИКОУ же етероу рабъ бола зѣлъ оумирааше. иже бѣ емоу ѣзстенъ. (Лк. 7.2, Мар.)

(...) иже бѣ ѣзстенъ емоу. (Сав.)

ὃς ἦν αὐτῷ ἐντιμος. (GNT: Nestle 1904)

Възможно е дателното местоимение да е разделено от глагола, чийто аргумент е, от друг конституент като в (79а) – същата е позицията и в гръцкия текст, както и да липсва в някои разночетения – като в Зографското евангелие и в Савината книга според (79б), където обаче в гръцкия текст също липсва.

(79) а. Рече же притъчъ имъ (Лк. 6.39, Мар.)

Εἶπεν δὲ καὶ παραβολὴν αὐτοῖς. (GNT: Nestle 1904)

б. (...) донѣдеже въздастъ емоу весь дѣлгъ. (Мт. 18.30, Мар.)

донѣдеже въздастъ емоу дѣлгъ весь. (Асем.)

донѣдеже въздастъ въсь дѣлгъ (Зогр.)

донѣдеже въздастъ въсь дѣлгъ свои (Сав.)

ἕως ἀποδοῖ τὸ ὀφειλόμενον. (GNT: Nestle 1904)

ἕως οὗ ἀποδοῖ τὸ ὀφειλόμενον. (Scriv.)

Позицията на дателните квазиклитики спрямо конституентите на сложните глаголни форми също се различава от тази на същинските дателни клитики. В ок. 70% от срещанията в тези примери дателните квазиклитики са в постпозиция спрямо формата на пълнозначния глагол – причастие или инфинитив – вж. (80), спрямо ок. 17% от срещанията на същинските дателни клитики. Същевременно в едва 13% от примерите дателните квазиклитики са в позиция, която да не е в непосредствена близост до формата на пълнозначния глагол (спрямо ок. 46% от същинските дателни клитики).

(80) а. бѣашете бо имъ оуи таготънѣ. и не оумѣхъ ѣзто бъ отъвѣштали емоу (Мар., Мк. 14.40)

(...) и не оумѣхъ ѣзто биша отъвѣштали емоу. (Зогр.)

καὶ οὐκ ᾔδεισαν τί ἀποκριθῶσιν αὐτῷ. (GNT: Nestle 1904)

καὶ οὐκ ᾔδεισαν τί αὐτῷ ἀποκριθῶσι. (Scriv.)

б. да и снъ твои прославитъ тѣ. бже далъ емоу еси власть въськоу пѣти. (Йо. 17.2, Мар.)

(...) якоже дастъ 'емоу власть всацѣи плѣти (Сав.)
 ἵνα πᾶν ὁ δέδωκας αὐτῷ (GNT: Nestle 1904)
 в. и наѹѣ глаголати имъ воевода. (Супр. 5, 36r, 7–8)
 καὶ ἤρξατο λέγειν αὐτοῖς ὁ ἡγεμών·

В първа позиция се срещат елементи, които могат да „привлекат“ и дателните квазиклитики, но такива примери са сравнително редки – вж. (81a); има и разночетения в позицията им както спрямо причастието, така и спрямо спомагателния глагол като в (81б) и (81в).

(81) а. и закрѣвайѣ шита обнажение свое. да 'емоу не бѣдетъ видѣти голз прѣсий. (Супр. 16, 94r, 7–9)

πρὸς τὸ μὴ φαίνεσθαι τὴν γύμνωσιν τοῦ στήθους αὐτοῦ.

б. (...) да вѣско еже еси емоу далъ дастъ имъ живота вѣѹънадо.

(Йо. 17.2, Мар.)

да вѣсе еже емоу еси далъ.

(Асем.)

да вѣско еже емоу еси далъ.

(Зогр.)

да вѣсе 'еже дастъ 'емоу / да вѣско 'еже 'емоу 'еси далъ

(Сав.)

δῶσθι αὐτοῖς ζῶην αἰώνιον.

(GNT: Nestle 1904)

в. добрѣ би было емоу аште са би не родилъ ѣкъ тѣ.

(Мт. 26.24, Мар.)

добрѣ емоу би было.

(Асем.)

добрѣ емоу би было

(Зогр.)

добр 'ѣе было вы эмоу.

(Сав.)

καλὸν ἦν αὐτῷ

(GNT: Nestle 1904)

Контекстите, в които позиционирането на дателните квазиклитики спрямо останалите изреченски конституенти прилича на това на същинските клитики, позволяват и на А. Зализняк (2007), и на А. Цимерлинг (Циммерлинг 2013) да ги включат в матрицата на клитичния комплекс. По отношение на останалите елементи от комплекса обаче те се позиционират различно от същинските клитики ми и ти, както и от по-късните си наследници – клитичните моу, й (й), им. За разлика от същинските дателни клитики дателните квазиклитики се намират в постпозиция спрямо кратките винителни форми на анафоричното местоимение и краткото винително възвратно местоимение, като показват и различни позиции спрямо конституентите на сложните глаголни форми. Заради тези им характеристики можем да приемем, че те функционират не като същински клитики, нито дори като полуклитики (които ще разгледаме в 4.2. и 4.3.), а са по-скоро квазиклитики.

4.1.2. Дателни местоименни клитики в среднобългарски

Редом до дателните клитични *ми* и *ти* в примерите от среднобългарските текстове, които разглеждаме, вече започват да се появяват и третоличните дателни клитични местоимения (в зависимост отново от характера на текстовете).

В Манасиевата хроника се срещат само клитичните *ми* и *ти*, в позициите, в които се срещат и в старобългарските текстове. От 39 срещания в 27 дателната клитика е второпозиционна (включително след пауза), от които в 13 е преди глаголна форма – пълнозначен глагол като в (82а) или копулативен или спомагателен глагол като (82б).

(82) а. И сѣа ѡбѡ, ꙗкоже бысѣ(тѣ) възможно съписахъ сѧ словомъ възвратцѣ и извѣстнѣ, ꙗкоже ми сѧ мнитѣ. (Ман.)

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς δυνατὸν ἱστορεῖται τῷ λόγῳ ἐπιδρομάδην καὶ σαφῶς, ὡς ἐμαυτὸν συμπεῖθω“

б. съпротивит ти сѧ ѿ вещей житєискихъ, *ничьсоже, тѣмѡ ти естѣ ѿ възсѣхъ земныхъ*. (Ман.)

οὐδὲν ἀνθαμιλλᾷται σοι πραγμάτων τῶν ἄν βίῳ, οὐδὲν ἀντιφερίζει σοι πάντων τῶν ἐπιγείων.

В 11 примера дателната клитика е в дистантна позиция спрямо глагола – вж. (83а) и в 11 е след пълнозначен глагол – вж. (83б), както и (82б).

(83) а. Нинѣ же ти имѣнѣа и женѣ сѧ не дамъ (...) (Ман.)

νῦν δέ σοι τὰ μὲν χρήματα καὶ τὴν γυναῖκα ταύτην οὐκ ἀποδώσω

б. Прѣиди ми, слово, и вѣщаи, и не прѣстаи цѣвницѣ г҃сѣзнькѣ поѣ. (...) (Ман.)

Притежателната употреба също не е рядка – спрямо останалите случаи, но предимно изразява външен притежател като в (84), включително в конструкции с двойнозависим датив като втората клитика в (84б). И в тези случаи клитиките се намират в непосредствена близост до глаголна форма и във втора позиция.

(84) а. Видиши ли ми личнѣкѣ, ц(а)р(и)це, сѣѣ ѧзвѣ (...) (Ман.)

б. Никоєже ми есѣ(тѣ) о семъ слово, тѣмѡ ѿвръзѣте ми темныи сѣи гробѣ (...) (Ман.)

От общо 143 ексцерпирани примери с *ѹмоу/емоу*, *ѹи/ѹи* и *имъ* ок. 48% от изреченските срещания са във втора позиция (вкл. в абсолютни конструкции) – вж. (85а,б), включително когато са част от изреченски конституент към именна група – като в (85в), а в изреченска позиция,

различна от втората, са в ок. 50% – вж. (85г,д), като в останалите случаи изразяват притежател – като в (85е), или аргумент към причастие или прилагателно; *ѣи/ѣи* се среща веднъж след предлога *противѣ*, както и като аргумент на прилагателно.

- (85) а. При|льсти прѣматере и показа *ѣи* овоцїе. (Ман.)
 б. (...) призываетъ же Гигїа и даетъ *ѣмоу* два завѣта (...) (Ман.)
 в. (...) несътръжимыми и лютьми озлобленми мѣуаше въздающїихъ *имъ* прилежнѣхъ чѣсть. (Ман.)
 г. (...) и слова на чрѣзта *имъ* на мѣвїискими стихы съплетена. (Ман.)
 д. (...) и красотѣ въдати *ѣмоу* прѣвѣж. (Ман.)
 е. Нѣ зацищааше его великомошнаа мышца, нѣ бѣше помощница *ѣмоу* длань крѣпкорѣкаа. (Ман.)

В ок. 79% от срещанията тези дателни местоимения са следглаголни, докато непосредствено преди глаголния елемент се срещат в ок. 13% от регистрациите – вж. (86), като от тези 16 срещания в 7 местоимението изразява едновременно притежател и засегнат от действието субект (отново в (86а) е приведен пример за подобна конструкция, но със следглаголно местоимение, както и в (86б), а в останалите случаи изразява експериенцер – вж. (86в), както и бенефактив. В 4 от срещанията са в позиция, която не е в близост до глаголна форма (включително не е и в близост до спомагателни глаголи).

- (86) а. и оугасишѣ *ѣмоу* свѣници, и свѣтилѣ оунѣи *ѣмоу* ослѣпишѣ и помрачїшѣ. (Ман.)
 б. еже по|лучити желанїе, главѣ ѿсѣче *ѣмоу* (...) (Ман.)
 в. Писанїа же велѣхъ на западѣ ѿплѣти *ѣмоу*, дондеже *имъ* ключит са постигнѣти село (...) (Ман.)

По отношение на останалите елементи, които може да са част от клитичния комплекс, няма разлика в позицията и поведението на *ѣмоу/ѣмоу*, *ѣи/ѣи* и *имъ* спрямо по-ранния период. Те се позиционират най-вдясно, а често и са разделени с второпозиционните дискурсни клитики от друг изреченски конституент – вж. (87б) и (87в).

- (87) а. Обѣща же *са* *имъ* лѣжавиы злодѣа злодѣемъ (...) (Ман.)
 б. прѣдъстоющїихъ *ѣмоу* топыа каплашѣ слѣзы видѣвъ, бѣ же тѣлс-тотрапезный оуготовилъ *имъ* обѣдъ тогда (...) (Ман.)
 в. (...) обаче тѣжца стрѣмленїе свое, не бѣ *бѣ* врѣмѣ *ѣмоу* (...) (Ман.)

В примерите, ексцерпирани от Манасиевата хроника, липсват срещания на съкратените форми *моу* и *й*. Такива примери обаче се срещат в

други текстове от 14. век в корпуса (Борилов синодик (Божилов, Тотоманова, Билярски 2010): вѣѣна м памѣ; Берлински сборник (Miklas, Zagrebin 1988): и да моу са слоуѣи оумрѣти ѣлѣкоу томоу непрощеноу; Германов сборник (Мирчева 2006): ѡгна пламененъ дахъ моу ѣсти; и други), а в примерите от другите източници, за които се предполага, че отразяват състояние в колоквиалния език, може да се проследи и поведението им, тъй като се появяват по-често и употребата им е по-системна.

В Троянската притча, наред с ми и ти, се среща и моу като външен притежател в 8 от 11 срещания – такава употреба показват примерите в (88a) и (88б), както и като експериенцер като в (88в), реципиент и адресат като в (88г). В 10 от 11 срещания моу е във втора позиция (единственото изключение е приведено в (88в).

(88) а. (...) и възз проценіе ѡ(т) старца ѡ(тъ)ца своего, които моу са ѡ(т)(ѣ) цз бѣ нареклъ (...) (Тр. пр.)

б. И поустиста оба ц(а)рѣ Аіакша Соломоніѣ, и оуѣйти моу с(ы)на, и поврѣже го прѣдъ раломъ. (Тр. пр.)

в. поиде въ нѣкои д(ь)нѣ ловѣ ловити, понеже драго моу бѣше ловити (...) (Тр. пр.)

г. И даде моу, ѣкторуу, своего златого мечѣ, и реч(ѣ) мѣ (...) (Тр. пр.)

Клитичните ми и ти се срещат в същите позиции и функции като в примерите от текстовете от старобългарския период. От 26 срещания на двете клитики в 8 те реферират към притежател – вж. (89a), от които 3 са външен притежател като второто ти в (89б), а в останалите реферират към реципиент, адресат, бенефактив, експериенцер – вж. (89б,в). Във всички срещания ми и ти заемат втора изреченска позиция.

(89) а. ѡ(т)(ѣ)цз ти естъ Прѣмоушь краль и м(а)ти ѣкоупа (...) (Тр. пр.)

б. И да ти дамъ ново има, да ти бждетъ има Алеѣандръ Ѣарижъ, и да ти повѣмъ (...) (Тр. пр.)

в. Таквози орѣжие, каквото ми бѣ и прѣжде дала. Аце ли ми не даси, да понест цѣ моѣ главѣ голѣ (...) (Тр. пр.)

В Троянската притча местоименията ѣмоу и ѣи функционират предимно като непреки допълнения и изразяват реципиент или адресат, преимуществено се срещат в следглаголна позиция (в 48 примера) като в (90a) и само два пъти в преглаголна позиция, при това само ѣи – вж. (90б). Повечето срещания са второпозиционни (в 47 примера) – като в (90a) и (90б), като само три не са във втора изреченска позиция – вж. (90в). Има и 8 срещания след предлога противѣ.

(90) а. (...) и придоста прѣд Прѣаморуша кралѣ, и рекоста емоу даждь нама наю w(т) вѣтѣ (...)
(Тр. пр.)

б. И ѡна се говорѣше, а они ѣи не вѣроуахѣ.
(Тр. пр.)

в. и призва вса прор(о)кы и влѣхвы, мѣдрѣца, и болѣрѣ, и нижнаа люд(и), малы и великы, Трoады града, да рекжѣтѣ емоу о сѣнѣ.
(Тр. пр.)

Няма примери, в които немоу/емоу и ѣи/ѣи изразяват притежател, експериенцер, бенефактив.

При имѣ очаквано картината е малко по-различна и се доближава до тази при останалите дателни клитики. От 12 ексцерпирани срещания в 7 местоимението изразява адресат, един път е във функция на двойнозависим датив, има едно срещане като външен притежател, както и едно в притежателна употреба – и трите са приведени в (91).

(91) а. (...) а кои не прѣмагааше, томоу виаше w(т) сламы, и полагааше имѣ на рогоу.
(Тр. пр.)

б. (...) и доидоста въ грѣцкыи станѣ, и казаста всѣмѣ, коа им бѣ сѣмрѣтъ общаа w(т) Алѣѣандра ѡлжѣна.
(Тр. пр.)

в. в то вѣрѣмѣ женѣше сѧ фелешѣ кралѣ, г(оспо)ждѣ им [Те]тишомѣ.
(Тр. пр.)

Най-голямо разнообразие се наблюдава в текстовете на Влахо-българските грамоти, което е очаквано, тъй като това са различни текстове, писани в рамките на голям времеви период, при различни условия и контактно влияние. В тези текстове няма срещания нито на немоу/емоу, нито на ѣи/ѣи, а им вече показва поведение и функции, подобни на останалите дателни клитики. Освен клитичните ми и ти, тук вече срещаме преимуществено моу (немоу се среща само два пъти). В 1334 срещания формите ми, ти, моу, ни, ви, им изразяват притежател в именна група – като ми и ти в (92а), като в още 176 примера този притежател е „външен“ – като мѣ в (92б).

(92) а. Ѡ сем прїиде въ слѣх владѣчества ми, понеже си рад господство ти съ чистим сѣдцем (...)
(CCXXVII, Макарий, митрополит

на Унгаро-Влахийската митрополия, 1480)

б. (...) Ѡценете един лѣгѣн добрѣ, а цю мѣ бѣдет цена, ви да ми дасте Ѡзнатї по жѣпанѣ (...)
(CLII, Влад IV Монах, 1482–1496)

Във втора изреченска позиция са дателните клитики в 855 примера, като в препозиция спрямо тях се срещат предимно елементи, различни от глаголни. Най-много са срещанията на съюза да в първа позиция (в 292 примера) – вж. (93а) и (93б), в този брой влизат всички конструкции

с да, включително с модални глаголи, сложни глаголни форми, сложни съюзи като *како да* – вж. (93в).

(93) а. И тѣзи ест мои слѣга Мартин, та сѣ ꙗ хилїади флорин ѿ него и пет сто[т]инъ; та да го сте стиснѣле да ми добиток донесет (...)

(ССХIV, Герге Ласкар, 1437)

б. (...) за този ви ест писал и господинъ крал, да мѣ платите.

(XLV, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

в. (...) и тѣзи ви давам знати, како ми сте допѣстили многаци, како да ви вставим (...)

(LXXXII, Раду III Красивия, август 1462 – 1474)

к-дума се среща в препозиция спрямо дателната клитика в 179 примера – вж. (94).

(94) а. (...) тако ми се ѡхвати работа такоѡ како ми се ѡхвати (...)

(ССXXXIX, Драгомир Удрище, 1482–1492)

б. (...) и не знамъ цю мѣ рекоше, (...)

(ССXV, Антон, 1433–1440)

в. Того ради вы знате, ѡти ви беше и господинъ крал да платите (...)

(LXXXII, Раду III Красивия, август 1462 – 1474)

Съюзи *ако* и *аще* (вкл. *ако ли* и *аще ли*) се срещат преди дателната клитика в 35 примера – вж. (95).

(95) а. (...) биль мое родител Дан воивода добръ, а мене, іако ми поможе богъ, а ви ѡвити и подобрь.

(LXXX, Дан III, 1459–1460)

б. Аще ли мѣ не платите, да знаете, ѡти го не щѣ вставити (...)

(XLV, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

В тези текстове в препозиция на дателната клитика вече се срещат и различни едносрични съюзи като *и*, *а*, *нъ*, *та* и др. (в 64 примера) – вж. (96).

(96) а. (...) господство ми препѣсти богъ и вашено моление, та ми ест влашка землѣ ѿ мою рѣкѣ (...)

(CVII, Басараб III, ноември 1477– април–юни 1482)

б. (...) и за моѣ слѣжбѣ не ви мѣ мило; нѣ мѣ не дососа говръзнатѣрство земли възгръскои (...)

(LXIII, Владислав II, януари 1447 – май–юни 1456)

в. И ми доде слѣга моа, да ми е кѣпилъ (...)

(ССXIII, Герге Ласкар, с. 1437)

В първа позиция може да стоят и именна група, състояща се от самостоятелно съществително име или местоимение или от разширена фраза от съществително и прилагателно (в 103 примера) – вж. (97а) и (97б), както и предложна група (в 38 примера) – вж. (97в), и наречие (в 29 примера) – вж. (97г).

- (97) а. (...) а вие ми не дадоште знаніе (...) (CCXV, Антоний, с. 1433–1440)
 б. Добри рѣч(и) ми доходитъ ѿ господство ви и ѿ воивода ѿрделски (...) (CLXXXVIII, Раду IV Велики, 1496–1508)
 в. И ѿ сем ти давамъ ѿ знаніе господство ти (...) (CCXXV, 1480)
 г. (...) тако ми ѿчине и вере и мое главе (...) (XXX, Александру Алдя, 1431–1433)

Дателната клитика може да „разкъса“ именна група в първа позиция и да се озове в класическата втора позиция – очаквано, примери като (98) са редки.

- (98) (...) много ви здравіе приносят (...) (CLXXXIX, Раду IV Велики, 1496–1508)

Глаголна форма в първа позиция е регистрирана в 61 примера – вж. (99), като това може да е спомагателен глагол – в 6 примера – вж. (99б), копулативен глагол – в 3 примера – вж. (99в), както и модален глагол – в 2 примера, или причастие (което не е част от сложна глаголна форма) – в 8 примера. Общият дял на глаголите в първа позиция обаче е много по-малък в сравнение с този на останалите елементи – едва ок. 6,6% от всички второпозиционни срещания на дателните клитики.

- (99) а. Тѣмъ радї ви просимъ: ѿсловодите ми възкѣ, да са продадетъ, да ми кѣпит (...) (CCXIV, Герге Ласкар, 1437)
 б. (...) не цѣт ли ми ѿ една недела вражмаша дати (...) (LVI, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)
 в. И бил им предъ ними Алберт ѿ Бѣдила (...) (CLXXI, Влад IV Монах, 1482–1496)

В позиция, различна от втората, са едва 66 от дателните клитики в примерите – вж. (100).

- (100) а. азъ добре ти смѣ разѣмел (...) (CCXXVI, Винтила, 1480)
 б. (...) а дрѣгомъ ѿ нѣх вие мѣ сте ѣзели ѿ флорин (...) (CLXXXI, Раду IV Велики, 1496–1508)

В 940 от срещанията дателното клитично местоимение се намира в непосредствена близост до глаголна форма (финитен глагол, спомагателен глагол, копулативен глагол или причастие), като в повечето примери се позиционира непосредствено преди глагола. Например спомагателният глагол в 208 примера следва дателната клитика като в (101а), а я предхожда едва в 10 примера – вж. (101б). Интерес представлява приме-

рът в (101в), където едносричният третоличен спомагателен глагол, който в съвременния български език е клитичен, е в първа позиция, следван от *ли*, която е част от съюза *ли...или*.

(101) а. И нектѣ ми досиласте до мене добръ вест, како ви е даѡ господина ми висота кралева Бранѡла. (CLXXXVIII, Раду IV Велики, 1496–1508)

б. Не ви мѡ доста съсъ ти люди, нь се и ѡще ѹмерил (...)

(LXXIX, Дан III, 1459–1460)

в. Тои не знам: е ли ви дошла книга въ рѣце, или не е.

(CCXII, Петру Урош, 1432–1437)

Срещанията в позиция, която не е близо до глаголна форма, са едва 26 – вж. (102).

(102) а. (...) ѡти хоцѡ поити, ега ни богъ поможе, да га прѡженемо ѡт земле (...)
(XXXIX, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

б. (...) Ако ти ест синь и хокеш да мѡ добро ѹчиниш, а ти га ѡстави (...)
(CCXXIX, 1481)

в. Тѡгѡ ради ви пишет и господство ми, како да мѡ поскоро платите.

(XLV, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

В конструкциите с външен притежател в ок. 93% от ексцерпираните примери дателната клитика е във втора позиция, като местоимението може да е „извлечено“ и от именна група, управлявана от предлог, както е в примера в (45б).

(103) а. (...) понеже како ви сѡм бил до съда прѣател (...)

(CCXVIII, Драгомир Манев, 1474–1482)

б. И бил им пред ними Алберт ѡт Бѡдила, та им знает за работѡ.

(CLXXI, Влад IV Монах, 1482–1496)

Подредбата на дателните клитики спрямо останалите клитични елементи следва реда в клитичната матрица в (3) / (66), т.е. те се намират преди винителните клитики – като в (104а), както и преди спомагателните глаголи – не само преди спомагателния глагол за 3 л., ед.ч., сегашно време (е) – като в (104б), но и преди спомагателните глаголи в останалите лица и числа в сегашно време – вж. (104а) и (104в).

(104) а. (...) нѡ ѡни ми ю сѡ послали съ ѹстѣю (...)

(CXXVII, Басарабъ III, ноември 1477 – април–юни 1482)

б. (...) ере не ми е ѡзел вражмаш господства ми Калѡгера (...)

(CXXXV, Басарабъ III, ноември 1477 – април–юни 1482)

в. (...) добре ви сѡм разѡмел, заѡю ми сте искали книгѡ за верѡ (...)

(CLXXIX, Раду IV Велики, 1496–1508)

При останалите спомагателни глаголи обаче има и срещания в други позиции, макар и единични. В примерите в (105) дателната клитика може да се намира както след – като в (105а), така и преди – като в (105б,в) – спомагателния глагол за бъдеще време, както и преди и след отрицателната частица, която стои преди цялата глаголна форма за бъдеще време – срв. (105б) и (105в).

(105) а. (...) не цет ли ми Ѹ една недела вражмаша дати и с тоизи добиток
(LVI, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

б. Тако ако не им чете повратит, а ми не кемо вставити (...)
(CLXXXI, Раду IV Велики, 1496–1508)

в. Аще ли ми не цете допѸстити ни добиток ни чловѸка (...)
(CCXIV, Герге Ласкар, 1437)

В примерите със спомагателния глагол, с който се образуват формите за условно наклонение, предхождан от отрицателна частица, дателната клитика може както да следва, така и да предхожда двата елемента – във втория случай в препозиция трябва да има друг елемент като в (106а); при липсата на такъв обаче местоименната клитика не може да е първа в изказването – вж. (106б).

(106) а. (...) ако мѸ не би платил wt вола (...)
(III, Михаил I, с. 1415 – 31 януари 1418)

б. Не би мѸ доста съсъ ти люди, нь се и wще чемерил (...)
(LXXIX, Дан III, 1459–1460)

Примерите по-долу включват отрицателната частица, чиято позиция по отношение на местоименните клитики в тези текстове е различна от позицията ѝ в съвременния български книжовен език. Отрицателната частица се позиционира преимуществено преди глагола (и след местоименните клитики във втора позиция) – преди финитния глагол като в (107а) и (107б), но може да е и преди спомагателния глагол като в (107в), вж. и (106а).

(107) а. И помного да ми не идет чловѸкъ без исправѸ.
(CXXI, Басараб III, ноември 1477 – април–юни 1482)

б. Аще ли ми их не допѸстите, не имате мира съ мноу.
(XXIV, Александру Алдя, 1431–1433)

в. како да бѸдет едѸи wt вас, еѸе ви не би бил како ви ест wn.
(CCXVII, Драгомир Манев, с. 1474–1482)

Позицията на отрицателната частица спрямо спомагателния глагол и местоименната клитика обаче зависи от вида на спомагателния глагол.

При спомагателните глаголи за бъдеще време местоименната клитика по-често се среща преди отрицанието и цялата глаголна форма, докато във формите за сегашен перфект отрицателната частица (не или нѣ) се намира по-често преди местоименната клитика, следвана от спомагателния глагол като в (108б).

(108) а. Ако ви помного зло вам не ѹинѣ, а добро ви не хте ѹинити.

(CLVIII, Влад IV Монах, 1482–1496)

б. (...) а господство ви не мѣ сте ѹинили правдѣ.

(CXCV, Раду IV Велики, 1496–1508)

От направения преглед на данните от ексцерпираните примери може да се направи извод, че през среднобългарския период групата на местоименните клитики трайно се разширява с третоличните дателни местоименни клитики. В примерите, които разглеждаме, третоличните дателни клитики са по-малко на брой от първоличните и второличните, а елементите в препозиция са по-еднообразни (предимно съюзи като да, ако, аще ли и под. и много по-рядко местоимения, имена, предложни фрази и наречия).

4.1.3. Дателни местоименни клитики в ранния новобългарски

В ексцерпираните примери от двата новобългарски дамаскина не се среща формата ѹмоу/ѹмоу, за разлика от други текстове от източници от същия период, които също са част от Историческия корпус на българския език. В Тиквешкия сборник например – сборник със смесено съдържание от 17. век (Начов 1892 – 1894), който вероятно съдържа преписи на по-ранни текстове, ѹмоу се среща 136 пъти (от които в 22 изразява притежател към съществително име, в постпозиция), а моу – едва 14 пъти, в подобни контексти и употреби; позицията им спрямо останалите елементи от клитичния комплекс обаче е различна – ѹмоу е най-вдясно, докато моу е преди възвратното винително се – вж. двата примера в (109), като дискурсната клитика остава преди ѹмоу.

(109) а. [...] ѹви се ѹмоу кр(с)тъ г(с)нь. (Тикв.)

б. ѹ ѹви моу се дрѣхгль ѡульлѣ (...) (Тикв.)

в. [ре(ч) же ѹмоу игоу] мень (...) (Тикв.)

В колекцията с примери от текстовете на Троянския дамаскин и на Ловешкия дамаскин инвентарът на дателните клитични местоимения в голяма степен е вече във вида, в който го познаваме от съвременния български книжовен език, т.е. ми, ти, моу (мѣ), им, ти (ты), ви (вы), ни (ны), ѹ; от Троянския дамаскин са извлечени и употреби на местоимението за ж.р., ед.ч. ей.

- б. И стѣй никѡлае видѣѣ ꙗко мѡ се не потаи добрѡто, а тоѣй мѡ ре(ѣ): (...) (Троян.)
- в. (...) ако вы рекѣтъ, что ꙗко въ пѣстыни, де сѣди (...) (Троян.)
- г. ꙗкоже не може да сѣ пости. и ако пости не мѡ е наприеть. (Троян.)

В примерите с форми на перфекта, плюсквамперфекта и кондиционала, както и в страдателните форми дателните клитики най-често се срещат преди спомагателния глагол и след друг елемент – такава е позицията в 49 примера – вж. (113а). Регистрирани са и 5 срещания след спомагателния глагол и елемент, различен от глагол, като в (113б), 11 срещания след глаголна форма – причастие – в първа позиция или преди местоимението – вж. (113в).

- (113) а. (...) ами́ сѣ ѡзми́ своѡта крѣпа, детѡ ми а сѣ дѡла на дѣль (...) (Троян.)
- б. Ако вы ми дѡль цѡрь своѡ пополѡта плѣна съсѣ злѡто (...) (Троян.)
- в. (...) ами́ сѣ помилѡвалъ мѣнѣ и дѡлѣ ми сѣ рѡдѡсть, Зара(д) ѡнѡна скрѣвь. (Троян.)

В примерите с форми на бъдеще време дателната клитика най-често стои в препозиция на пълнозначния финитен глагол и след частицата да, с която се образуват повечето от формите за бъдеще време – вж. (114а). Ако обаче във формата не участва да-конструкция, дателната клитика е част от първата прозодична дума, като може да се позиционира след съюз и преди спомагателния глагол за бъдеще време – вж. (114б), след спомагателния глагол за бъдеще време като в (114в), който обаче е „привлечен“ от отрицателната частица, но и след пълнозначния глагол в първа позиция и преди спомагателния глагол за бъдеще време като в (114г). Регистрирани са и малко на брой (едва 2) срещания на дателното местоимение след цялата форма за бъдеще време – вж. (114д).

- (114) а. (...) трепѣра ѿ дѡмата детѡ цѣ да ви кѡжа. повелѣ црь, оутрѣ цѣ да вы бѡде (Троян.)
- б. (...) ѡ_аже_ѡа дѡ та_им_ѡа сѡди по_тѣхната рѡбота. (Лов.)
- в. (...) ѡми имъ кѡжѣше не_ѡѣ_вы стаѣъ цѡрь (...) (Лов.)
- г. (...) аже_ѡа дѡ ѡ_сѡди_им_ѡа. (Лов.)
- д. (...) и приказѡа цемъ вы; да се възвѣлѡтъ вѡшите бл(аг)вѣнѣнѣи дѡи (...) (Троян.)

Причините за разнообразието от позиции на клитичните местоимения във формите за бъдеще време са свързани с все още незавършилата граматикализация. Аргумент за това са, освен разнообразието на начини за образуване на тези форми (с и без да-частица, с пълнозначен глагол

във формата на съкратен инфинитив или финитна форма (вж. Иванова-Мирчева 1963), и примерите, в които между двата глаголни конституента може да стои друг елемент – вж. (115а), където между съкратения инфинитив да (от дати) и спомагателния глагол за бъдеще време стои въпросителната частица ли, както и (115б).

- (115) а. има(м) да ти ице(м) нѣщо дѧ ли цѣш'ми го. (Троян.)
 б. (...) и да стѡри сѣчкотѡ цѡ цѣшъ ты да мѣ ре(ч) шь. (Троян.)

Примерите свидетелстват и за очаквания словоред в клитичния комплекс, в който дателната клитика предхожда винителната – вж. пример (116а), който повтаря пример (113а), включително възвратната винителна местоименна клитика – вж. пример (116б), който повтаря пример (112б). Местоименните клитики в повечето случаи предхождат глаголните елементи, т.е. спомагателните и копулативните глаголи в сегашно време – вж. (116а) и (116в), като спомагателните и копулативните глаголи в останалите глаголни времена се срещат и преди, и след местоименните клитики.

- (116) а. (...) ами си ѡзми своѧта крѣпа, детѡ ми а си дѧла на дѣль (...) (Троян.)
 б. И стѣ никѡлае видѣ че мѣ се не потѧи добрѡто, а тѡй мѣ ре(ч) (...) (Троян.)
 в. (...) и по мѧ ѡва ни цѣ и прѡстѣ ни цѣ ѧкѡ згрѣши. (...) (Троян.)

Данните показват, че и в тези текстове преобладават второпозиционни и (едновременно с това) приглаголни дателни клитики, като в малко над 5% от примерите дателната клитика не се намира в непосредствена близост до глагола (в това число влизат и копулативните и спомагателните глаголи, освен пълнозначните). Много малко са срещанията на класически второпозиционни клитики – един такъв е приведен в (117), където всъщност целият клитичен комплекс е в класическата втора позиция, след първата прозодична дума, независимо че тя е първи конституент на именна група, чиято опора следва клитичния комплекс, а самите местоименни клитики – дателна и възвратна – са аргументи на глагола, който е разделен от тях.

- (117) (...) и бѣше ѡ цѧра поуѣтень, и сѣчка мѣ се войскѧ воѧше (...) (Троян.)

В примерите от текстовете по изданието на Ловешкия дамаскин може да се проследи и как се формира прозодичната дума, част от която са клитичните елементи. Местоименните клитики, включително дателната, са винаги енклитични, поне графично, т.е. те образуват прозодична

дума с елементите, които се намират вляво от тях, като местоимението може да привлича ударението, ако никой от елементите вляво не е ударен – такива неударени елементи са съюзите *да, де, та* (което обаче се среща и ударено), *цю, че*. Ако има друг елемент вдясно от дателната клитика, ударението може да падне и върху него – вж. (118а) и (118б). Възможно е прозодичната дума да има и две ударения, най-често различни като в примерите в (118в): *да_мѡ_ѡпáдне първото*, и в (118г): *Сичко_мѡ_сѣ*, където ударението върху клитиките е остро, а това върху пълнозначната дума е тежко. В други случаи обаче е отбелязано само едно ударение в рамките на сравнително по-дълга поредица от срички като в примера в (118г): *й_името_мѡ_сѣ_заборáви*.

(118) а. *Оти да_не́ мо́же да_сѣ прѣкр(с)ти . Ѧмй сичкыте да_мѡ_сѣ поклáни-ть* (Лов.)

б. *й_да_сѣ поклóнáть влѣкѡ, че_мѡ_сѣ рáботата кáто на_влѣкъ* (Лов.)

в. (...) *й_цѣ да_мѡ_ѡпáдне сíлата, й_цѣ да_ѡиде въ_вѣчнѡю мѡкѡ*. (Лов.)

г. *й_името_мѡ_сѣ_заборáви, й_ни[кой_го_не_смíсл]юва. Сичко_мѡ_сѣ_по-тѣпче [и_погѣне]*. (Лов.)

Всъщност тази енклитична позиция на дателната клитика, включително в клитичния комплекс, показва второпозиционността на местоименните клитики в състава на първата прозодична дума в (минималното) изречение. Както ще видим по-нататък, подобна е позицията и на останалите местоименни клитики, както и на глаголните клитики, когато влизат в състава на прозодичната дума с елементи, разположени вляво. Дателните клитики обаче са много по-често най-вляво на комплекса – не само защото като клитични елементи са най-ранни, но и защото често изразяват участник в ситуацията, който не е пряк аргумент на глагола, такъв, който пряко се отнася към друг участник в ситуацията, различен от предиката (в случая с външния притежател или „повдигнатия“ притежател), или реферира емфатично към говорителя (в случая с етичния датив). Тази двойна свързаност определя и възможността на дателните клитики да „напускат“ областта на действие на управляващия ги елемент по-рано и по-често.

4.2. Първолични и второлични прякообектни местоименни (полу)клитики

Както вече беше посочено, според редица изследователи първоличните и второличните винителни кратки местоименни форми – *мa* и *тa*, съответно за 1 л. и 2 л., ед. ч., като тук може да включим и формите за мн.ч. и дв.ч. – могат да се класифицират като полуклитики. А. Ваян (Vaillant 1948: 262; Večerka 1989: 42) ги определя като полу(ен)клитики, защото могат да се появява в т.нар. „силни“ позиции – след предлог, но и, макар и доста рядко, в началото на изречението. Тези позиции обаче не са валидни за кратките винителни форми на анафоричните местоимения (които в един по-късен етап ще бъдат реанализирани като третолични прякообектни местоимения: в старобългарския период това са и (м.р., ед.ч.; ср.р. и ж.р., дв.ч.), *ѣ/ѡ* (ж.р., ед.ч.), *є* (ср.р., ед.ч.), *ѡ/а* (м.р. и ж.р., мн.ч.), *ѣ/ѡ* (ср.р., мн.ч.; м.р., дв.ч.), които също показват поведение и позиционни възможности, които по-скоро ги доближават до полуклитиките в старобългарския период и ги отдалечават от същинските (дателни) местоименни клитики. Елементите от двата подкласа показват силна тенденция да се появяват във втора позиция в старобългарските текстове, които разглеждаме, както и след глаголен елемент, като кратките винителни форми на анафоричното местоимение се появяват дори по-често в следглаголна позиция – съотношението е ок. 78% за първоличните и второличните винителни кратки местоимения срещу ок. 93% за кратките винителни форми на анафоричното местоимение. Когато обаче са в преглаголна позиция, която е и втора изреченска, се наблюдава сериозна разлика между двата подкласа – в препозиция спрямо глагола са ок. 25% от първоличните и второличните винителни местоименни полуклитики срещу едва ок. 6% от кратките винителни форми на анафоричното местоимение. Една предполагаема причина за тази разлика е, че клитичността на *мѣ* и *сѣ* в старогръцки е по-вероятна, отколкото тази на *αὐτός* (неударените срещания на първите са повече, отколкото на вторите).

В тази глава ще бъде разгледано поведението на първоличните и второличните прякообектни кратки местоимения: от старобългарските текстове в колекцията с примери се срещат предимно *мa* (1 л., ед.ч.) и *тa* (2 л., ед.ч.) и по-рядко *нѣ* (1 л., мн.ч.), *вѣ* (2 л., мн.ч.), *на* (1 л., дв.ч.) и *ва* (2 л. дв.ч.). Формите на тези местоимения претърпяват сравнително малко промени, освен фонетичните и отпадането на двойственото число. Ще бъде проследено поведението на наследниците им *ме/ма/мъ* (1 л.,

ед.ч.), тѣ/тѣ/тѣ (2 л., ед.ч.), ни/ны (1 л., мн.ч.) и ви/вы (2 л., мн.ч.) в среднобългарските и новобългарските текстове, които започват да се държат като клитики, включително спрямо други елементи, които могат да се анализират като клитични (най-често това са спомагателните и копулативните глаголи, тъй като първоличните и второличните кратки винителни форми на личните местоимения не се срещат в съчетание с дателните клитични местоимения – това също е характерно за съвременния български език (Ницолова 2008: 155).

В 4.1.2. ще разгледаме позициите и поведението на първоличните и второличните прякообектни местоименни полуклитики в старобългарските примери, в 4.2.2. ще направим обзор на поведението им в примерите от среднобългарските източници, за да проследим утвърждаването им като същински клитики в примерите, ексцерпирани от новобългарските текстове, в 4.2.3.

4.2.1. Първолични и второлични прякообектни местоименни полуклитики в старобългарски

Кратките винителни първолични и второлични форми *ма* (1 л., ед.ч.), *та* (2 л., ед.ч.), *ны* (1 л., мн.ч.), *вы* (2 л., мн.ч.), *на* (1 л., дв.ч.) и *ва* (2 л. дв.ч.) се срещат в постпозиция спрямо глагола в ок. 78% от примерите, ексцерпирани от старобългарски текстове. Втората изреченска позиция е преобладаваща – второпозиционни са ок. 60% от прякообектните първолични и второлични кратки местоимения: постглаголни и второпозиционни като в (119а)⁹⁹ са ок. 42%, а преглаголни и второпозиционни като в (119б) са ок. 14%. В (119в) е приведен пример, в който местоимението не е в непосредствена близост до глагола (такива са под 7% от примерите, като позицията на местоимението е преимуществено втора – в 27 примера), но в гръцкия текст има позиционно разночетене. В примерите в (119б) и (119в) има разночетения в гръцкия текст, като при второпозиционните и преглаголни срещания разночетенията са сравнително малко на брой – едва четири, три от които са в гръцки, а само едно е в старобългарските текстове – използвана е пълната местоименна форма.

- (119) а. ѿтѣ ѿпи ма ѿтѣ годинѣ сеѣ. (Йо. 12.27, Мар.)
 ѿтѣ ѿпи ма ѿтѣ часа се҃го (Зогр.)
 Πάτερ, σῶσον με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης. (GNT: Nestle 1904)
 б. бже бже мои вѣсѣжѣ ма остави. (Мк. 15.34, Мар.)

⁹⁹ Вокативните изрази и формули като в примерите в (119а) и (119б) се анализират като оставащи влияно от ритмико-синтактичната бариера, т.е. такива примери се отчитат като второпозиционни.

е съчинително свързано с друго обектно местоименно прилагателно (този пример е посочен и от А. Зализняк (2008: 35–36) като аргумент за полуклитичния им статус – вж. (121г).

- (121) а. ни же въскрѣсилъ· пленица нашихъ грѣховъ раздрѣшивъ·
(Супр. 43, 247г, 24–26)
ἡμᾶς δὲ ἀνέστησε, τὰς σειράς τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν διαλύσας.
б. ѿ та ли можетъ понести· ѡгжасъна дѣвица· (Супр. 21, 125v, 19–20)
καὶ сѣ δύναται φέρειν ἀκαταπλήκτως ἡ παρθένος;
в. иже въи приемлетъ ма приемлетъ. (Мт. 10.40, Мар.)
Ὁ δεχόμενος ὑμᾶς ѣмѣ дέχεται (GNT: Nestle 1904)
г. сѣпаси са самъ и нѣ
(Лк. 23.39, Мар.)
σῶσον σεαυτὸν καὶ ѣмѣς. (GNT: Nestle 1904)

При разночетенията между различните ръкописи, съдържащи евангелския текст, в преглаголна позиция са едва четири срещания в старобългарските текстове и още четири в гръцки, като това са случаи, в които местоимението в гръцки не е клитично, докато в старобългарски стои едносрично лично местоимение с възможен клитичен статус, като в половината случаи местоименията не са във втора позиция. В някои случаи – примери са приведени в (122а), (122в) и (122г) – разночетенето в старобългарските текстове е между кратки и пълни винителни форми на местоимението. Примерите за разночетенията в (122) включват гръцките местоимения ѣмѣ – което се превежда с ма и мене, ѣмѣς – което се превежда с нѣ и насъ, ѣмѣς – което се превежда с въи, както и сѣ / се, което се предава с та и тебѣ. В разночетенията, съответно в (122а) и в (122б), едносричните ма и въи са във втора изреченска позиция.

- (122) а. и иже приемлетъ ма приемлетъ посълавъшааго ма.
(Мт. 10.40, Мар.)
ἃ иже ма приѣмлетъ {·приѣмлетъ}· пославшаго ма· (Зогр.)
а при'емлаи мене при'емлетъ посълавъшаго мѣ· (Сав.)
καὶ ὁ ѣмѣ δεχόμενος дέχεται τὸν ἀποστείλαντά με.
(GNT: Nestle 1904)
б. и азъ покоиѣ въи. (Мт. 11.28, Мар.)
ѿ азъ въи покоиѣ· (Асем.)
'азъ въи покоиѣ· (Сав.)
καὶ γὰρ ἀναπαύσω ὑμᾶς. (GNT: Nestle 1904)
в. аще изгониши нѣ· повели намъ ити въ стадо свиное.
(Мт. 8.31, Мар.)
аще 'изгониши насъ (...) (Сав.)
Εἰ ἐκβάλλεις ἡμᾶς (GNT: Nestle 1904)

Г. ꙗко и азъ <u>та</u> помиловахъ	(Мт. 18.33, Мар.)
якоже ꙗзъ <u>тебе</u> помиловахъ.	(Сав.)
ὡς καὶ ἐγὼ <u>σε</u> ἠλέησα	(GNT: Nestle 1904)
ὡς καὶ ἐγὼ <u>σε</u> ἠλέησα	(Scriv.)

Позицията на тези местоимения по отношение на елементите, за които се предполага, че са част от клитичния комплекс, е подобна на тази на останалите местоименни елементи, т.е. те са в постпозиция спрямо дискурсните клитики и ли.

Интерес представлява позицията им спрямо конституентите на сложните глаголни форми. Примерите тук не са много (ексцерпирани са общо 29), но показват очакваната вариативност, както се вижда в примерите в (123), т.е. могат да бъдат както във втора позиция като в (123а) и в (123б), съответно преди спомагателния глагол или преди причастието, така и в позиция, различна от втората и след причастието, като в (123в), както и след спомагателния глагол и най-вдясно, както в разночетенето от Савината книга в (123в). Съответните клитични местоимения в гръцки в тези примери се позиционират след глагола (липсва съответстваща аналитична форма), а неклитичните като *ἐμὲ* се срещат и преди глагола.

(123) а. (...) да любуѣ <u>еи</u> же <u>ма</u> еси възлюбилъ въ нихъ бѣдетъ и азъ въ нихъ	(Йо. 17.26, Мар.)
ἵνα ἡ ἀγάπη ἣν ἠγάπησάς <u>με</u> ἐν αὐτοῖς ἦ	(GNT: Nestle 1904)
б. (...) ꙗкоже и <u>ма</u> възлюбилъ еси.	(Йо. 17.23, Мар.)
(...) ꙗкоже и <u>ма</u> възлюбѣ	(Асем)
καθὼς <u>ἐμὲ</u> ἠγάπησας.	(GNT: Nestle 1904)
в. (...) ꙗко възлюбилъ <u>ма</u> еси. (...)	(Йо. 17.24, Мар.)
(...) яко възлюбѣ <u>еси</u> <u>ма</u>	(Сав.)
ὅτι ἠγάπησάς <u>με</u>	(GNT: Nestle 1904)

Примерите с едносрични спомагателни глаголи са малко, но и при тях се проследяват позиционни варианти като в (124). В примерите в (124) двата елемента са част от клитичен комплекс, който в (124б) не е в изреченската втора позиция (в която е клитичното *βο*), а в (124а) не е и в непосредствена близост до причастието, чийто аргумент изразява.

(124) а. (...) горѣ и дологѣ вѣтитъ сѧ· да <u>бѣ</u> <u>ма</u> кромѣ дѣтъ сѧна ꙗже видѣхъ сътворилъ.	(Супр. 31, 183v, 27–28)
(...) ἄνω καὶ κάτω κυκλοῖ, ὅπως ἔξενον <u>με</u> τῶν ὀνείρων ποιήσῃ	
б. и тогда во господѣ <u>ма</u> <u>бѣ</u> посѣлалъ к тебѣ· ѿскусити ѡсрѣдне твоѣ.	(Супр. 8, 62v, 24–26)
καὶ τότε γὰρ ὁ κύριος ἀπέσταλκέ <u>με</u> πρὸς σέ, δοκιμάσαι τὴν πρόθεσίν σου	

Кратките местоименни форми се срещат и след предлог в 95 примера от колекцията ни – като в (125), като в тези случаи също има различения с пълните форми на местоименията, а в гръцкия текст стои *ἐμὲ*.

(125) а. вѣроуѣи въ мѧ. не вѣроуѣутъ въ мѧ нъ въ посълавъшааго мѧ.

(Йо. 12.44, Мар.)

и вѣроуѣи въ мѧ · не вѣроуѣутъ въ мене · нъ въ посълавъшааго мѧ ·

(Асем.)

вѣроуѣи въ мѧ не вѣроуѣутъ въ мене · нъ въ посълавъшааго мѧ · (Зогр.)

Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ πιστεύει εἰς ἐμὲ ἀλλὰ εἰς τὸν πέμψαντά με,

(GNT: Nestle 1904)

б. ꙗкоже кратъи съгрьшитъ братъи мои въ мѧ. ꙗкоже отъпоуштѧ емоу.

(Мт. 18.21, Мар.)

ꙗкоже колъи кратъи съгрьшитъ въ мѧ братъи мои · ꙗкоже отъпоуштѧ емоу до сѧ · дъмъи кратъи ли · (Зогр.)

Κύριε, ποσάκις ἁμαρτήσει εἰς ἐμὲ ὁ ἀδελφός μου καὶ ἀφήσω αὐτῷ; ἕως ἑπτάκις (GNT: Nestle 1904)

Описаните реализации и позиционни варианти на първоличните и второличните кратки форми на винителните местоимения в примерите, ексцерпирани от двата източника, показват техния полуклитичен статус, въпреки че започват все по-често се явяват и в позиции, в които срещаме и дателните клитики – тенденция, която се засилва и утвърждава в среднобългарските текстове, примери от които ще разгледаме в 4.2.2.

4.2.2. Първолични и второлични (полу)клитични местоимения в среднобългарски

В примерите, извлечени от текстове от среднобългарския период, поведението на първоличните и второличните прякообектни (полу)клитични местоимения отново зависи от характера на текста.

В Манасиевата хроника се наблюдава леко предимство на постпозицията спрямо глагола като в (126а) – ок. 52% от изреченските срещания (едва три срещания са в предложна група от общо 28 ексцерпирани), а преглаголните като в (126б) са съответно 32% от изреченските срещания, като тук в първа позиция са регистрирани съществително име и наречие, но не и съюзи или съюзни думи. В четири примера местоимението не е в непосредствена близост до глагол – вж. (126в), където местоимението е във втора позиция, като в гръцкия текст модалната частица *ἄν* е преди местоимението, докато в българския текст спомагателният глагол за условно наклонение е след (клитичното) местоимение.

(126) а. не избават тѧ ꙗкоже бѣдѧ ни вавилонъския стѣны (...)

(Ман.)

οὐ ρύσονται κινδύνων σε τὰ Βαβυλῶνος τείχη
 б. (...) нинѣ ма сметни ѿ ц(а)рскѣго прѣстола (...) (Ман.)
 αὐτίκα με κατάρραξον τοῦ βασιλείου θρόνου
 в. великими та оубв биχ' и лютым(и) мѣками обложилъ (...) (Ман.)
 μεγάλας ἄν σε καὶ δειναῖς βασάνοις ἐτίσάμην

Местоименията са във втора позиция в 14 от 25 примера, а в позицията, различна от втората – в 11 примера, тоест отново имаме сравнително равномерно разпределение.

В Троянската притча общото разпределение е подобно, като в 12 примера от общо 23 местоимението е в препозиция спрямо глагола, чийто аргумент изразява, а в 8 е в постпозиция (в 2 примера местоимението е в дистантна позиция спрямо глагола като в единия разделящият елемент е неклитичен спомагателен глагол във форма за бъдеще време, а в другия е в постпозиция спрямо копулативен глагол). В 20 примера от общо 23 местоимението е във втора изреченска позиция. Когато местоимението е в препозиция спрямо глагола (в 12 от 23 примера), в първа позиция се срещат: съюзът да – вж. (127а); съюзно наречие като како, съюз като егы – вж. (127б). От елементите, които може да са част от клитичния комплекс, въпросителната клитика ли е преди местоимението като в (127б), а глаголната може да следва местоимението като в (127в).
 (127) а. Елено ц(а)р(и)це, люби ма, да та люба. (Тр. пр.)

б. Не цѣ тебе оставити, егы ли та остава, тогы сиази рѣка да потече тъ выпатъ (Тр. пр.)

в. (...) и по том та е възалъ Менелаоушь ц(а)рь (...) (Тр. пр.)

Много различна е картината в примерите от текстовете на Влахо-българските грамоти, където едва в 5% от срещанията тези местоимения са в позиция, различна от втората изреченска – вж. (128а), а в малко над 9% са в постпозиция спрямо глагола, чийто аргумент изразяват – вж. (128б).

(128) а. варе цю ми сте порѣчили, азъ добре ви разѣмех (...) (СХХ, Басараб II, 1474 – октомври 1476, януари-ноември 1477 [1478])

б. И весели ви богъ. – И молю ви, мито да мѣ не възмете (...) (XXV, Александру Алдя, 1431–1433)

Във второпозиционните срещания на клитичните елементи, в които глаголът е в първа позиция, това е най-често финитен пълнозначен глагол като в (129а) и по-рядко спомагателен глагол (тук се включва и спомагателният глагол за бъдеще време в различните му форми – вж. (129б).

- (129) а. (...) ако ви цѣт богъ наѣчити, помозете ме съ єднѣмъ шѣвѣмъ ѡт по-
става (...) (CCVII, Войко, ворник на Влад I Дракул)
б. (...) и не цѣт ви бантѣват ни Стоика ни ниѣто. (...) (XIV, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)

В първа позиция най-често стои именна група, състояща се само от опора – съществително, местоимение (лично, показателно), местоименно прилагателно – такива са ок. 53% от срещанията като в (130а) и (130б); в ок. 13% от примерите в първа позиция е съюзът *да*, а в ок. 5% от примерите в първа позиция е *к-дума* – вж. (130в), наречие – вж. (130г), предложна група (включително конструкции със следлога *ради*) – вж. (130д), или друг съюз – вж. (130е).

- (130) а. И богъ ви веселить. (CXCV, Раду IV Велики, 1496–1508)
б. тѣзи ви ѡсвобаждат господство ми ѡт вѣсего (...) (XIII, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)
в. Прошѣ господство ви, да ви наѣчи богъ да ме помозете ѡт цю имате прѣлежъ (LXXX, Дан III, 1459–1460)
г. (...) зацо ми сте порѣчал(и), добре ви съм разѣмел, зацо ми сте искали книгѣ за верѣ (...) (CXIV, Басараб III, ноември 1477[1478] – април–юни 1482)
д. за тои ви молил и просил господство ви (...) (CCXLIX, Шефин, жупан на Рамнич, 1506)
е. И ви мола са, ако сте мо[а] братѣа (...) (CCIII, Герге Ласкар, 1437)

В сложните глаголни форми в 30 от общо 33 примера местоимението е в препозиция на спомагателния глагол, от които в 23 примера двете са и непосредствено преди причастието или инфинитива: примери са приведени в (131а) и (131б). Само в два примера местоимението е в постпозиция спрямо глагола, чийто аргумент е – един от тях е приведен в (131в); а в 6 примера местоимението и спомагателният глагол са разделени от причастието или инфинитива – вж. (131г).

- (131) а. (...) нѣ ме ест прѣжл вѣ сина срѣдѣчнаго (...) (XXVII, Александру Алдя, 1431–1433)
б. рад виѣ, понеже ѣстариѣ, та ме цѣт прѣстит ваше милости. (CCXVIII, Драгомир Манев, 1474–1482)
в. ѡставит ви цѣж ѣ краи горѣ, азѣ цѣж поти на них (...) (XXXIV, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)
г. (...) да ти ест съ покои велѣки дар, цю те ест богъ даровал на погани (...) (CCXXVII, Макарий, митрополит на Унгаро-Влахийската митрополия, 1480)

По отношение на останалите елементи, които могат да са част от клитичния комплекс, спомагателните глаголи в сегашно време най-често са вдясно от местоименията, а в малкото примери със спомагателни глаголи в бъдеще време последните са както вляво, така и вдясно от местоимението – вж. (132б) и (132в).

(132) а. (...) доведе тѹрскѹ воискѹ, да ви плѣнит, како и прѣво ви ест плѣнил.
(XXXIX, Влад I Дракул, с. 1431–1433, 1433–1446)

б. (...) и не щет ви бантѹват ни Стоика ни нихто. (...)

(XIV, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)

в. (...) ере скоро те ке богъ извадит (...) (СХХХV, Казан – ковчежник,
и Стайко – комисар, боляри на Басараб III Млади, 1480).

Реализациите на първоличните и второличните прякообектни клитични местоимения в примерите от източниците от среднобългарския период показват тенденция за появата им в позиции, които са характерни за клитичните местоимения, включително се наблюдава привличане към преглаголна позиция, ако преди глагола има друг изреченски конституент (примерите, в които местоименията не са във втора изреченска позиция, са по-малко в сравнение с примерите, ексцерпирани от текстовете от старобългарския период).

4.2.3. Първолични и второлични прякообектни клитични местоимения в ранния новобългарски

В ексцерпираните примери от текстовете от двата дамаскина от ранния новобългарски период поведението на първоличните и второличните прякообектни клитични местоимения се доближава до поведението им в съвременния български език, с някои изключения, като например позицията им спрямо спомагателните глаголи.

Във втора изреченска позиция се намират ок. 95% от тях, като в ок. 65% са в препозиция спрямо глагола, чийто аргумент изразяват, и в постпозиция спрямо изреченски конституент, различен от глагол. Елементът в препозиция може да бъде: съюзът да (в ок. 43% от примерите, като тук се включват и съюзите, които са част от сложни глаголни форми (за бъдеще време) – вж. (133а) и (133б); к-дума (тук включваме и релативизаторите като дѣто и цю(то) (ок. 40%) – вж. (133в) и (133г); друг съюз като ами, ако, или, та и др. (14%) – вж. (133д); другите примери включват именна група с опора съществително или местоимение, наречие и др.

(133) а. не_мо́га ве́кне да_заповѣда́ да_ма́ слѣшать слѣгы (...) (Троян.)

- б. Защо цръ твоѣ иде оу тебе кроткъ. и ще да ны спаси и да ны оупази.
 (...) (Троян.)
 в. где е сегѧ петръ оученикъ твоѣ, дето те любѣше и дѣмаше вѣра (...) (Троян.)
 г. и нѣе тебе нищо не съгрѣшихме, защо ны испѣждашь изъ кѣцѧта нѧша
 (...) (Троян.)
 д. (...) и доидѡха блѣзо та ме зѣравѣсаха (...) (Лов.)
 е. (...) ами нѣе сега тебе ще(м) да питаме. Ако ны попита црца За кр(с)
 тѣ, где е скрѣтъ. (...) (Троян.)

В позиция, която не е в близост до глаголна форма, са едва 8% от местоименията в екскерпираните примери, а от тях само едно е в позиция, различна от втората изреченска. Примери са приведени в (134).

- (134) а. Стани адѧме моѣ съз(д)ѧнѣ дето те моѧ рѣка съз(д)ѧде (...) (Троян.)
 б. Скоро оутрѣ рано да кажешъ това, да вы ѿ ба огнь не изгори.
 (...) (Троян.)
 в. (...) защо ме гола водишь прѣ(д) ба, мѣла_ти_се остави_ме (...) (Лов.)

Местоименията се срещат, макар и рядко, между конституентите на фразата в първа позиция, където фокализират първия конституент – като в (135).

- (135) и каквѧ ме скрѣвъ постигна, ами сегѧ що да стѡрѣ (...) (Троян.)

По отношение на позицията им спрямо глаголните клитики, тези местоимения винаги предхождат клитичните глаголи в сегашно време – като в (136а) и (136б), но се срещат след други спомагателни глаголи като в (136в) и (136г).

- (136) а. (...) кой е тоѧа щото чѣни тоѧкова мл(с)тъ със' мѣнѣ грѣшнаго, дето ме и извѧдиль из грѣло дѣвол'ско. (Троян.)
 б. Катѡ_ны зѣивать и ѡтрѡвювать на(с) , дето_ни_ѣи ты създѧлъ (...) (Лов.)
 в. (...) тѧ вы(с) сѣчка нѡчь плакѧла, и нѣ вы(с) те погрѣбла. (Троян.)
 г. (...) ако вы(с) имѧлъ нѡжь и заклѧлъ вы(с) тѣ. (...) (Троян.)

Във формите за бъдеще време, образувани със спомагателния глагол ща и да-конструкция, местоимението най-често стои след да и преди пълнозначния глагол като в (137а), но ако формата е образувана от съкращения инфинитив и спомагателния глагол, може да стои и преди спомагателния глагол – като в (137б).

- (137) а. За доврѣто цю цѣ да ны дарѣва (...) (Троян.)
 б. рѣ гѣ, та₂е дѣбрь ѣ₂ помѣѣва₂ ни цѣ и прости₂ ни цѣ ѡкѣ згрѣшѣ. (...) (Лов.)

В колекцията има и два примера с местоименна форма за 2 л., мн.ч., която е опора на именна група – вж. (138). В такава употреба кратките винителни форми на личните местоимения за първо и второ лице, множествено число, се срещат и в съвременния български език (срв. *всички ни, всички ви*).

- (138) Сегѡ повелѣва сѣчѣ вы на ѡгнь да изгорѣте. (Троян.)

И в приведените тук примери първоличните и второличните прякообектни (полу)клитични местоимения също като другите клитични местоимения може да привличат ударение и да се изписват като една графична (прозодична) дума с предходния елемент, както и с друг клитичен елемент, който се намира в непосредствена близост – спомагателен или копулативен глагол.

Направеният обзор на срещанията на първоличните и второличните кратки винителни (прякообектни) форми на личните местоимения, който проследява позиционните им реализации, показва етапите на прехода им от полуклитични към клитични, който е в известна степен паралелен с повишаването на честотата на появата им във втора позиция. Позициите им спрямо глагола, чиито аргументи изразяват, и други конституенти на изречението обаче не показват съществени различия, поне в примерите, ексцерпирани от текстовете от различните периоди, които се разглеждат в настоящото изследване.

4.3. Третолични прякообектни местоименни клитики

В тази глава ще бъдат разгледани поведението и развитието на третоличните винителни кратки форми на личните местоимения, както и на техните предшественици – съответните кратки форми на анафоричното местоимение в старобългарски – винителните и (м.р., ед.ч.; ср.р. и ж.р., дв.ч.), ѿ/ѡ (ж.р., ед.ч.), е (ср.р., ед.ч.), ѿ/а (м.р. и ж.р., мн.ч.), ѿ/а (ср.р., мн.ч.; м.р., дв.ч.), както и винително-родителните форми ѿго/ѿго (м.р., ед.ч.), ѿа/ѿа (ж.р., ед.ч.), ѿю (дв.ч.), ѿхъ (мн.ч.). Местоименията в гръцките текстове, които превеждат, може да са както неударени, така и ударени.

В хода на езиковото развитие в тази част на местоименната система също настъпват промени. В мъжки род, единствено число, освен винителната форма се употребява и винително-родителната форма – ѿго/ѿго за лица от мъжки род, както и останалите форми за изразяване на преки обекти с глаголи, изразяващи отделяне (старата аблативна функция), с отрицание и др. Още в старобългарския период се наблюдават нередки случаи на използване на формата ѿго/ѿго вместо очакваното и. Причините могат да са различни, включително и това, че и е омограф със съчинителния съюз и и с адвербиалната клитика и. По-късната прякообектна местоименна клитика го произхожда именно от ѿго/ѿго, като първите ѝ появи са регистрирани в среднобългарския период (вкл. в Германовия сборник и, по-системно, в Троянската притча). Личното прякообектно местоимение за ж.р., ед.ч. ю/я възхожда към старата форма ѿ, като много рано, по модела на ѿго/ѿго, се появява формата ѿѿ/ѿѿ в паметници от 13. век (Шафариков триод, вж. Мирчев 1963: 165; Боянско евангелие, Банишко евангелие, Хлудов триод, вж. Харалампиев 2001: 111). В текстовете на Влахо-българските грамоти, от които са извлечени примери, се появява под формата ю (от рефlekса на йотуваната голяма носовка). В текстовете формата а за ж.р., ед.ч., е регистрирана в Троянската притча; има и едно срещане на а в Ловешкия дамаскин. Формите за среден род се загубват през среднобългарския период (в Троянската притча има няколко срещания на е за ср.р., ед.ч.). Същото важи и за клитичното местоимение за мн.ч. ѿ/а (Хр. Кодов и Ст. Младенов извеждат именно от тази форма местоимението ѿе, засвидетелствано в един тракийски говор (Кодов, Младенов 1936) и в говора на седмоградските българи (Милетич 1926: 44), цит. по Тодоров (2002: 111).

Развитието на формата ѿхъ до съвременната прякообектна клитика ги е по-сложен. Ив. Харалампиев (2001: 111–112) посочва формата и, т.е. с

ранно отпадане на краесловния ер и вероятно по-късно на *х*, като един от етапите на развоя на тази местоименна клитика, като привежда като аргументи примери (само два, като в текста на В. Ягич, който разглеждаме и тук, примерът е само един) от Троянската притча и от Седмоградските текстове, както и от говорите (например в македонските говори се среща както форма *ги*, така и форма *и*). Т. Тодоров посочва и наличие на формата и за множествено число, за трите рода, във Врачанското евангелие, като цитира Б. Цонев (Тодоров 2002: 189). Формата *гы/ги* се появява по-късно (тук се проследява едва в двата новобългарски дамаскина), а за пътя на формирането ѝ има различни обяснения. К. Мирчев смята, че *их*, под влияние на *го*, започва да се използва като *гих*, след което *-х* отпада и така формата става *ги* (Мирчев 1963: 166). Ив. Харалампиев предполага връзка с формата *хи*, която той проследява във Верковичевия апостол от 15. век, със замяна на *х-* с *г-* по модела на *го* или с озвучаване на *х-* в *г-* (Харалампиев 2001: 112). За Т. Тодоров формата *ги* е образувана под влияние на често употребявана форма *го*, с добавяне на генеричното окончание за множествено число *-и* (Тодоров 2002: 189–190). Въпросът за развоя на формите на анафоричното местоимение не е във фокуса на настоящото изследване: изключително детайлен анализ с изложение по темата, включително с материал от българските говори и от славянските езици, е достъпен в монографията на Т. Тодоров от 2002 г. Формите на местоименните клитики бяха важни обаче не само за извличането на примери от текстовете, но и за проследяването на употребите на формите с оглед на конструкциите, в които се срещат.

Независимо от твърденията за „полу(ен)клитичност“ на формите (Vaillant 1948, Večerka 1989) в колекцията ни такива срещания – в първа позиция или след предлог – са много редки (в старобългарските текстове след предлог се употребяват формите с епентетично *н-*). В по-късните текстове например след предлог се срещат само формите за множествено число *их* и *и* – един пример в Троянската притча (във Влахо-българска грамота има един пример с възможна първа позиция, но тя графично не съвпада с началото на изказването).

В 4.3.1. ще проследим поведението на кратките винителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски, а в 4.3.1.1. – кратките родителни форми, от някои от които се развиват прякообектните третолични клитични местоимения. Състоянието в среднобългарския и в ранния новобългарски – според извлечените от източниците примери – ще бъде представено съответно в 4.3.2. и 4.3.3. Тези местоименни форми претърпяват и най-съществена промяна както като морфологична форма, така и като синтактично позициониране.

4.3.1. Кратки винителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски

В примерите от старобългарските източници кратките винителни форми на анафоричното местоимение показват склонност да се появяват във втора изреченска и постглаголна позиция, като в постглаголната позиция се наблюдава техен лек превес над първоличните (ма, нѣ) и второличните (та, вѣ) в съотношение ок. 93% за анафоричните срещу ок. 78% за първоличните и второличните. Във втора позиция обаче формите на анафоричното местоимение са преглаголни в ок. 6% от всички срещания, срещу ок. 25% за първоличните и второличните.

В колекцията с примери, ексцерпирани от Мариинското евангелие и Супрасълския сборник, кратките винителни форми на анафоричното местоимение се срещат във втора изреченска позиция в ок. 74% от регистрациите, като ок. 90% от второпозиционните са и постглаголни – като в (139а), а в ок. 8% са преглаголни – като в (139б). Едва в малко над 1% не се намират в непосредствена близост до глаголна форма – вж. (139в), където в разночетенето в гръцкия текст местоимението е непосредствено преди глагола (позицията обаче не е втора). Регистрирани са и единични срещания, при които местоимението разделя конституентите на сложната глаголна форма – в (139г) винителното анафорично местоимение е във втора позиция, след причастната форма на глагола, чийто аргумент изразява.

- (139) а. прѣдѣдатъ ѡ и ѡзыкомъ. (Лк. 18.32, Мар.)
 прѣдѣдатъ ѡ вы азыкомъ (Зорг.)
 παραδοθήσεται ὑὰρ τοῖς ἔθνεσιν (GNT: Nestle 1904)
 б. ꙗгда исплѣниша сѧ осмь дѣнии да и ѡбрѣжѣтъ. (Лк. 2.21, Мар.)
 (...) да 'обрѣжѣтъ ꙗ · (Сав.)
 τοῦ περιτεμεῖν αὐτόν (GNT: Nestle 1904)
 τοῦ περιτεμεῖν τὸ παιδίον (Scriv.)
 в. и искааше како и вѣ подобѣно врѣмѧ прѣдѣтъ. (Мк. 14.11, Мар.)
 καὶ ἐζητεῖ πῶς αὐτὸν εὐκαίρως παραδοῖ. (GNT: Nestle 1904)
 καὶ ἐζητεῖ πῶς εὐκαίρως αὐτὸν παραδῶ. (Scriv.)
 г. видѣлы и еси. ꙗ глаи сѣ тобоѣжъ тѣ естъ. (Йо. 9.37, Мар.)
 Καὶ ὥρακας αὐτὸν (...) (GNT: Nestle 1904)

Анафоричното полуклитично местоимение във втора изреченска позиция може да се предхожда от съюза да (21 примера), к-дума (22 примера), наречие (7 примера), именна фраза (5 примера); под 5 са срещанията на предложна група, съюза ако/аще и под. в препозиция спрямо полуклитиката. При ок. 68% от примерите с кратко анафорично местоимение във

втора изреченска и преглаголна позиция се проследяват разночетения на текста в Мариинското евангелие спрямо текста в останалите евангелски ръкописи, както и спрямо гръцкия текст. Примери с разночетения от различен характер са приведени в (140). В (140а) и (140в) местоимението е във втора изреченска позиция. В (140а) винителното местоимение е „преместено“ дори преди желателния глагол, образуващ конструкция за бъдеще време, следван от пълнозначния глагол, чийто аргумент изразява, докато в гръцкия текст местоимението стои между желателния глагол, но непосредствено преди пълнозначния глагол (сегашен инфинитив), чийто аргумент е. В разночетенето в Асеманиевото евангелие винителното местоимение следва цялата конструкция, както и глагола, чийто аргумент е. В (140в) в текста на Мариинското евангелие винителното местоимение е във втора позиция, преди глагола, а в гръцкия текст го следва; в Асеманиевото евангелие местоимението е изпуснато. В (140б) в текста на Мариинското евангелие винителното местоимение отново е във втора позиция и преди глагола, докато в гръцкия текст е след глагола (аористна причастна форма, която в старобългарски е предадена с изречение); има две разночетения с полуклитичната форма на личното местоимение, 1 л., ед.ч. – от Асеманиевото и от Зографското евангелие.

(140) а. Гла же единъ отъ оученикъ его. июда симонъ ѿскарїотъскъи. иже и хотѣаше прѣдати. (Йо. 12.4, Мар.)

(...) И'юда ѿскари'отъскѣи· 'иже хотѣ'аше прѣдати ѿ· (Асем.)

(...) ὁ μέλλων αὐτὸν παραδίδοναι (GNT: Nestle 1904)

б. иде же ѿлвкъ и повѣдѣ июдеомъ. ꙗко ѿс. естъ иже и сътвори цѣла (Йо. 5.15, Мар.)

(...) ꙗко ѿисъ естъ ѿже ма сътвори цѣла (Асем., Зогр.)

ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ ποιήσας αὐτὸν ὑγιή. (GNT: Nestle 1904)

в. і како и прѣдаша архїереи и кѣнаси наши. на осъждение съмръзти. (Лк. 24.20, Мар.)

и како прѣдаш[а] а[ρ]хїереи и кнази наши (Асем.)

ὅπως τε παρέδωκαν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες ἡμῶν (GNT: Nestle 1904)

Сред местоименията, които не са във втора позиция, отново най-голям е процентът на постглаголните като в (141а) – това е позицията в ок. 92% от срещанията, преглаголните – като в (141б) – са едва ок. 4%. Тук отново има разночетения като в (141а) и (141б), където в текста на Мариинското евангелие полуклитичното местоимение е след глагола, а в текстовете на Савината книга и Зографското евангелие в (141б) е преди глагола и след съюза да, т.е. в позиция, която приемаме за „втора“.

(141) а. ꙗ мѣнози отъ иудеи вѣдахъ пришъли къ мартѣ и мариин. да оутѣшатъзи
и о братѣ ею. (Йо. 11.19, Мар.)

(...) да я оутѣшатъ. 'о братѣ е' ею (Сав.)

ἵνα παραμυθήσωνται αὐτὰς περὶ τοῦ ἀδελφοῦ. (GNT: Nestle 1904)

б. ꙗ извѣса и да пропънжтъ ꙗ (Мк. 15.20, Мар.)

'ꙗ извѣдоша ꙗ да ꙗ пропънжтъ (Зогр.)

'и 'извѣдоша ꙗ да ꙗ распънжтъ. (Сав.)

Καὶ ἐξάγουσιν αὐτὸν ἵνα σταυρώσωσιν αὐτόν. (GNT: Nestle 1904)

в. того ради бо и ꙗродивъ ꙗ наричетъ. (...)

(Супр. 32, 186r, 30 – 186v, 1)

Διὰ τοῦτο δὴ καὶ μακρὰς αὐτὰς καλεῖ

В примерите има и срещания, макар и единични, на винителните полуклитични местоимения в първа позиция – като в (142), където местоимението е в първа позиция в Мариинското евангелие, но не и в Зографското евангелие, нито в приведения гръцки текст. В текста на Мариинското евангелие в (142) винителното местоимение всъщност съпровожда всеки глагол, чийто аргумент е, като при разглежданото различие именната фраза, която се отнася и към референта на местоимението и която винителното местоимение всъщност удвоява, е в родителен падеж. В случаи като този може да се предположи преосмисляне на винителното местоимение като обектен маркер.

(142) и иже аще възшиштетъ дѣша своѣѣ. ꙗ ꙗспти погубитъ ꙗ. ꙗ иже погубитъ ꙗ живитъ ꙗ. (Лк. 17.33, Мар.)

'иже аште възшиштетъ дѣшъ своѣѣ ꙗспти погубитъ ꙗ. а 'иже погубитъ живитъ ꙗ. (Зогр.)

ὃς ἐὰν ζητήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ περιποιήσασθαι, ἀπολέσει αὐτήν, καὶ ὃς ἂν ἀπολέσει, ζωογονήσῃ αὐτήν. (GNT: Nestle 1904)

ὃς ἐὰν ζητήσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι ἀπολέσει αὐτήν. καὶ ὃς ἐὰν ἀπολέσῃ αὐτήν ζωογονήσῃ αὐτήν. (Scriv.)

В сложните глаголни форми, които невинаги имат съответствие в гръцкия текст (като формите на сегашния перфект и на кондиционала), винителните полуклитични местоимения се срещат в различни позиции спрямо спомагателните глаголи и причастните и инфинитивните форми на пълнозначните глаголи, чиито аргументи изразяват. Макар предполагаемо позицията на винителните полуклитики да е зависела и от вида на спомагателния глагол и доколко той може да бъде в т.нар. „силна“ позиция (като например формите на спомагателните глаголи, с които се образуват конструкции за бъдеще време – волативния хотѣти, посесивния

τὸ πῶς ἀνέλωσιν <u>αὐτόν</u>	(GNT: Nestle 1904)
д. твои бѣша и мѣнѣ <u>ѡ</u> далъ еси.	(Йо. 17.6, Map.)
твои бѣша 'и м'нѣ дастъ <u>'ѡ</u> .	(Сав.)
σοὶ ἦσαν κάμοι <u>αὐτοὺς</u> ἔδωκα	(GNT: Nestle 1904)
σοὶ ἦσαν, καὶ ἐμοὶ <u>αὐτοὺς</u> δέδωκα	(Scriv.)

Позицията на винителната анафорична полуклитика варира и когато в сложната форма участва едносричен спомагателен глагол като **бѣ** в (145а) и (145б), където в съответния гръцки текст местоимението е след глагола, за разлика от старобългарския, където е преди причастието; **бѣ** в (145в) и (145г), за които липсва съответен гръцки текст, както и **би** в (145д), където в Маринското евангелие местоименната полуклитика е след спомагателния глагол и преди причастието (а в Зографското липсва), и в (145е), където е преди спомагателния глагол и непосредствено след съюза *да*.

(145) а. (...) **да бѣ и** прѣдали владѣѣствоу и области воеводѣ.
(Лк. 20.20, Map.)

ὥστε παραδοῦναι αὐτόν τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος
(GNT: Nestle 1904)

εἰς τὸ παραδοῦναι αὐτόν τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος
(Scriv.)

б. (...) **и** иродѣнѣ **да и бѣ** облыстили словомъ.
(Мк. 12.13, Map.)

ἵνα αὐτόν ἀγρεύσωσιν λόγῳ.
(GNT: Nestle 1904)

в. (...) **ѡ**ко **да бѣ и** ѡзбавилъ ѡтѣ него.
(Супр. 48, 280r, 26)

г. моли са ѡгоуменуоу. **да и бѣ** приѡлѣ ѡуѡн' кѣ себѣ. **да** ѡмоу **би бѣ**лѣ
ѡуѣеникѣ.
(Супр. 24, 138r, 5–7)

д. (...) **и бѣ** домѣ вѣшедѣ. не хотѣаше **да би и** кѣто ѡуѡлѣ. (...)
(Мк. 7.24, Map.)

не хотѣаше **да би** кѣто ѡуѡлѣ
(Зогр.)

οὐδένα ἠθέλεν γνῶναι
(GNT: Nestle 1904)

е. **и** мѣножицеѣ **и бѣ** огнь вѣврѣже. **и бѣ** водѣ **да и би** погубилѣ.
(Мк. 9.22, Map.)

'и м'ногаци **и бѣ** огнь вѣврѣже. 'и **и бѣ** водѣ **да и би** потопилѣ
(Сав.)

καὶ πολλάκις καὶ εἰς πῦρ αὐτόν ἔβαλεν καὶ εἰς ὕδατα ἵνα ἀπολέσῃ αὐτόν

По отношение на останалите елементи в клитичния комплекс анафоричните винителни полуклитични местоимения проявяват поведение, подобно на това на първоличните и второличните, както и на пряко-обектните клитики в съвременния език, тоест намират се преди дателните клитики, но след дискурсните – вж. в (146).

- (146) а. онъ же рече принесѣте ми ѡ сѣмо· (Мт. 14.18, Мар.)
 онъ же рече принесѣте ѡ сѣмо· (Асем.)
 'онъ же рече принесѣте сѣмо· (Сав.)
 ὁ δὲ εἶπεν· Φέρετέ μοι ὧδε αὐτούς. (GNT: Nestle 1904)
 ὁ δὲ εἶπε, Φέρετέ μοι αὐτούς ὧδε. (Scriv.)
 б. ꙗ имѣаше же ѡ трепетъ и оужасъ (Мк. 16.8, Мар.)
 εἶχεν γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις· (GNT: Nestle 1904)
 εἶχε δὲ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις· (Scriv.)

Предположението, че тези елементи не са все още клитични (или поне не във всички позиции), се подкрепя и от примерите, в които краткото анафорично винително местоимение може да бъде модифицирано от друг (зависим) конституент – местоимение като в (147а) и (147б), прилагателно като в (147в) и (147г) (в (147г) местоимението е във втора позиция, докато прилагателното е разделено от него от друг изреченски конституент).

- (147) а. ꙗ възърѣвъ на вса ѡ рече емоу. (Лк. 6.10, Мар.)
 'и възърѣвъ на вса· рече емоу· (Асем.; Зоґр)
 καὶ περιβλεψάμενος πάντας αὐτούς εἶπεν αὐτῷ (GNT: Nestle 1904)
 καὶ περιβλεψάμενος πάντας αὐτούς, εἶπε τῷ ἀνθρώπῳ (Scriv.)
 б. ꙗ ѡцѣли ѡ вѣса· (Супр. 28, 165v, 12)
 καὶ ἐθεράπευσεν αὐτούς
 в. (...) ꙗ видѣвъ ѡ безмѣлѣвнѣ· (Супр. 16, 102v, 23–24)
 καὶ ἰδὼν αὐτὸ ἀπερίεργον
 г. (...) дастъ ѡ родителема сѣдравѣ· (Супр. 26, 154r, 7–8)
 καὶ παρέδωκεν αὐτήν τοῖς γονεῦσιν ... υἱῇ.

Ниският процент на винителни анафорични полуклитики в препозиция спрямо глагола, както и обстоятелството, че в ок. 64% от препозиционните (спрямо глагола) срещания в текста на Мариинското евангелие са регистрирани разночетения в другите източници и/или в гръцкия текст, потвърждават незавършената клитичност на тези форми. От друга страна, срещанията им в дистантни спрямо глагола позиции са единични (общо в 7 примера, като в 3 от тях все пак са непосредствено до спомогателни глаголи в състава на сложни глаголни форми). Това, разбира се, показва, че имаме основание да смятаме, че прякообектните (винителни) клитики се генерират по-близо до глагола, което е предпоставка и за „отложената“ им клитичност, т.е. за това, че клитичното им поведение се проявява по-късно от това на непрякообектните клитики (и по-рано от възвратните винителни полуклитики например, които, в определе-

ни позиции, могат да се интерпретират като обектни маркери и дори в късните текстове се изписват графично „афиксиран“ към глаголната форма). Преди да преминем към очертаването на развоя на винителните клитики в по-късните текстове, ще разгледаме накратко и поведението на винително-родителните кратки форми на анафоричното местоимение, тъй като именно от тях се развиват и някои от по-късните форми на третоличните местоимения.

4.3.1.1. Кратки винително-родителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски

Винително-родителните форми на анафоричното местоимение – *него/его* (м.р., ед.ч.), *ѣѡ/ѣѡ* (ж.р., ед.ч.), *ѣю* (дв.ч.), *ихъ* (мн.ч.). – изпълняват също прякообектни функции. В повечето ексцерпирани примери функциите им, разбира се, са притежателни като в (148а), включително в няколко примера, в които изразяват аргумент към отглаголно съществително като в (148б).

(148) а. ѿ цѣловавъ ѹзстѣноу ѿго тѣло въ томѣ папрѣтѣ. (...)

(Супр. 3, 148v, 14–15)

καὶ ἀσπασάμενος τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον ἐν αὐτῷ τῷ νάρθηκι

б. БЫСТЪ ЖЕ ЕГДА СЪКОНЪТАВААХЪ СЯ ДНЬЕ ВЪСХОЖДЕНИЮ ЕГО. (...)

(Лк. 9.51, Мар.)

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ

Немалко са регистрирациите на разночетения с родителна и дателна форма на местоимението (повечето са анализирани в изследването за дателния притежателен падеж на А. Минчева (1963). Интерес представляват и случаи като този в примера в (149), където на родително местоимение с притежателна функция отговаря разночетене с дателно местоимение с непрякообектно тълкувание (аргументно), като в гръцкия текст и в двете разночетения съвпада само с местоимението в аргументна функция (във винителен падеж, какъвто се изисква от глагола).

(149) не имаштию же емоу въздати. повелѣ г҃ъ его да продадатъ и и женѣ его
и чада. (...) (Мт. 18.25, Мар.)

(M_T. 18.25, Map.)

и не имѣшю емоу что въздати. повелѣе емоу ꙗко продати сѧ (...)

(CaB.)

μη ἔχοντας δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ κύριος πραθῆναι
καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα (...) (GNT: Nestle 1904)

(GNT: Nestle 1904)

μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ
πραθῆναι, καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα (...) (Scriv.)

(Scriv.)

От изолираните от нас срещания, в които тези местоименни форми изразяват аргумент на глагол, едва под 4% са едновременно второпозиционни и преглаголни като в (150а) и (150б), като общо преглаголните срещания са под 10% и повечето не са второпозиционни – вж. (150в).

(150) а. οὐκ ἔτι θεοῦ δοξάζασι καὶ ὅτι ἐγὼ οὐκ ἐπίγνωκα. (Лк. 24.16, Мар.)
οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν ἐκράτοῦντο τοῦ μὴ ἐπιγνῶναι αὐτόν.

(GNT: Nestle 1904)

б. (...) αὖτε καὶ ἐμὲ ὅτι ἐκράτοῦντο τοῦ μὴ ἐπιγνῶναι αὐτόν. (...) (Мк. 16.18)

καὶ ἀποκρίσας αὐτοῖς οὐκ ἔτι αὐτοὺς βλάφη (GNT: Nestle 1904)

в. καὶ ἀποκρίσας αὐτοῖς οὐκ ἔτι αὐτοὺς βλάφη. (Мт. 12.16, Мар.)

καὶ ἐπετίμησεν αὐτοῖς ἵνα μὴ φανερόν αὐτὸν ποιήσωσιν.

καὶ ἐπετίμησεν αὐτοῖς ἵνα μὴ φανερόν ποιήσωσιν αὐτόν, (Greek NT: GOC)

Във втора позиция са ок. 31% от винително-родителните кратки форми на анафоричното местоимение, а в позиция, различна от втората, са ок. 62%. Малко под 5% изразяват външен притежател – вж. (151а), където има разночетене по отношение на позицията на местоимението. Примерите като (151б) ги анализираме като второпозиционни, но преглаголни, защото местоимението е аргумент на глагола (в инфинитивна форма в този случай) в постпозиция.

(151) а. ἐπεὶ οὖν καὶ ἐγὼ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐξῆλθον. (Йо. 3.19, Мар.)

ἐπεὶ οὖν καὶ ἐγὼ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐξῆλθον. (Асем.)

ἦν γὰρ αὐτῶν πονηρὰ τὰ ἔργα. (GNT: Nestle 1904)

ἦν γὰρ πονηρὰ αὐτῶν τὰ ἔργα. (Scriv.)

б. καὶ ἐπεὶ οὖν καὶ ἐγὼ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐξῆλθον.

(Супр. 3, 25v, 20–21)

καὶ ἐκέλευσεν αὐτόν κατασπασθῆναι καὶ ταῖς σείραις ἀποτεθῆναι

По отношение на останалите елементи, които може да са част от клитичния комплекс, винително-родителните кратки форми на анафоричното местоимение показват поведение като това на дателните кратки форми на анафоричното местоимение, т.е. срещат се след ли – вж. (152а), след дискурсните клитики и след възвратното са – вж. (152б), както и след дателната клитика като в (152в), където же е в класическата Вакер-нагелова втора позиция, като разделя фразата в първа позиция, докато дателната клитика и винително-родителното анафорично местоимение следват глаголната форма.

(152) а. καὶ ἐπεὶ οὖν καὶ ἐγὼ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐξῆλθον. (Супр. 31, 181r, 1–2)

πόθεν οἶδας, εἰ συνεχώρησε; Πρῶτον μάθε, καὶ τότε

- б. вѡѣхѣ ѡ сѧ его . ꙗко весь народъ дивѣхѣ сѧ о оучении
(Мк. 11.18, Мар.)
 πᾶς ὑᾶρ ὁ ὄχλος ἐξεπλήσσετο ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ.
(GNT: Nestle 1904)
 ὅτι πᾶς ὁ ὄχλος ἐξεπλήσσετο ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ.
 в. зѣло же зовѣшгоу ми его много ꙗ глаголюшгоу довьлетъ ти ѡловѣе.
(...) (Супр. 3, 21r, 30 – 21v, 1–2)
 πικράζοντος δέ μου αὐτῷ καὶ λέγοντος πολλάκις· ἀρκεῖ σοι, ἄνθρωπε,
(...)

В повечето извлечени примери поведението на винително-родителните кратки форми на анафоричното местоимение не наподобява това на клитичните и полуклитичните местоимения.

4.3.2. Кратки третолични винителни местоимения в среднобългарски

В примерите, извлечени от среднобългарските текстове, картината на кратките винителни (прякообектни) местоимения вече изглежда доста по-различно.

В Манасиевата хроника ексцерпираните срещания на тези местоименни форми са сравнително по-малко: формата и почти не се среща (но се използва родително-винителната его), но ексцерпирахме формите ж, а, е. Позицията им може да е както второпозиционна като в (153б) и (153в) – в ок. 62% от ексцерпираните примери, така и различна от второпозиционната като в (153а), като в повечето случаи са постглаголни (ок. 86% от срещанията).

- (153) а. Гнѣвно же вѣзрѣ в(ог)ъ на братооубѣицѣ и клатвами обложи его
лютыми. (Ман.)
 б. Авимелехъ же видѣвъ а, весь плѣненъ выстъ еѣ (...) (Ман.)
 в. Манданъ же отроковицѣ нареч(е) вѣсѣавы ж. (Ман.)

В изолираните срещания на кратките форми на винителните местоимения в Троянската притча не фигурира и, но все още се среща его в обектна функция – в ок. 70% от всички примери с его – вж. (154а), като останалите са притежателни като в (154б). Всички срещания на го с прякообектна функция са малко над половината като процентно съотношение спрямо срещанията на его в същата функция – вж. (154а).

- (154) а. И прѣдашѣ го троискымъ г(оспо)ждамъ, и наѣаша его плакати, и реч(е) Прѣамоушь Ацилешоу (...) (Тр. пр.)
 б. Да аще велита да тѣло его принеса к вама (...) (Тр. пр.)

Другите кратки винителни и винително-родителни форми са *их(ъ)*, *ѣ*, *а*, *е*, като всички са прякообектни, с изключение на *их(ъ)* (което се среща веднъж в притежателна функция и веднъж след предлог). Примери са приведени в (155).

- (155) а. И проводи *ѣ* въ ложницѣ *еѣ*. (Тр. пр.)
 б. Иди и въврѣзи *а* въ овоцници *Фелеша* кралѣ. (Тр. пр.)
 в. (...) не присѣждайте *оу*рекшишоу того *врѣжиа*, присѣдѣте *е* *Аиакшоу* (...) (Тр. пр.)

В ок. 93% от срещанията в изреченска позиция и в прякообектна функция тези местоимения са във втора позиция, като в ок. 76% позицията е и следглаголна (след финитен глагол) като в (155), а едва в 7 срещания (ок. 8%) е в преглаголна позиция – като в (156), като в тези случаи в първа позиция стоят елементи като съюза *да* – вж. (156а), *к-дума* – вж. (156б), други съюзи – вж. (156в) и (156г).

- (156) а. Приведѣте *его* *намѣ*, *да го* видимѣ. (Тр. пр.)
 б. (...) *мы* *хоцевѣ* и *оумыслити*, како *го* и *расыпати*. (...) (Тр. пр.)
 в. (...) и не смѣ *его* *отати*, *нѣ го* *иза* *Аиакшѣ*, *Шоломоницевѣ* *с(ы)нѣ*. (Тр. пр.)
 г. И видѣста *она*, *ѣко* *ихѣ* *прѣвари*, и *разгнѣваста* *са*, и *рекоста* *емѣ* (...) (Тр. пр.)

Когато са близо до спомагателни глаголи, които са част от сложни глаголни форми, позицията на прякообектните третолични клитични местоимения се ориентира и спрямо спомагателния глагол. При многосричните спомагателни и модални глаголи – като в (157а), (157б) и (157в) – те са между спомагателния и пълнозначния глагол в инфинитивна форма, чийто аргумент изразяват.

- (157) а. И слышавѣ то *Прѣямѣшѣ*, *наѣа* *а* *въпрашати*, *вѣставѣ*. (Тр. пр.)
 б. И вращѣ *са* *Менелѣ* *ц(а)рь* и *хотѣше* *его* *погѣбити* *до* *конца*. (Тр. пр.)
 в. (...) и не може *го* *наити*, и *доиде* *на* *единѣ* *ѡ* *отоѣ* (...) (Тр. пр.)

При съкратената форма на спомагателния глагол за образуване на бъдеще време местоимението може да се намира както преди, така и след него – като в (158а) и (158б). И с други едносрични спомагателни глаголи местоимението се среща както преди – като в (158в), така и след спомагателния глагол – като в (158г). В (158а), (158в) и (158г) винителното местоимение не е в непосредствена близост до пълнозначния глагол, чийто аргумент изразява.

- (158) а. *Да* *ѣще* *поустишѣ* *Иектора*, *то* не *ѣшѣ* *го* *видѣти*. (Тр. пр.)

б. (...) въ оутрѣшныи д(ь)нь на рѣванъ на Ацилееша, зане го не це[шь] на опатъ доукасть. (Тр. пр.)

в. (...) Оурекишиша, аще не би иѣ Прѣамѣшь застѣпилъ. (Тр. пр.)

г. (...) коа е наилѣпиша въ всѣхъ грѣцѣхъ, какото ж си и прѣвое чюлъ. (Тр. пр.)

В примерите, извлечени от текстове на Влахо-български грамоти, формите на третоличното винително местоимение имат вида: го/га (м.р., ед.ч.), ю/ѣ (ж.р., ед.ч.), иѣ (мн.ч.). Те са преимуществено второпозиционни и преглаголни – в ок. 83% от всички срещания в изреченска позиция (от ексцерпираниите срещания на иѣ има две, които са в притежателна функция, както и две, които изразяват външен притежател). Примери са приведени в (159) – в първа позиция са елементи като съюза да – вж. (159а), к-дума (вкл. неизменяем релавитизатор и како да) – вж. (159б) и (159в), друг съюз като ако, та и др. – вж. (159г) и (159д), именна група с опора съществително или местоимение – вж. (159е), наречие – вж. (159ж).

(159) а. (...) ваши людѣ от града сѣт излезли на пѣти да го сѣт ѹбиле и взеле и добиток мѣ. (LVI, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

б. (...) израдѣ многа чловѣка що га сте ѹхватили господство ви, (...) (CXCV, Раду IV Велики, 1496–1508)

в. (...) що ест поставил Петрици, он да стоить како го ест он поставил (...) (CXXXIX, Басараб III, ноември 1477 – април–юни 1482)

г. Того ради, ако го дасте, то добръ, а вѣе цете ходит слобод[но] (...) (XIV, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)

д. (...) и матер мѣ а тѣ ю ѹзми та ю дрѣжи, да ти ест господжа (...) (CCXXIX, 1481)

е. (...) и вера ваше ю сте ѹбрѣнили такои, кто си ке положит главѣ (...) (CCXXIV, жупан Neagy, 1480)

ж. (...) тако давате господства ви макар р флорин, тако га пошлете по наш слѣга жѣпан Бенедек (...) (CLXXVIII, Раду IV Велики, 1496–1508)

Винителните клитики следват дателните като в (160а) и са преди спомагателния глагол в сегашно време – вж. (159а), (159б), (159в) и (159е). Спомагателните глаголи, с които се образуват формите за бъдеще време, могат да следват винителната клитика – вж. ке в (159е) и цѣж в (160б), подобно на тези в сегашно време (което вероятно е сигнал за граматикализацията им), така и да предхождат винителната клитика като в (160в), макар и подобен словоред да е регистриран само в три примера. (160) а. ере она ест била ѹ рѣк поганихъ, нѣ они ми ю сѣ послали съ честю (...) (CXXVII, Басараб III, ноември 1477 – април–юни 1482)

б. нѣсть волен сѣрѣ никамо ити с тоизи добиток, шти го шѣ шт вас
искат (...)
(XLVIII, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

в. Аще ли не щете их шсловодит тѣзи цитове (...)
(LXV, Владислав II, януари 1447 – май-юни 1456)

Макар отрицателната частица най-често да се намира непосредствено преди глагола, се срещат и примери като (161б), в които негацията е преди местоимението.

(161) а. (...) а вѣ да их не бантѣте и да их не шставите да пленет (...)
(CV, Басараб III, ноември 1477 – април-юни 1482)

б. (...) а ви не их шставлѣте да си вратит добитѣк назад (...)
(CV, Басараб III, ноември 1477 – април-юни 1482)

Интерес представляват и различните позиции на негацията в конструкциите със спомагателен глагол за бъдеще време и винителна клитика: по-честа е местоименната клитика в препозиция спрямо спомагателния глагол, както и преди цялата форма като в (162).

(162) а. (...) а господство ви да знате, ере га не шем шставити ѿ пагѣбѣ.
(CXCIX, Раду IV Велики, 1496–1508)

б. Аще ли мѣ не платите, да знате, шти го не шѣ шставити ѿ пагѣбѣ (...)
(XLV, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

Позициите на кликата във формите за бъдеще време показват сравнително по-голяма вариативност заради участието и на да-конструкция, където кликата се позиционира след да. Във формите на сегашния перфект преобладаващата позиция е преди спомагателния глагол – в ок. 84% от примерите като в (163а) и (163б), както и примери, в които кликата и спомагателният глагол са разделени от причастието като в (163в) и (164б).

(163) а. (...) тако пѣтове не их сѣм затворил да ѣчим шразице (...)
(CLXXX, Раду IV Велики, 1496–1508)

б. (...) шн да стоить како го ест шн поставил (...)
(CXXXIX, Басараб III, ноември 1477 – април-юни 1482)

в. (...) а маистори вашемѣ господство не сѣ га шставили (...)
(CLXXIV, Влад IV Монах, 1482–1496)

Другите варианти са в постпозиция спрямо причастие в първа позиция като в (164а), както и между спомагателния глагол и причастието като в (164б).

- (164) а. (...) и далъ ю е въ рѣцѣ Сибинскомѣ чловѣкъѣ именемъ Црвѣшѣ (...)
(ССХІІ, Петру Урош, 1432–1437)
б. ѣ знаніе како сѣ ѣхвати(и) Кошотѣ та сѣ га донесли Власи; (...)
(ССХХХVІІІ, Драгомир Удрище, 1482–1492)

Не са регистрирани срещания на клитичното местоимение в пост-позиция спрямо цялата глаголна форма, каквито се проследяват в примерите от старобългарските текстове.

Примерите, ексцерпирани от среднобългарските източници, показват склонност на винителните третолични кратки местоименни форми към препозиция спрямо глагола, ако вляво има друг конституент, което може да се анализира като сигнал за тяхната клитичност.

4.3.3. Кратки третолични винителни местоимения в ранния новобългарски

В двата новобългарски дамаскина, от които са извлечени разглежданите примери, кратките третолични прякообектни местоимения се намират в позиция, различна от втората, в едва 7,5% от примерите. Преобладава препозицията спрямо глагола, чийто аргумент изразяват – в близо 59% от примерите, а в ок. 5% прякообектната клитика е в дистантна позиция спрямо глагола. В първа позиция при второпозиционна и преглаголна клитика са регистрирани следните елементи: съюзът да (263 примера) – вж. (165а), к-дума (вкл. неизменяем релативизатор като де(то), цю(то) (145 примера) – вж. (165б), друг подчинителен съюз като че, като, ако (ли) (42 примера) – вж. (165в), съчинителен съюз като или, ами, ала, нъ, но не и еднобуквени като а и и (64 примера) – вж. (165г), именна група с опора съществително или местоимение (75 примера) – вж. (165д), наречие или адвербиална група (54 примера) – вж. (165е), предложна група (8 примера), както и отделни примери с прилагателно, отрицателна частица, както и 21 примера със спомагателен глагол в първа позиция. (165) а. И катѣ го видѣ, тече скоро да го стигне, колко имаше Конат' мѣ сила (...)

- (Троян.)
б. Вѣра познѣ сѣмрътъ детѣ го Ожидаше. (Троян.)
в. И_погледна(х) и_видѣ(х) на_дрѣво мѣсто, дрѣвѣго такѣзи прилика че_го влаѣаха ѣ агѣлы люты и_срьдѣти (...)
(Лов.)
г. (...) ѡкакѣ прѣведе Еврѣете прѣзь чрьмноѣ морѣ, та гы завѣде въ пѣстыню (...)
(Троян.)
д. (...) и повѣзоха го оу град(д). и сѣчѣкы граж(д)ѣне го посрѣшнѣха. (...)
(Троян.)
е. и цю ти ѣзь рекѣ. това да стѣришь. и тогѣва го ѡпѣсти. (...)
(Троян.)

В някои примери конституентът или фразата преди глагола, който предхожда клитиката, са отделени, което може да е знак за фокализация, както в (166а), или преди елемента, предхождащ клитиката, може да стои въвеждаща фраза като в (166б). Поради невъзможността обаче за оценка на уместността на подобен анализ вследствие на факта, че данните включват неактивен езиков материал, подобни примери се отчитат като позиция, различна от втора.

(166) а. (...) и сѣс' матѣа и благословѣ, провѣди гы до пристѣаницѣто на морѣто. (Троян.)

б. Това Като чю ѳв'стадѣе, едно Ѱ дѣмата ѣа познѣа, дрѣго и по прилика и по обрѣзъ Кѣкъ ѣ тѣѣ негова женѣа. (Троян.)

Третоличните прякообектни клитики също се срещат в класическата втора позиция, при която се явяват след първата акцентна дума, която е конституент на фраза. Такива примери са единични – вж. (167).

(167) (...) ѣ_сѣ(с)_желѣзны_ги трѣѣне (стрѣ)жаха. (...) (Лов.)

По-голяма вариативност се наблюдава при срещанията на третоличните прякообектни клитики със сложни глаголни форми. Ако във формата участва да-конструкция, клитиката е винаги след да и преди глагола, финитен глагол или съкратен инфинитив. Във формите за бъдеще време, в които не участва да-конструкция, третоличната прякообектна клитика се среща както между двата глаголни елемента като в (168а), така и преди цялата форма като в (168б).

(168) а. (...) ако вѣдѣ това стѣ тѣло, въ ще го извѣди (...) (Троян.)

б. А азе ги_ѣѣ стѣри, ѣ, годинѣ (...) (Лов.)

Във формите за бъдеще време и за бъдеще предварително време двата глаголни елемента могат да бъдат разделени и от други елементи, освен от съюза да – вж. (169а) и (169б).

(169) а. (...) и ще гѣ сегѣ да ѣ прослѣви по сѣчкы свѣтъ. (Троян.)

б. (...) ѳти ѣѣше тоѣа ѣа(с') да ѣ оумѣри. (Троян.)

При формите на сегашния перфект третоличната прякообектна местоименна клитика най-често е в препозиция спрямо спомагателния глагол и причастието, като в (170а) и (170б); други позиции, илюстрирани в (170в) и в (170г), в които местоименната клитика се намира между елементите на глаголната форма, са редки.

(170) а. имѣте брѣтѣ вѣшего достѣйнаго пастѣра. Дѣто го ѣ прѣтѣлъ въ да ѣ ва(ш) архѣерѣй (...) (Троян.)

- б. за_хрѣті́анете какъ гѣ_са оучиле ѿ пáзиле (...) (Лов.)
 в. ѿ тіе си гѣ привлѣкле ꙗзъ сѣвъ (...) (Троян.)
 г. (...) и кѣрѣилъ го сѣ на лѣр'дан' рѣкѣ. (Троян.)

Същата е позицията на третоличната прякообектна местоименна клитика при сложни глаголни форми с отрицателната частица, като и тук има примери с различна позиция. Отрицателната частица е най-често преди спомагателния глагол като в (171а), но може да предхожда и клитиката като в (171б) и (171в), където изречението се въвежда от еднобуквен съчинителен съюз.

- (171) а. Оти_цѣшь да_прїидешь на мѣсто дето го нѣ_си видѣла нікоги. ѿ_азѣ_ти_с'мь помощникъ (Лов.)
 б. пращници, ѿ_нѣ_гѣ_са пращнѣвале (...) (Лов.)
 в. самси_са ѿкъсна он'зи камикъ ѿ_планинѣта, ѿ_не_гѣ_е члкъ похва-
наль. (Лов.)

За разлика от дателните клитики в примерите с третолични прякообектни местоименни клитики няма срещания на еднобуквени съчинителни съюзи в препозиция на клитиката, но останалите позиционни възможности и поведение са същите (винителната клитика винаги е в постпозиция спрямо дателната, ако са непосредствено една до друга, като това важи и ако съответната местоименна клитика е възвратна). Третоличната прякообектна клитика може да поема и ударението в прозодичната единица, ако предхождащият я елемент е неударен (такива са съюзите като да, та, както и отрицателната частица в малкото случаи, в които предхожда местоименната клитика).

Енклитичната позиция и на тези клитики и фактът, че влизат в състава на прозодичната дума с предхождащите ги елементи, независимо дали са глаголни, или не, сигнализира за стремежа им към втората позиция.

Всички примери за употребите на винителните (прякообектни) третолични местоименни клитики, свидетелстващи за развоя и в трите периода от развитието на езика, показват предимство на второпозиционността. Само в примерите от източниците от старобългарския период постпозицията на кратките винителни форми на анафоричното местоимение спрямо глагола е предпочитана – в повечето от извлечените примери обаче глаголят се интерпретира като първопозиционен, като преди него често може да има съчинителен съюз – такива примери имаме и в съвременния български език, макар и в стилизирани и архаизирани, как-

то и в по-ранни текстове, от края на 19. и началото на 20. век (срв. *Слизат от конете и въвеждат ги в хана* (Т. Влайков, БНК).

Прегледът на примерите, ексцерпирани от историческите източници, представи развоя на винителните клитики, които претърпяват и най-голямата промяна – както морфологична, така и синтактична, което може да се проследи по вариациите в позициите и спрямо останалите клитични елементи. Още в най-ранните примери обаче са засвидетелствани някои от позициите, запазени и до днес, като например пост-позицията спрямо дателната клитика.

4.4. Възвратни клитики

Последният подклас местоименни клитики, който ще разгледаме, е този на кратките винителни и дателни форми на възвратното местоимение, съответно *са* и *си*. Формално двете местоименни форми не търпят промени в исторически план: в съвременния български книжовен език това са съответно *се* и *си*. В съвременния език и двете местоимения участват в образуването на възвратни глаголи, съответно лични (*мия се*), безлични (*говори се*) и реципрочни (*бием се*), и възвратно-страдателни форми (*Романът се продава в книжарницата отляво*) (вж. Коева 1997, Коева 1998). Всички тези употреби са налични и в историческите текстове, като примерите, приведени в (172), са извлечени от старобългарските текстове, които разглеждаме, и илюстрират съответно: (172а) две възвратно-страдателни форми (и две страдателни в гръцки: *δοθήσεται*, а *отъзиметъ са* превежда *ἀρθήσεται*, като има и различие в Асеманиевото евангелие със страдателна конструкция, образувана от спомагателен глагол и минало страдателно причастие (вж. Шалагин 2013) и безлично-възвратен (*мънитъ са* превежда *δοκεῖ*); (172б) личен възвратен, като *съпаси са*, като рефлексивността е подчертана с включването на местоименното прилагателно *самъ*, което превежда местоимението *σεαυτὸν* в гръцки (отново има различие, този път в Савината книга, където *самъ* е конституент на следващото изречение). В (172в) пък е приведен пример за глаголна форма, в която *са* има словообразователна функция (*оубояти са* „боя се“).

(172) а. *ѿже бо иматъ дастъ са емоу. а ѿже не иматъ. и еже мънитъ са имъ отъзиметъ са отъ него :* (Лк. 8.18, Мар.)

ѿже бо ѿматъ дастъ са емоу · а ѿже не ѿматъ · ѿ еже мънитъ са ѿмъи · ѿ то въззато вждетъ отъ него (Асем.)

βλέπετε οὖν πῶς ἀκούετε· ὅς ἂν γὰρ ἔχη, δοθήσεται αὐτῷ, καὶ ὅς ἂν μὴ ἔχη, καὶ ὃ δοκεῖ ἔχειν ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ.

б. (...) съпаси са самъ. и съниди съ крста. (Мк. 15.30, Мар.)

ѿси са · и самъ съниди съ крста. (Сав.)

σῶσον σεαυτὸν καταβὰς ἀπὸ τοῦ σταυροῦ. (GNT: Nestle 1904)

в. и не оубойте са оубивающихъ тѣло. (...) (Мт. 10.28, Мар.)

καὶ μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀλοκτεννόντων τὸ σῶμα
(GNT: Nestle 1904)

В примерите, извлечени от старобългарските източници, кратките винителни форми на възвратно-личното местоимение се употребяват и самостоятелно, тоест като именна група (или в състава на именна група) във функцията на пряко допълнение и след предлог. Въпросът за развоя на тези употреби и форми остава извън темата на настоящото изследване, доколкото тук се прави обзор предимно на словоредните и конституентните реализации на съответните елементи – самостоятелните им употреби обаче са аргумент за изследователите да ги категоризират като „полу(ен)клитики“, както вече беше посочено. Независимо че в ексцерпиранияте примери те са преимуществено свързани с глагола (процентът на срещанията им в позиция, която не е приглаголна, е много нисък, като са предимно постглаголни), в нито един период от развитието на българския език те не постигат фиксирана позиция (постглаголна), която би им позволила да се превърнат във възвратни постфикси например, в каквито са се превърнали в руски (късни източници свидетелстват за подобни графични изписвания, но те са под влияние на църковнославянски¹⁰⁰).

4.4.1. Винителното възвратно-лично **са** в старобългарски

Като начало трябва да уточним, че възвратното винително полуклитично местоимение **са** често няма съответствие в гръцки, най-вече в случаите, в които вече се приема като словообразователен и/или формообразователен елемент. Това е в контраст с конструкции, в които **са** има самостоятелна употреба, т.е. появява се в т.нар. „силни“ синтактични позиции, най-вече след предлог като в (173), където в гръцкия текст може да има предложна група като (173а), както и в (место)именна група като в (173б).

(173) а. ꙗ дшѣ ѿсрѣтво **на са** раздѣлитъ **са**. (Мк. 3.24, Мар.)

καὶ ἐὰν βασιλεία ἐφ' ἑαυτὴν μερισθῇ (GNT: Nestle 1904)

б. (...) повелѣ привести **прѣдъ са** стѣѡ мѣченикъ.

(Супр. 7, 57r, 19–20)

κελεύει... παραστῆναι αὐτῷ τοὺς ἁγίους μάρτυρας

Позицията на **са** е преимуществено в непосредствена близост до глагола, като най-често е в постпозиция (в ок. 92% от примерите), а когато е в препозиция спрямо глагола, **са** се предхожда от съюза **да** – вж. (174а), въпросително местоимение – вж. (174б), включително в съюзна функция като в (174в), относително местоимение в съюзна функция –

¹⁰⁰ Има и източници, в които **се** в препозиция спрямо глагола и в постпозиция спрямо друг елемент (много често **да**) се изписва разделно, докато в постпозиция спрямо глагола се изписва като постфикс на глагола.

вж. (174г). В тези случаи се срещат и очакваните разночетения като в (174в).

(174) а. (...) ꙗко ѿтъ дѣнешнѣаго дѣне ѡште да са ѡбращетъ кто ѿтъ васъ вѣнѣтърь града събираа въ црѣкви правобѣрнѣиѣхъ. (Супр. 16, 100г, 23–26)

ἐκ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, ὅς ἂν φωραθῇ ἐξ ὑμῶν ἕσωθεν τείχεων συναγόμενος ἐν ἐκκλησίᾳ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως

б. ꙗто са надрѣши. ꙗли на кого дѣпѣши глаголи ми.

(Супр. 11, 78г, 9–11)

τί προσδοκᾷς ἢ τί τι ἐπελπίεις λέγε μοι

в. съказанъ же вамъ кого са оубоите.

(Лк. 12.5, Мар.)

Съказъ же вамъ кого оубоите са

(Асем.)

ὑποδείξω δὲ ὑμῖν τίνα φοβηθῇτε.

(GNT: Nestle 1904)

г. (...) да некъли по ноужди прославитъ ѣстѣное ꙗ великое ꙗма твоѣ. негоже са ѡтъмеште.

(Супр. 11, 76v, 29–30 – 77г, 1)

ὥς ἂν βασανιζόμενος δοξάσῃ τὸ τιμώτατον καὶ μέγα ὄνομά σου, ὅπερ παρατεῖται ποιῆσαι.

Такива позиции са редки (ок. 4% от всички примери, с изключение на тези в предложни и именни групи), но показват тенденцията са да функционира като клитика.

В старобългарските текстове са се среща в позиция, различна от втората (но в непосредствена близост до глагола), много по-често, отколкото останалите (полу)клитични елементи (ок. 47% от срещанията, с изключение на тези в предложни и именни групи). В тези случаи най-често са е след глагола, а преди глагола се намират един или повече конституенти на изречението: именна група в подложна функция, предложни и именни групи в комплементна или адюнктна функция, съюзи и др. Интерес представляват и срещанията на са в постглаголна позиция, когато обаче цялата глаголна форма разделя именна фраза като в (175г).

(175) а. влѣнзи же вливахъ са въ ладниѣ.

(Мк. 4.37, Мар.)

καὶ τὰ κύματα ἐπέβαλλεν εἰς τὸ πλοῖον

(GNT: Nestle 1904)

τὰ δὲ κύματα ἐπέβαλλεν εἰς τὸ πλοῖον

(Scriv.)

б. того оубоите са.

(Лк. 12.5, Мар.)

τοῦτον φοβήθητε.

(GNT: Nestle 1904)

в. заповѣди ради не тѣмъ величаетъ са.

(Супр. 24, 137v, 7–8)

г. не вѣсте ли ꙗко пророуъско конѣвадаше са писаниѣ.

(Супр. 35, 202г, 8–9)

οὐκ εἰδότες, ὅτι προφητικῶς ἐπληροῦτο τὸ γεγραμμένον.

Интересна информация по отношение на употребите на *са* може да се получи от позициите ѝ в сложните глаголни форми, които също в повечето случаи нямат съответствие в гръцките текстове. Тук *са* се среща предимно след причастието или инфинитива, т.е. отново след пълнозначния глагол, като спомагателният глагол може да следва или *са* като в (176а), или да предхожда цялата форма като в (176б).

(176) а. *ἃ βῆτι βο не молилз са не βῆτι вῆставиლз мрзтвааго*·

(Супр. 26, 152r, 12–13)

εἰ μὴ γὰρ προσηύξατο, οὐκ ἂν ἤγειρε τὸν νεκρόν

б. Сего ради *оуподобило са естз црствие нбское ѿлвоу црю*·

(Мт. 18.23, Мар.)

оуподоби са црство нбское ѿлвоу црю·

(Асем.)

подобно естз црстви е нбско е ѿлвоу црю·

(Сав.)

Διὰ τοῦτο ὁμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ βασιλεῖ

(GNT: Nestle 1904)

Има обаче и срещания, в които *са* предхожда цялата форма и става член на клитичния комплекс, който е във втора позиция, като в (177а) и в (177б), или се разполага между спомагателния глагол и причастието като в (177в). Тук отново се срещат очакваните разночетения като в (177а).

(177) а. *добрѣа би бзило емоу аште са би не родилз ѿкз тз*·

(Мт. 26.24, Мар.)

добрѣе емоу би бзило · аще би не родилз са ѿлкз тз·

(Асем.)

добрѣе емоу би было · аште са би не родилз ѿкз тз·

(Зогр.)

добр зее было би эмоу · аще са би не родилз ѿлкз тз·

(Сав.)

καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος·

(GNT: Nestle 1904)

б. (...) *винзи нскааше како са бзи сз братинж позналз*·

(Супр. 31, 184r, 24–25)

ἀφορμὴν ἐζήτει, πῶς ἀναγνωρίσθῃ τοῖς ἀδελφοῖς·

в. *кто во бзи взмоглз ослѣпити оумз срьдечънзи иго · да бзи са пок-
лонилз тои твари · (...)*

(Супр. 23, 131r, 28–30)

Τίς γὰρ ἐδύνατο τυφλῶσαι τὴν ἔννοιαν τῆς καρδίας αὐτοῦ, ἵνα προσεύκῃ ἐν ἐκείνῳ τῷ ὑπηρετοῦντι τοῖς ἀνθρώποις ποιήματι

Срещанията на *са* в дистантна позиция спрямо глагола – като в примера в (177б) – са много малко (малко над 1%), но все пак показват склонност на *са* към самостоятна употреба. В примера в (178) е регистрирано и разночетене с глагола в непосредствена постпозиция спрямо *са*·

- (178) ѸЪТО СѦ ВѦМЪ МЪНИТЪ. (Мт. 18.12, Мар.)
ѸЪТО ЖЕ СѦ ВѦМЪ МЪНИТЪ (Асем.)
ѸТО СѦ МЪНИТЪ ВѦМЪ. (Зогр.)
 Тί ὑμῖν δοκεῖ (GNT: Nestle 1904)

Показателни са сигналите за колебание в позицията, като в (179), където в текста на Мариинското евангелие има повторение на сѦ във втора позиция и преди глагола, както и след глагола – в останалите ръкописи се срещат и двете позиции (поотделно).

- (179) КЪТО СѦ ПРИКОСНѦ СѦ МЪНѦ. (Мк. 5.31, Мар.)
и Глѣши КТО ПРИКОСНѦ СѦ МНѦ. (Асем.)
и Глѣши · КЪТО СѦ ПРИКОСНѦ МНѦ. (Зогр.)
'и Глѣши КТО ПРИКОСНѦ СѦ М'НЪ. (Сав.)
 καὶ λέγεις Τίς μου ἥψατο (GNT: Nestle 1904)

Позицията на сѦ спрямо останалите елементи от клитичния комплекс не се различава от тази на останалите винителни полуклитики, т.е. сѦ се разполага след же и во и след дателните клитики, но преди кратките (квазиклитични) дателни форми на анафоричното местоимение.

Аргументи за активността на втората изреченска позиция, свързани с възвратното сѦ, могат да се търсят в разпределението на срещанията му, които не са постглаголни (а са преглаголни и дистантни), във втора позиция (138 срещания) и в позиция, различна от втората (39 срещания). При второпозиционните сѦ в първа позиция в 86 примера са регистрирани елементи като к-дума, съюза да или друг подчинителен съюз (като аще), докато при невторопозиционните тези елементи са едва 6 (в останалите примери в препозиция спрямо сѦ са съществително или прилагателно име, именна група, местоимение, наречие, предложна група, модален глагол), т.е. това са елементите, за които можем да предположим, че привличат клитиката към втората позиция, която не е постпозиция спрямо глагола.

4.4.2. Винителното възвратно-лично сѦ/се в среднобългарски

Картината на срещанията на възвратната клитика се в колекцията от примери от среднобългарските текстове, които разглеждаме, показва значително разнообразие, като позицията и тук зависи от конкретните текстове.

В Манасиевата хроника преобладаваща е постпозицията спрямо глагола, която същевременно е различна от втора изреченска (ок. 65% от регистрациите) – вж. (180a). Много малко са позициите, в които сѦ е в

препозиция (4 срещания) и в дистантна позиция (3 срещания) спрямо глагола.

- (180) а. ни боит са высокыхъ, ни единого же стыдит са, ѿкоже птиць (...)
(Ман.)
б. сзписашъ са словомъ въкратцѣ и звѣстнѣ, ѿкоже ми са мнитъ.
(Ман.)
в. Аще ми са ѿ сего сзхранита (...)
(Ман.)

Подобна е позицията и в причастни конструкции, които изпълняват функция на модификатори – вж. (181).

- (181) (...) на возащъжъ же са оуста люта ѿверъзе зѣанѣа злопавнааго. (Ман.)

Позицията ѝ спрямо дискурсните клитики и останалите клитични местоимения е подобна на тази в старобългарските примери, т.е. са следва дателните клитики – вж. (180а, б), както и дискурсните – вж. (181).

В сложните глаголни форми са също се намира в постпозиция на пълнозначния глагол, независимо дали е инфинитив, или причастие – срв. примерите в (182).

- (182) а. И аще не би враждааа злоба въздвигаа са на довааго (...) (Ман.)
б. зане въсе истъщило са бѣ скровищное злато (...) (Ман.)

В колекцията са извлечени и шест примера с възвратно местоимение след предлог като в (183).

- (183) (...) и възлагаеъ на са самодръжество. (Ман.)

В примерите, ексцерпирани от Троянската притча, обаче са се среща предимно във втора позиция – в ок. 88% от случаите, като повечето са в постпозиция спрямо глагола като в (184а) – ок. 81%, като в препозиция са се озовава, ако преди него стоят к-дума като в (184б) – от общо 17 примера такива са 12, да – в 4 примера, и съюз – в 1 пример. Едва в 5 примера са е в дистантна позиция спрямо глагола.

- (184) а. И озлоби са о томъ въсѣ воиска гръцкаа (...) (Тр. пр.)
б. (...) а ѿ другъжъ странъ течаше рѣка, коа са именоваше Кашантоуша рѣка (...) (Тр. пр.)
в. (...) да вѣси аще са нинѣ не вратишь (...) (Тр. пр.)

Позицията на са в сложните глаголни форми показва по-голяма вариативност. В конструкциите за бъдеще време тя се намира най-често след съответните форми на модалните спомагателни наѹати и хотѣти – вж. (185а) и (185б), но преди формите на цѣж – вж. (185в).

- (185) (...) и нача са карати съ нимъ (...) (Тр. пр.)
 б. (...) и въ тѣи д(ь)нь не хотѣста са бити. (...) (Тр. пр.)
 в. (...) ни єдинъ ѿрокъ, зане въдѣхъ, колика са ще крѣвъ пролиати под
 ' Троѣ за єленъ ц(а)р(и)цѣ. (Тр. пр.)

Спрямо останалите едносрични спомагателни глаголи са също е най-често в препозиция. Това е позицията винаги спрямо едносричния спомагателен глагол в сегашно време – вж. (186а), в повечето случаи и спрямо спомагателния глагол за условно наклонение, където обаче има и един пример с обратния словоред – срв. (186б) и (186в), както и спрямо бѣ, който може да е и до причастието, а са да е във втора позиция като в (186г).

- (186) а. (...) тамо са є обрѣло и тамо да са и расждитъ. (Тр. пр.)
 б. (...) давно са би сѣма оухранило ѿ Троѣ. (Тр. пр.)
 в. (...) и поиди противъ єкторуу кралю, да би са оставилъ грѣцкыѣ
 воискы. (Тр. пр.)
 г. (...) възв проценіе ѿ старца ѿ(тъ)ца своего, които моу са ѿ(є)цъ бѣ
 нареклъ (...) (Тр. пр.)

Вариативността в примерите от Троянската притча показва, че са има поведение, подобно на това на останалите местоименни клитики, както и че е част от клитичния комплекс, където заема позицията на винителната клитика, т.е. след дателната – вж. (186г).

В примерите, извлечени от текстове на Влахо-български грамоти, се срещат формите се и са, като тук вече съотношението се обръща решително в полза на препозицията спрямо глагола – това са ок. 85% от срещанията, срещу едва ок. 10% в постпозиция – вж. (187а) и (187б). Подобно е и съотношението между второпозиционни (90%¹⁰¹) и невторопозиционни (10%) се.

- (187) а. (...) єдно ѿт них да им са вратит, понеже их ѿ пагѣбѣ не можемо вс-
тавит. (LXXII, Влад II Цепеш, май-юни 1456 –
 август 1462, октомври 1476 – януари 1477)
 б. И говори да мѣ си дѣщере, и потрѣди се и постави си реч на прѣгаріе,
 и моли се (...) (CXXVIII, Басараб III, ноември 1477 – април-юни 1482)

При се в препозиция преди него стоят: да (в ок. 66% от всички примери с препозиционно се) – вж. (187б); к-дума (в ок. 8% от примерите) – вж. (188а), друг съюз, съчинителен или подчинителен (в ок. 7% от при-

¹⁰¹ Навсякъде като втора изчисляваме и позиции като тази в (187б) с конституент от да-изречението преди него.

мерите) – вж. (188б), наречие (в ок. 8% от примерите) – вж. (188а), именна група с опора съществително или прилагателно (в малко над 8% от примерите) – вж. (188в).

- (188) а. тако ми се ѹхвати работа такоа како ми се ѹхвати (...) (CCXXXIX, Драгомир Удрище, 1482–1492)
 б. (...) како даде богъ та ми се ѡттвори пѣт кѡн господина ни воеводѣ (...) (CCXXXIII, капитан Синадин, 1482–1483)
 в. Азъ са мжѹѣ за вас, да имате покои (...) (XXIV, Александру Алдя, 1431–1433)

Има вече и срещания на се след едносричен съюз и в самото начало на изречението, подобно на съвременния български книжовен език, като в (189).

- (189) И се понових и потвърдихъ въ вѣѣма (...) (XI, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)

Позицията на се в сложните глаголни форми и най-вече спрямо спомагателните глаголи е подобна на тази в Троянската притча, тоест в повечето примери предхожда спомагателния глагол: в сегашно време – вж. (190а) и (190б), както и в преизказните форми на перфекта – вж. (190в); в условно наклонение – вж. (190г); в бъдеще време – вж. (190д).

- (190) а. Тере кѡда ест било лани, ѡни се сѹ прели със моего ѹловѣка (...) (CLXXXV, Раду IV Велики, 1496–1508)
 б. А велики царь е ѡтишел та се е приблѣжил кѡ Софѣю (...) (CCXLIV, Стайко, 1482–1507)
 в. а вѣе да възимате вамѣ ѡкоже се е било възимала (...) (XVIII, Дан II, 1420–1424, 1427–1431)
 г. Понеже кто са би покѹсил, да имъ възмет прѣзъ закон (...) (VII, Раду II Празнаглава, 1421 – 1424–1427)
 д. а комѹ се шет ѹчинит некои (sic) пагѹбѹ (...) (CXXVI, Басараб III, ноември 1477 - април–юни 1482)

Очаквано, има и примери с обратния словоред, т.е. спомагателният глагол е преди се – вж. (191).

- (191) а. (...) ест прель Іанкѹѹ ѹ паркалаби Бранѹ, како мѹ сѹ се ѹзели ѹ Гергици ꙗ флорин (...) (CLXIV, Влад IV Монах, 1482–1496)
 б. Аще ли тази не ѹчините, да знаете, ѡти цѣ се размирит съ вами. (...) (LVIII, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

От прегледа на примерите може да се направи извод, че в средно-българските източници краткото винително възвратно местоимение *са/се* показва очакваното поведение на клитика, а не на възвратен (или възвратно-страдателен) маркер.

4.4.3. Винително възвратно-лично *се* в ранния новобългарски

В текстовете от двата дамаскина, от които са извлечени примери, *се* се намира в непосредствена препозиция спрямо глагола в ок. 53% от срещанията, а в непосредствена постпозиция – в ок. 40% от срещанията. В останалите примери (ок. 7%) е в дистантна позиция.

Когато *се* е в непосредствена препозиция спрямо глагола, в ок. 37% от примерите преди него стои съюзът *да* като в (192а); в 19% – *к-дума* като в (192б); в ок. 17% – друг съюз, съчинителен или подчинителен, като в (192в); в 11,5% – наречие като в (192г); в 6,6% – именна група с опора съществително или местоимение като в (192д); в 3,6% – предложена група като в (192е).

- (192) а. и глѣда Кои *се* наѣмать да играать игри́ (...) (Троян.)
 б. Каѣо ста́вите ѿ_тѣлото ва́ше как_се не_ѿльѡвать ѿ_ва́ (...) (Лов.)
 в. (...) ѡко_ли_се не_пока́ють (...) (Лов.)
 г. какъ на_то́изи свѣтъ лѣжѡвныѣ, то́ла_кова_се не_зазна́е ни́що [ѿ_ни́его] (Лов.)
 д. а то́ва ба́щитѣ_и и_ма́икуте_и_се за́лѣ ма́ать. (Лов.)
 е. та за́рѡ_това_се тѣи ма́уать (...) (Лов.)

Има пример, макар и само един, в който *се* разделя конституентите на именна група – вж. (193).

- (193) (...) да_разберѣте на_какво_се мѣсто ма́уать грѣшныте члѣ́ци (Лов.)

В сложните глаголни форми *се* в повечето примери е преди пълнозначния глагол (от който се управлява) – в ок. 86% от срещанията, в постпозиция е едва в 6 примера, а малко по-голям е дялът на дистантно разположените *се* – близо 11%. По отношение на спомагателните глаголи се забелязва вариативност на позицията на *се*, като спомагателният глагол в сегашно време, 3 л., ед.ч., във формите на перфекта се позиционира само след *се*, както е в съвременния книжовен език, докато при формите за останалите лица и числа има вариации, илюстрирани в (194).

- (194) а. и има́шь вра́ждъ на нѣкого Кога́ *се* *си* пости́ль, ни́кога фа́йдъ не и́-машъ (...) (Троян.)
 б. Кога́ ви́дишь че *си* *се* смѣри́ль. а́зъ па́къ ца поглѣда (...) (Троян.)
 в. (...) на_правѣ́дны лю́дѣ, Кои́то_са_се на ба́ надѣ́ле (...) (Лов.)

г. (...) ѧмѣ_са кѣрвѣ догдѣ се_ѡа Ѡжѣниѣ (...) (Лов.)

Формите за бъдеще време се образуват предимно с да-конструкция, където се е винаги след да; в двата примера без да-конструкция се е след спомагателния глагол за бъдеще време – вж. (195а). В условно наклонение спомагателният глагол също предхожда се.

(195) а. (...) нѧ_тѣ не щѣт_се зѣгѣа (...) (Лов.)

б. (...) как_ бѣ_се оу_пѧзила ѣ_ѡнѣла дѣа (...) (Лов.)

В 16 примера, извлечени от Ловешкия сборник, е отбелязана прозодична зависимост на се едновременно от предходен и от следходен елемент, като в 11 от тези срещания предходният елемент е да, а в 3 е к-дума.

(196) а. как_ щѣ да_ сѣ свѣрѣши свѣтѣ (...) (Лов.)

б. ѣ_ тѣбе да_ се поклѡнѧ (...) (Лов.)

В повечето примери, когато се следва да, ударението пада върху възвратното местоимение. В другите примери с ударено се преди него са съюзът та, релативизаторът ѡу, как. Примерите, в които и предходната дума е ударена, са сравнително ограничен брой – тук участват елементи като пак, ами, ала.

Краткото винително възвратно-лично местоимение се преминава пътя от вероятен възвратен маркер в старобългарските текстове до възвратна клитика в новобългарски, която прозодично зависи от предходен елемент, често различен от глагола, който я управлява. Поведението ѝ е много подобно на това на другите винителни местоименни клитики – появява се в подобни позиции в рамките на клитичния комплекс, както и спрямо управляващия глагол. На този етап не се забелязват разлики в позициите спрямо значението на възвратните глаголни конструкции, т.е. позициите на се са резултат на синтактични.

В следващата част вниманието ще бъде насочено към дателното възвратно местоимение си, като бъде направен кратък преглед на позициите и употребите му.

4.4.4. Възвратни дателни клитики

Краткото дателно възвратно местоимение си се среща по-рядко от винителното, при това в много разнообразни функции, подобно на останалите дателни актанти.

В 50% от примерите от старобългарските източници си изразява притежател в именна фраза – вж. (197а) и (197б), включително може да удвоява пълната форма на възвратно-притежателното местоимение *свои* – вж. (197в), където именната група е разделена от глаголна форма, но си остава до и вдясно от първия конституент.

(197) а. како не погоуѣи ѡума си (Супр. 36, 206r, 1)

πῶς οὐκ ἐξέστη ἡ διάνοια

б. богъ во своѣго си сѣина поустѣ · (...) (Супр. 36, 208v, 21–23)

Ὁ γὰρ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ Υἱὸν ἔπεμψε (...) (Супр. 29, 168v, 16)

в. поучто своѣмоу си завидиши съпасениѡ ·

Τί σουτῶ τῆς σῆς φθονεῖς σωτηρίας;

В 12,5% от срещанията става дума за конструкция с външен притежател – вж. примерите в (198а) и в (198в), където в гръцки има различие с дателно третолично местоимение.

(198) а. не сътъжи си вѣроѡ · (Супр. 37, 214r, 6)

οὐκ ὄκλασε τῇ πίστει

б. принесѣ си ржкѣ многопрѣвѣжѣ ѡ любовзѣчѣштѣ

(Супр., 3, 252r, 25)

φέρει τὴν χειρὰ σου τὴν φιλοπράγμονα καὶ φιλομαθῇ

в. ѡ самъ си несѣи крѣтъ · ѡзиде вѣ нарицаемоѣ краниево мѣсто.

(Йо. 19.17, Мар.)

Πи носѣ себѣ крѣтъ ѡзиде · вѣ нарицаемоѣ краниево мѣсто. (Асем.)

ѡ самъ си несѣи крѣтъ · ѡзиде же вѣ нарицаемоѣ краниево мѣсто (Зогр.)

καὶ βαστάζων ἑαυτῶ τὸν σταυρὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου

τόπον (GNT: Nestle 1904)

καὶ βαστάζων τὸν σταυρὸν αὐτοῦ ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου

τόπον (Scriv.)

Местоимението може да изразява дателен експериенцер като в (199а), както и бенефициент като в (199б).

(199) а. видѣвъше же оубо клеветѣти...бѣивъша съжалиша си сѣло.

(Мт. 18.31, Мар.)

ιδόντες οὖν οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα ἐλυπήθησαν σφόδρα

(GNT: Nestle 1904)

б. ни ѡадо · не тако тажѡко си твори ·

(Супр. 16, 103r, 7–8)

Τέκνον, μὴ οὕτως φέρε βαρέως

Освен това си може да удвоява и пълната форма на възвратно-лично-то местоимение – себѣ си, себе си, които имат съответствие в гръцки – вж. (200).

- (200) и странѣ кѣ себѣ си съвѣкоупи· (Супр, 3, 171r, 27)
καὶ τὰ ἔθνη πρὸς ἑαυτὸν ἐπισυνάξει

Има примери, в които в разночетения на мястото на си стои са – вж. (201).

- (201) а. и словесѣ своими сѣдиши си (Мт. 12.37, Мар.)
и словесѣ своїми ѣсѣдиши са (Асем.)
и словесы своими ѣсѣдиши са (Зорг.)
καταδικασθήσῃ (GNT: Nestle 1904)

Позицията на си спрямо останалите елементи от клитичния комплекс е като тази на дателните клитики, но в примерите е илюстрирана само позицията на дателното си след дискурсните же и во.

Ситуацията в примерите, ексцерпирани от среднобългарските текстове, зависи отново от традицията на източника. В Манасиевата хроника съотношението е подобно на това в старобългарски: 68% от употребите са притежателни в рамките на именна група – вж. (202а); ок. 10% са в конструкции с външен притежател – вж. (202б); останалите са дателни аргументи, предимно експериенцерни, като в (202в). Предимство тук имат позициите, които са различни от втора изреченска като в (202б, в).

- (202) а. и си хѣ носѣ винѣ многожд'номоу си житиоу. (Ман.)
б. аще не оскверѣвши си д(оу)шѣ прѣтажанѣа скверѣнами (Ман.)
в. Ц(а)р(и)ца же съжали си о срамотѣ, и поскръбѣ (Ман.)

Срещанията в Троянската притча са много малко – едва 4 примера, като по-интересна е позицията в конструкциите за бъдеще време (2 примера), където си се позиционира след пълнозначния глагол и преди спомогателния – вж. (203).

- (203) (...) аще ли нѣс(т') бѣсенѣ, то съставитѣ си щетѣ воловы не врати. (Тр. пр.)

В примерите, ексцерпирани от текстовете на Влахо-български грамоти, срещанията са повече, като в ок. 16% от употребите си реферира към притежателя в рамките на именна група – вж. (204а) и (204в), а употребите в ок. 41% от примерите са в конструкции с външен притежател – вж. (204б). Когато е в приглаголна позиция, в ок. 73% от примерите си е в препозиция спрямо управляващия глагол като в (204в).

(204) а. (...) а вие да га вставете да отиде дома си.

(LXXIII, Влад II Цепеш, май-юни 1456 –
август 1462, октомври 1476 – януари 1477)

б. И по том си послах вернога слѣга господства ми ѿпрѣ (...)

(CXXXV, Басараб III, ноември 1477 - април-юни 1482)

в. Аще вѣждѣт прави, съ своим си добитком, да си поидѣт;

(LVIII, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

В сложните глаголни форми си най-често е преди спомагателния глагол, като и двата са в препозиция спрямо съответната форма на пълнозначния глагол, с изключение на един пример, където обаче има и негация като в (205в).

(205) а. (...) а они си сѣ поставили тѣѣ ѣмци Жима и Матиаш.

(CLXVII, Мирча, 1481)

б. (...) и послаа си цѣм и люде до цара (...)

(CXX, Басараб III, ноември 1477 – април-юни 1482)

в. (...) понеже не цѣм си вставит въ срамотѣ да им гинет.

(LIV, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446)

В примерите от двата новобългарски дамаскина срещанията на си като брой са значително повече от тези в източниците от предходните периоди. Позициите и употребите им са подобни на тези на дателните клитики, но позиционните варианти не са зависими от значението им. В повечето примери си е второпозиционно и в препозиция спрямо управлявания глагол – в ок. 54% от приглаголните срещания; второпозиционни и постпозиционни са срещанията в ок. 34% от примерите, а дистантните позиции са едва ок. 3%. Примери са приведени в (206).

(206) а. ѿ дрѣгы_се аластѣсѣва да_сѣ ѿзвѣе дрѣжѣната на_пѣть (...) (Лов.)

б. Оти_сѣ годѣните провѣдѣтъ мѣрно (...) (Лов.)

в. та_че тогѣва_сѣ направи слѣгыте на_прѣлиѣ (...) (Лов.)

В първа позиция преди си са следните елементи: да – в ок. 45% от примерите; друг съюз, съчинителен или подчинителен – в ок. 25% от примерите; к-дума – в 15% от примерите; наречие – в ок. 10% от примерите; както и единични регистрации на съществително име, прилагателно име и местоимение.

Във формите на сегашния перфект и на сегашния пасив си се намира преди спомагателния глагол както в 3 л., ед. ч. – вж. (207а), така и в 3 л., мн. ч. – вж. (207б).

(207) а. Катѡ си ѣ рѣк'ль гѣ нѣ ѣ лѣг'ль (...)

(Троян.)

б. (...) ѿмѣ си ѿ ѿмръсѣле мѡмѣнѣството (...) (Лов.)

В останалите сложни глаголни форми си е често след спомагателния глагол. Пример с бъдеще време е приведен в (208а) (повечето форми за бъдеще време са образувани с да-конструкция), а с плусквамперфект – в (208б).

(208) а. (...) не цѣ си ѿи домѣ, ни ѣстѣ да ѣмѣ (...) (Троян.)

б. (...) ѡнѣа вѣрварѣ детѡ рѣкохѣме цю бѣха си сторѣле междѣ сѣбѣ цѣрь. (Троян.)

Голям брой са срещанията на си в рефлексивните съчетания сѣбе си (има едно срещане на него си), както и в рамките на именна група, като, подобно на дателните притежателни клитики, си е във втора позиция и в именната група. Примери са приведени в (209).

(209) а. ѿ дѣмаи вѣ сѣбѣ си, далѣи ца ѣсѣмна до ѣтрѣ (...) (Лов.)

б. издѣде го ѿ него си. (Троян.)

в. ѿ не сѣврѣшѣвашѣ доврѣ свѡатѣ си зѣконѣ (...) (Лов.)

г. и да покаже слѣдка прѡлѣтъ неговото си хѣтѣнѣ. (Троян.)

д. (...) да остѣвѣтъ нѣкого, освѣнѣ ѣдинѣтъ си снѣ никѡлаѣ (...) (Троян.)

Рефлексивното си не е ударено в едва ок. 23% от примерите, като се наблюдават разлики спрямо околните елементи и между източниците – например в примерите от текстовете от Ловешкия дамаскин си, рефериращо към притежател в именна група, е предимно неударено, за разлика от същите употреби на си в текстовете от Троянския дамаскин. В повечето примери обаче си в постпозиция спрямо да, та привлича и фразовото ударение. Съотношението далеч не е такова при останалите местоименни клитики, което е сигнал за по-комплексните му функции.

Обзорът на позициите и употребите на клитичните местоимения в текстовете от историческите източници, които разглеждаме, за да очертаем развитието на тези елементи и изобщо на позициите на клитичните елементи в историята на българския език, показва едно сравнително стабилно състояние на позиционните възможности, тоест синтактичните позиции, на които могат да се появят тези елементи, остават сравнително постоянни: позиция, която е в близост до глагола, и която най-често е втора след първата позиция на „силния“ прозодичен елемент в началото на изречението вляво. Освен това, позициите на местоименните клитики една спрямо друга в рамките на клитичния комплекс също се запазват –

позициите им в клитичната матрица са отразени в схемата в (3) / (66), т.е. всички местоименни клитики са след дискурсните, дателната клитика е преди винителната, като това важи и за възвратните, съответно дателна и винителна, а глаголните елементи, за които се предполага, че са „привлечени“ към съответните клитични позиции, са или вляво, или вдясно. В следващата глава ще разгледаме именно глаголните елементи, като фокусът ще е върху позицията им спрямо останалите клитични елементи.

5. Глаголни клитики

В прегледа на другите клитични (включително полуклитични и квазиклитични) елементи в 3. и 4. беше обърнато внимание и на глаголните елементи, съответно спомагателни и копулативни глаголи, които се намират в позиции в близост до тях. Картината, която се очертава, повтаря, до голяма степен, позиционните възможности, които наблюдаваме и в съвременния български език, като разликите са свързани с това кои глаголи могат да се интерпретират като клитични към даден момент.

Както в най-ранните, така и в по-късните текстове поведението на едносричните глаголни елементи показва сравнителна вариативност, като във формите на глаголите настъпват промени в исторически план. Така например едносричните глаголи като имперфектното **бѣ** и опитативните **би** и **бѣ** дори и в най-ранните текстове не показват типично поведение на клитики, макар да имат склонност да се появяват в позиции около други клитични и полуклитични елементи. Разликата между тези глаголи, които се проследяват в текстовете, произтичат и от употребите им, т.е. дали са спомагателните, или са копулативни.

От друга страна, формите на спомагателните глаголи за сегашно време в най-ранните текстове не са едносрични (с някои ранни изключения), но пък именно те не се появяват в т.нар. „силни“ позиции като тази в началото на изречението. Други глаголни елементи пък като частицата за бъдеще време *ще* претърпява многоетапно развитие (очертано в монографията на Д. Иванова-Мирчева (1963).

5.1. Глаголни (квази)клитики в старобългарски

В примерите, ексцерпирани от старобългарските източници¹⁰², едносричните глаголи като имперфектното **бѣ** и кондиционалните **би**/**бы** и **бѣ** се срещат в първа позиция, включително след „слаб“ едносричен съюз – примери са приведени в (210). В тази позиция много по-често се среща **бѣ**, който е и предимно копулативен.

- (210) а. **бѣ** же анѣдрѣа братрѣ симона петра (Йо. 1.41, Мар.)
 ̑Нѹ Ανδρέας ὁ ἀδελφὸς Σίμωνος Πέτροῦ (GNT: Nestle 1904)

¹⁰² Количествените данни са включени според допълнително ексцерпираните примери за колекцията.

б. ѿ вн вѣлѣ сѣде не вѣ ми ѿумрѣлѣ (Супр. 26, 154r, 21–22)

εἰ ἦς ὧδε, οὐκ ἂν ἀπέθανέ μου ὁ ἀδελφὸς

В. А БЫ БО МИНЖАЪ СМОКВЕ (Супр. 30, 175v, 3)

Εἰ γὰρ παρέδραμε τὴν συκῆν

Г. ЪКО АЩЕ ВЪ ТОУРЪ И СИДОНЪ. БЖ СИЛЪИ БЫЛЪИ БЫВЪШАЯ ВЪ ВАСЪ.

(M_T. 11.21, Map.)

ѢКО АШТЕ ВЪ Т' УРѢ. І СИДОНѢ. БИША СИЛЫ БЫЛЫ. БЫВЪШАА ВЪ ВАСЪ.

(Зогр.)

ὅτι εἰ ἐν Τύρῳ καὶ Σιδῶνι ἐγένοντο αἱ δυνάμεις αἱ γεγόμεναι ἐν ὑμῖν,

(GNT: Nestle 1904)

Едносричните глаголни форми, които разглеждаме, се срещат и след отрицателната частица в първа позиция, като позицията на дискурсните частици също варира – вж. (211a).

(211) а. НЕ БѢ БО ВРѢМА СМОКЪВАМЪ. (Мк. 11.13, Мар.)

НЕ ОУБО БѢ ВРѢМА СМОКЪВАМЪ. (Зогр.)

καὶ ἰδὼν συκῆν ἀπὸ μακρόθεν (GNT: Nestle 1904)

καὶ ἰδὼν συκὴν μακρόθεν (Scriv.)

Б. и аще не биша прѣвратили са дѣне ти. не би оубо съпѣла въсѣка
плзть. (Мт. 24.22, Мар.)

и дѣште не бѣша прѣвратілі са дѣніє ті: за ѣзбѣранзїѣ же прѣврататъ са:
(Зогр., Асем.)

І аште не биша прѣкратили са дьне ти· не оубо съспла са вѣка плзть·
(Сав.)

καὶ εἰ μὴ ἐκολοβώθησαν αἱ ἡμέραι ἐκεῖναι, οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σὰρξ·
(GNT: Nestle 1904)

При едносрични глаголи, с които се образуват сложни глаголни форми, отрицателната частица може да е както вляво, така и вдясно от спомагателния глагол.

(212) а. ѿште не бѣи бѣло покаянѣа. (Супр. 46, 263v, 18–19)

Εἰ γὰρ μὴ ἦν μετάνοια

б. аште во бзи не бзило покаѣныа. (Супр. 46, 264r, 3)

Εἰ μὴ ἦν μετάνοια

Спомагателният глагол може да раздели конститuentите на именна група като в (213), като фокусира елемента вляво.

(213) сѣматра'ше коѣ ѡи примышлениѣ и'зобрѣсти. (Супр. 6, 45v, 29–30)

ἐσκόπει τίνα ἂν ἐξεύροι μηχανήν

ТЫ И ПРОСИЛА ОУ НЕГО· ꙗ ДАЛЪ ТИ БИ ВОДЪ ЖИВЪ· (Зогр.)
 сὺ ἂν ἤτησας αὐτὸν καὶ ἔδωκεν ἂν σοὶ ὕδωρ ζῶν. (GNT: Nestle 1904)

Интерес представлява позицията на възвратната клитика, която може да е както най-вляво, така и след пълнозначния глагол като в примерите в (216).

(216) ДОБРѢ БИ БЫЛО ЕМОУ АШТЕ СА БИ НЕ РОДИЛЪ ЪКЪ ТЪ. (Мт. 26.24, Мар.)
 ДОБРѢ ѐМОУ БИ БЫЛО· АЩЕ БИ НЕ РОДИЛЪ СА ЪКЪ ТЪ· (Асем.)
 ДОБРѢ ѐМОУ БИ БЫЛО· АШТЕ СА БИ НЕ РОДИЛЪ ЪКЪ ТЪ· (Зогр.)
 ДОБРЪЕЕ БЫЛО БЫ ЭМОУ· АЩЕ СА БЫ НЕ РОДИЛЪ ЪКЪ ТЪ· (Сав.)
 καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος.
 (GNT: Nestle 1904)

Позицията им спрямо другите глаголни елементи, предимно причастия, в състава на сложните глаголни форми, в чието образуване участват, е най-често предходна – в ок. 56% от срещанията. Необичайно висок е процентът на срещанията им – в сравнение дори и с останалите клитични и полуклитични елементи – обаче в позиция, която не е в близост до причастната форма – в почти 29% от случаите. Примери са приведени в (217), като във всички тези примери спомагателният глагол е във втора позиция.

(217) а. Ꙗи аште БИ СЪДЕ БЫЛЪ, НЕ БИ БРАТЪ МОИ ОУМРЪЛЪ. (Йо. 11.21, Мар.)
 АЩЕ БЫ СЪДЕ БЫЛЪ· НЕ БЫ БРАТЪ МОИ ОУМРЪЛЪ· (Сав.)
 εἰ ἦς ὥδε, οὐκ ἂν ἀπέθανεν ὁ ἀδελφός μου. (GNT: Nestle 1904)
 εἰ ἦς ὥδε, ὁ ἀδελφός μου οὐκ ἂν ἐτεθνήκει (Scriv.)
 б. ѿкрысаша мѣсто то· ѿждеже БѢ МЖЧЕНИКЪ ПОСТРАДАЛЪ·
 (Супр. 19, 118v, 23–25)
 αὐτες ἐγράμμισαν τὸν τόπον, ἔνθα ὁ μάρτυς ἐφέστηκεν

Както вече беше отбелязано, в колекцията ни от примери има и срещания на вече съкратени форми на спомагателните глаголи в сегашно време, съответно за 3 л., ед.ч. (ѣ/е, 14 срещания), за 3 л., мн.ч. (сж, 3 срещания), както и едно срещане за 2 л., ед.ч (си). Примери са приведени в (218), като останалите клитични елементи са преди глаголните, включително местоименните като в (218a), но и дискурсните.

(218) а. ЧТО МИ ѣ ѿбискано· а ЧТО НЕ ѿбискано· ЧТО МИ ѣ страстѣно· ѣ ЧТО ЛИ БЕСТРАСТѣноѣ· ЧТО МИ ѣ сѣмрѣтѣно ЧТО ОУМРѣштвено тебе дѣля
 (Супр. 44, 252v, 4–7)

τί τὸ ψηλαφητόν μου τί τὸ ἀψηλάφητόν μου, τί τὸ παθητόν μου τί τὸ ἀπαθέс μου, τί τὸ θνητόν μου, τί... τὸ νεκρωθὲν διὰ σέ

б. (...) да видатъ ꙗѹдеѣ ꙗгоже сѣ проболи· (...)

(Супр. 44, 252v, 16–17)

ἵνα ἴδωσιν οἱ Ἰουδαῖοι ὃν ἐξεκέντησαν

в. Ѡтъѣ нашъ ꙗже сѣ на ꙗвсѣхъ да сѣтъ сѣ има твоѣ. (Мт. 6.9, Мар.)

Ѡтъ нашъ ꙗже сѣ на ꙗвсѣхъ да сѣтъ сѣ има твоѣ. (Асем.)

Ѡтъ нашъ ꙗже сѣ на ꙗвсѣхъ да сѣтъ сѣ има твоѣ. (Зогр.)

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· Ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά σου·

(GNT: Nestle 1904)

При сравнение с останалите клитични и полуклитични елементи при глаголните квазиклитики се забелязват редица разлики. На първо място, те се срещат много по-често в първа позиция – в ок. 22% от ексцерпираните примери, като най-много са в примерите с *бѣ* (там делът на първопозиционните срещания е ок. 29%). В други 20% от примерите пък не са във втора позиция. За разлика от тези форми спомагателните и копулативните глаголи в сегашно време – и съкратените, и пълните форми – рядко се срещат в първа позиция, като при съкратените е много рядко – в случаи, в които ударението пада върху тях и които могат да се проследят и в някои примери от среднобългарски и ранния новобългарски; при пълните форми на спомагателните глаголи първата позиция е малко по-често срещана, но в сравнителен план процентното съотношение спрямо другите позиции е много ниско. Това обстоятелство всъщност е в потвърждение на хипотезата, че „слабите“ позиции на определени елементи са били активни в най-ранния засвидетелстван период от развитието на езика и не са резултат нито само на прозодични, нито само на синтактични условия.

5.2. Глаголни клитики и квазиклитики в среднобългарски

В Манасиевата хроника тенденциите, представени по-долу, продължават и в някои посоки се задълбочават. Първопозиционните примери са по-малко (ок. 4% от срещанията), но в позиция, различна от втората, са ок. 47% от глаголите в ексцерпираните примери като в (219а), като в ок. 10% от срещанията в сложна глаголна форма спомагателният глагол е в дистантна позиция и спрямо другата глаголна форма – вж. (219б). В 48% от срещанията са във втора позиция като в (219в), т.е. и при тези елементи позицията, различна от втората, е по-честа в този източник.

(219) а. (...) о семъ и Павлиноу, ꙗже въ пръвыихъ вѣчиненъ *бѣ* ц(а)рскихъ дрѣгъхъ. (Ман.)

б. (...) бѣ же тлъстотрапезный оуготовилъ имъ обѣдъ тогда (...)

(Ман.)

в. (...) и прѣдѣтиаще и прѣдѣварѣюще дрѹгъ друуга, кто би алъ Романа жива.

(Ман.)

Дискурсните клитики са най-често в препозиция, освен ако последната не се намира в първа позиция, както е в (219б). Няма срещания на съкратени форми на спомагателните глаголи в сегашно време.

В примерите от Троянската притча кратките форми на спомагателните глаголи за сегашно време се срещат често (23 срещания спрямо 32 за несъкратените форми), като обаче в образуването на сложни глаголни форми участват над два пъти повече кратки форми (13 примера – вж. (220) спрямо несъкратени (5 примера). Освен това кратките форми са само във втора изреченска позиция, докато при несъкратените има и позиции, различни от втора (ок. 28% от срещанията). Няма вариативност в позицията спрямо елементите в клитичния комплекс – глаголните клитики са последния по ранг, като преди тях може да стоят винителна клитика като в (220а), възвратна като в (220б), дателна като в (220в), както и дискурсна като в (220г).

(220) а. (...) и възъа тебе измеждѣ насъ, и по томъ та ѣ възалъ Менелѣоушь ц(а)рь (...)

(Тр. пр.)

б. (...) тамо са ѣ обрѣло и тамо да са и расѣдитъ.

(Тр. пр.)

в. и цю бѣ зиздалъ своимъ именемъ, да моу ѣ има Шарикоушѣа градъ.

(Тр. пр.)

г. не исходи Ме[нел]ѣоушоу ц(а)рю, зане бо ѣ похраберъ ѿ тебе

(Тр. пр.)

При формите, различни от тази за сегашно време, се наблюдава известна вариативност при възвратната клитика като в (221), но те също са само второпозиционни, а в дистантна позиция като в (221а) са регистрирани в ок. 31% от срещанията (срещу ок. 13% за тези в сегашно време).

(221) а. давно са би сѣма оухранило ѿ Троя.

(Тр. пр.)

б. и понди противѣ ѣкторуу кралоу, да би са оставилъ гръцкыѣ воис-кы.

(Тр. пр.)

Дателните местоименни клитики обаче са преимуществено преди би и бѣ – вж. (222).

(222) а. Аще би сѣи фарижъ былъ въ Трои, помного моу би лѣпоты прибыло.

(Тр. пр.)

б. (...) и казаста въсѣмъ, коа им бѣ сѣмрътѣ общаа ѿ Алѣѣандра ѿлѣченѣа.

(Тр. пр.)

В примерите, извлечени от текстовете на Влахо-българските грамоти, има равновесие между кратки и пълни форми на спомагателните глаголи в сегашно време, с леко предимство на първите (тук обаче са и написания като смо) – 559 срещу 538 срещания. И двете имат по няколко срещания в първа позиция, когато логическото ударение пада върху тях – срв. (223).

(223) а. Тои не знам: є ли ви дошла книга въ рѣце, или не є.

(ССХІІ, Петру Урош, 1432–1437)

б. тако не знамо ми: єст ли и съ знаніе господства ви, или не.

(CLXXIX, Раду IV Велики, 1496–1508)

Тук отново кратките форми са в състава на сложни глаголни форми около два пъти по-често от несъкратените: 404 (72% от срещанията) срещу 260 (48% от срещанията).

По отношение на останалите елементи в клитичния комплекс също се забелязват известни колебания, но не много чести. Местоименните клитики са преди глаголните (т.е. глаголните са в AUX2 позицията от клитичната матрица) – това важи за винителната, дателната, винителната възвратна и дателната възвратна. Има отделни примери с друга позиция – 1 срещане на винителната; 3 на дателната (едното е приведено в (223а), където всъщност клитиката следва елемент в „силна“ позиция, който вероятно носи логическото и прозодичното ударение); 3 срещания на винителната възвратна клитика. Повечето от тези срещания са в грамоти, в които се наблюдават сръбски черти, примери са приведени в (224).

(224) а. (...) како сѣ ѡхвати(и) Кошотѣ та сѣ га донесли Власи;

(ССXXXVIII, Драгомир Удрище, 1482–1492)

б. (...) докле смо ми били при воеводе, є ли кто ѿт Брашованѣ (...)

(ССXVI, Стефан логофет, 1442)

в. Тоган радї и за вас смо се потрѣдили със добродетел.

(CLXXXII, Раду IV Велики, 1496–1508)

Ако местоименните клитики са повече от една – такива примери са малко в нашата колекция – също има вариации: местоименните клитики са една до друга (дателната предхожда винителната) като в (225а) и (225б), но глаголната може и да ги разделя като в (225в), където участва и възвратната, която е по-близо до глагола (това обаче не е така в (225б)).

(225) а. ѿна єст била ѣ рѣк поганих, нѣ ѿни ми ю сѣ послали съ чєстїю (...)

(СХХVII, Басараб III, ноември 1477 - април-юни 1482)

б. (...) понеже им се сѣ ѡзели сї флорини ѣ сѣтчєлє ѿт Ганкѣ ѣ ѣсар.

(CLXIV, Влад IV Монах, 1482–1496)

в. Понеже ест прель Ганкъѡ ѡ паркалаби Бранѡ, како мѡ сѡ се ѡзели ѡ Гергици ѿ флорин (...)
(CLXIV, Влад IV Монах, 1482–1496)

Интересна е позицията на отрицателната частица: тя е като в съвременния български книжовен език, т.е. предхожда всички останали клитики в тези примери – вж. (226а) и (226б); малко са примерите с различен словоред – вж. (226в).

(226) а. (...) ере не ми ѡ ѡзел вражмаш господства ми Калѡгера тогаи иманїа
(...) (CXXXV, Басараб III, ноември 1477[1478] – април–юни 1482)

б. (...) а маистори вашемѡ господство (sic) не сѡ га вставили (...)
(CLXXIV, Влад IV Монах, 1482–1496)

в. (...) ере га не пѡщат Батрѡ Ицван. Да веде га не сѡм азѡ послал кѡ Батрѡ Ицванѡ, нѡ га сѡм послал (...)

(XC, Басараб II, 1474 – октомври 1476, януари–ноември 1477 [1478])

Не се наблюдава разлика при словореда на пълните форми, където няма примери за колебания при местоименните клитични елементи и отрицанието.

При останалите кратки глаголни форми, които тук наблюдаваме, също няма изненади – местоименните клитики са след би, ако преди тях има отрицание (2 примера), но се среща и друг словоред като в (227б).

(227) а. а ѡн този не ѡскоти, и за моѡ слѡжбѡ не би мѡ мило;
(LXIII, Владислав II, януари 1447 – май–юни 1456)

б. (...) тамо, да си ицѡт длѡг ѡт длѡжника; ако мѡ не би платил ѡт вола (...)
(III, Михаил I, 1415 – 31 януари 1418)

По отношение на позицията на другата глаголна форма в състава на сложните – само в един пример спомагателният глагол е в постпозиция – вж. (228а), а в 5 примера е в дистантна позиция като в (228б).

(228) а. (...) понеже моѡ хотѡнїе не било би;
(LIV, Влад I Дракул, 1431–1433, 1433–1446))

б. не има кто се би за ѡрѡжие похватиѡ, не ни половица добреѡ юнакѡ.
(XXX, Александру Алдя, 1431–1433)

Наблюденията върху примерите, ексцерпирани от текстове, за които предполагахме, че отразяват развитието на езика в среднобългарския период, показват стабилизиране на клитичните форми на спомагателния глагол в сегашно време, като поведението им спрямо останалите клитични елементи от клитичния комплекс не се различава (както и спрямо отрицателната частица). При останалите едносрични спомагателни гла-

голи като би и бѣ се запазва колебливостта на позиционирането им, но поведението им все пак се доближава до това на другите глаголни клитики.

5.3. Глаголни клитики в ранния новобългарски

Всички описани тенденции се запазват в ранния новобългарски, т.е. спомагателните клитични глаголи (и тези в сегашно време, и формите за други времена и наклонения) са разположени най-вдясно на поредицата от клитики като в (229а-г).

- (229) а. Катó ми си изы́авиль (...) (Троян.)
 б. Зацѣ тѣй го е родѣль. и катó го е прѣлѣожиль сѣ рѣѣ (Троян.)
 в. (...) и да найдѣтъ крѣтъ хвѣ гдѣ го са съкрѣле евреете (...) (Троян.)
 г. (...) имаше голѣма почѣсть бжѣа цю мѣ бѣ въ дарѣваль. (Троян.)

Има отделни примери, в които квазиклитичните глаголи – но не и същинските клитични (тоест формите за сегашно време) – предхождат местоименните клитики като в (229в), но те са редки.

- (230) а. Катó звѣрь стрѣшенъ, давнѣ бы а ѹпла́шилъ да остѣви пѣстына. (Троян.)
 б. Ако бы мы дарѣваль царь неговата сѣ полѣ (Троян.)

Възвратната клитика е предимно в препозиция спрямо спомагателния глагол в сегашно време като в (231а) и (231б), но след спомагателните глаголи за другите времена и за условно наклонение като в (231в).

- (231) а. (...) рѣ́имѣ хво цю се е распѣль на не́го. (Троян.)
 б. рѣ́увай се дамѣ́не, чѣто сѣ си просвѣтиль по сѣчкы свѣтъ. (Троян.)
 в. (...) какъ бы се оупа́зила (...) (Лов.)

В някои примери отрицателната частица може да раздели възвратната клитика, вляво, от спомагателния глагол, вдясно, като в (232), като и тук се проследява тенденцията местоименните клитики да са по-вляво – и във втора позиция, докато спомагателните клитични глаголи са вдясно и близо до формата на пълнозначния глагол.

- (232) а. (...) и́-оце се нѣ-е добръ [тѣка намѣстиль] и́-ѣтъкмѣль (Лов.)
 б. Замѣ догдѣ ви напѣръ нѣ-е прѣвѣрила сѣбѣа съмрътна (...) (Лов.)
 в. (...) и́-догдѣ са пазѣръ нѣ-е развѣлиль. (Лов.)

Регистрирани са примери с квазиклитични местоимения в първа позиция, но след едносричен съюз като в (233), но не и с клитичните глаго-

ли в сегашно време (които обаче се срещат в абсолютна първа позиция, но с логическо ударение).

(233) а. и въ послѣша мѣ моленіето. и въ чю́ такѡва. (Троян.)

б. (...) и паднѣ на́ зѣмла и въ Катѡ́ мрътѣвъ. (Троян.)

Общата картина на спомагателните глаголи в примерите от ранните новобългарски текстове показва склонност на глаголните клитични елементи (спомагателните и копулативните глаголи в сегашно време) да заемат втора позиция в изречението – в ок. 94% от примерите, и да са в препозиция спрямо формата на пълнозначния глагол в сложните глаголни форми – в ок. 79% от примерите. Преобладаване на тези позиции се наблюдава и при останалите клитични елементи.

При квазиклитичните елементи се забелязват известни разлики: освен че се срещат по-често в първа позиция, т.е. в позиция след „слаб“ елемент преди тях, във втора позиция са в ок. 75% от примерите, а в препозиция спрямо формата на пълнозначния глагол – в ок. 55% от примерите. От тези данни можем да предположим съществуването на разлика между глаголните клитики (формите на спомагателния глагол в сегашно време) и квазиклитиките (останалите едносрични форми на спомагателния глагол.)

Обзорът на данните от извлечените примери във втората част на настоящата монография потвърждава хипотетичния ред на елементите, които са част от клитичната матрица в (3) / (66), както и предположението за амбивалентното им поведение, когато се реализират самостоятелно в изречението. Има обаче някои тенденции, които са по-характерни за едни клитики, за разлика от други, както и елементи, чието поведение е двойствено, включително в рамките на матрицата.

В следващата, трета част, ще направим опит за обяснение на причините за различните позиции на клитиките в български в рамките на една от хипотезите в генеративния синтаксис (известна като „фазова теория“). Предположението ни е, че тъй като са зависими елементи (това е и основната им характеристика всъщност, която предопределя и позициите, в които ги срещаме), поведението им до голяма степен зависи от поведението на елементите, които ги заобикалят и които ги управляват.

III. Анализ

В тази част на изследването ще предложим опит за анализ на данните в контекста на т.нар. фазова теория. За целта накратко ще представим теоретичната рамка на генеративния синтаксис, с някои основни понятия, като във фокуса ще е въпросът за позиционирането на клитичните елементи, разгледани в предходната част на изложението. Ще бъде представен, в 6.2, моделът на изреченската структура, както и ще бъдат очертани няколко сценария за деривацията на позициите на клитиките в литературата, които според нас са най-подходящи в контекста на езиковите данни. В 6.3. ще представим две аналитични гледища за мястото на клитиките в българското изречение, които включват, в една или друга степен, очертаните сценарии. В 6.4. ще бъде предложена хипотеза за възможната „двойна“ позиция на клитиките в български, които могат да се намират в двете фази на минималното изречение.

6. Позиции на клитиките

6.1. Теоретична рамка

В теоретичната рамка на генеративния синтаксис, чието начало поставя Н. Чомски през 50-те години на 20. век (Chomsky 1957), се предполага, че хората възприемат и (въз)произвеждат езикови конструкции благодарение на заложена им когнитивна езикова способност. В основата стои единна ментална граматика, известна като Универсална граматика, чиято основна хипотеза е, че всички езици се подчиняват на универсален набор от формално-логически закономерности. Езиковите конструкции имат две структурни равнища – дълбинно, в което се отразява редът на пораждаване на конституентите, и повърхнинно, което показва реда, в който конституентите се п(р)оявяват при реализацията си, т.е. това е редът, в който ги виждаме, чуваме и (въз)произвеждаме. Повърхнинната структура се поражда от дълбинната посредством генеративно-трансформационни правила (Chomsky 1965/2014; 1981; 1993; вж. за български: Пенчев 1984, 1993, 1998; Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999; Бъркалова 1999, 2019), сред които най-често използваното е т.нар. *Пре-*

местване (Movement), заедно с Изтриване (Deletion) и Вмъкване (Insertion). Така например ако основният словоред на българското изречение е SVO (подлог-глагол-(пряко) допълнение: *Иван яде ябълка*), от него, чрез Преместване (*Изтриване* > *Преместване* > *Вмъкване*), се пораждат производните словоредни варианти VOS (*Яде ябълка Иван*), VSO (*Яде Иван ябълка*), SOV (*Иван ябълка яде*), OVS (*Ябълка яде Иван*), OSV (*Ябълка Иван яде*).

Оформянето на граматично изречение се ръководи от два релационни механизма: управление и свързване. Управлението се използва за приписване на „падеж“ (или „дълбинен падеж“), който представлява релацията, която управлява комбинирането на изреченските конституенти, тъй като всички конституенти в изречението изпълняват синтактична функция. При управлението са валидни следните правила, предадени тук според формулировката на Й. Пенчев (1998: 48): (а) „Една категория (А) командва друга (В), ако и двете имат обща доминираща максимална проекция и не доминират една над друга.“ (б) „Категорията А управлява категорията В, ако А е от тип Х нулево (т.е. опора на общото надредно ХР) и командва В, а между тях няма друг управител“. Свързването поддържа референтните връзки между изреченските конституенти, като например кореферентността между местоимението и името, което това местоимение „замества“.

Основна релация в изречението е предикацията, която най-често се реализира от глагола (или предикативна конструкция с участието на глаголен елемент, който може и да не бъде експлицитно изразен в повърхнинната структура), а изреченската структура се изгражда от конституенти, които могат да образуват фраза (или група), изградена около един основен, водещ конституент (опора). Опората е най-често водещата лексикална категория, която изразява значението и референтността и е носител на съгласувателните характеристики. Така съществителното име N е опора на именната фраза NP, глаголът V – на глаголната фраза VP, прилагателното име А – на адиективната фраза AP, предлогът Р – на предложната фраза PP, наречието Adv на адвербиалната фраза AdvP. Във фразата има зависими от опората конституенти, които могат да са задължителни – при предикацията това са глаголната фраза и подлогът, който най-често се изразява от именна фраза, а за някои глаголи в глаголната фраза задължителни са т.нар. компленти (пряк и непряк обект); и незадължителни – адюнкти (обстоятелствените пояснения) и модификатори (определенията).

Операцията по приписването на падеж обаче изисква функционална структура, която да осигурява синтактичната пълноценност на фразата

та, т.е. всички онези характеристики, с които тя участва в предикацията за целите на изграждането на добре оформено граматично изречение. Затова се предполага, че освен лексикално равнище, което се оформя около лексикалния елемент, носител на основното значение (или лексикална опора), фразата има и функционално равнище, което ѝ позволява да участва пълноценно в изречението – първо се предполага наличието на функционален „възел“ IP (Inflection Phrase или Флективна фраза/група) над равнището на глаголната фраза (VP), а по-късно именната фраза също се сдобива с функционална обвивка DP (Determiner Phrase или Фраза/Група на детерминатора) (вследствие на аргументите, посочени в дисертацията на Ст. Абни (Abney 1987)). За да се лицензират обаче тези характеристики, както и да се определи редът на пораждаване на зависимите конституенти, между лексикалното равнище, където е фразата, в която се намира лексикалната опора, и функционалното равнище се предполага наличието на различни функционални възли в рамките на т. нар. разширена проекция, които следват определен ред (Cinque 1994, 2010). Така между NP и функционалната ѝ обвивка DP се подреждат йерархично различни функционални възли, които лицензират различни зависими конституенти, а между VP и IP се намират функционални възли, които лицензират различните предикативни и съгласувателни характеристики, сред които най-честите, посочвани в литературата, са: време (T(ense)P), аспект (Asp(ect)P), негация (Neg(ation)P), наклонение (MoodP/ForceP), залог (VoiceP), включително и възелът, който приема фразата на спомагателния глагол (AuxP). Опората заедно с комплементите и адюнктите образува т.нар. X-бар (не-X) проекция, в която всички изисквания на глагола спрямо задължителните му разширения трябва да бъдат „лицензирани“ (или валидирани като активни за съответната изреченска структура).

Освен опора, всяка група има и т.нар. спецификатор (Spec), който се намира вляво от опората, в позицията на спецификатора, която е „сестра“ на X-бар проекцията. Спецификаторът и опората се избират взаимно – елементите и в двете позиции имат характеристики, които трябва да бъдат лицензирани в комбинация с другата позиция: например според принципа за Spec-Head съгласуването (Chomsky 1995) спецификаторът наследява съгласувателните стойности от опората. Подлогът се намира именно в спецификаторната позиция на IP – той е „външен“ аргумент, който е задължителен за лицензиране на изречението, но не е задължително да бъде реализиран в повърхнинната структура (има езици с незадължително експлицитно реализиран подлог, известни като „pro-drop“).

Спецификаторната позиция не е задължително да бъде експлицитно запълнена, но е задължително да е налична за добрата оформеност на групата и защото именно тя може да осигури позиция, на която даден елемент може да „стъпи,, за да се премести по-нагоре в синтактичната структура. Механизмите и принципите, които стоят зад операцията по *Преместване*, са различни и засягат различни позиции: от спецификатор към спецификатор (Spec-to-Spec), от спецификатор към опора (Spec-to-head), както и от опора към друга опора (head-to-head), включително от лексикална към функционална опора, като тези премествания се подчиняват на определени условия. Например Хипотезата за антилокалност предполага, че преместването не трябва да бъде твърде локално, т.е. не се очаква да засяга елементи, които се намират твърде близо един до друг (Grohmann 2003: 26), откъдето се предполага и по-високата активност на механизма на Spec-to-Spec преместването. Освен това могат да се преместват както опори (head movement), така и цели групи (phrasal movement). Преместване се реализира както към аргументна позиция (А-преместване / A-movement), например при пасивизацията, когато прекият обект (вътрешният аргумент) се премества в позицията на подлога (външния аргумент), така и към неаргументна позиция (не-А-преместване/A-bar movement), например при образуването на въпросителни изречения, когато някой от аргументите може да бъде преместен по-напред в изречението и преди глагола.

Преместването може да се сблъска с т.нар. „бариири“ – елементи, които блокират движението на елемента, който се премества, като самият елемент се нарича „остров“: например в български ефект на „остров“ се получава от предлозите в състава на някои сложни съюзи (*за в за да*, вж. Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 621) и предлози, които управляват к-думи (Krapova 2010).

Друг ключов възел е функционалният Комплементизаторен възел (или C(omplementiser)P(hrase), който е нужен за въвеждане на подчинените изречения, така че те да бъдат лицензирани като самостоятелни аргументи на глагола (или елемента), който ги управлява. В опората на CP се предполага, че се намира т.нар. комплементизатор. В български като комплементизатор най-често се посочва съюзът *че*, а понякога и съюзът *да*. За *да* обаче съществуват различни други хипотези вследствие на особеностите на да-конструкциите, свързани и с произхода на някои от тях¹⁰³: според М.-Л. Риверо (Rivero 1994) и Ил. Кръпова (Krapova 2001)

¹⁰³ Тези процеси засягат и езиците от Балканския езиков съюз, в които инфинитивът е бил заместен от да-конструкции; вж. за подобни тенденции в гръцки и у (Hogrocks 1990: 49–52), цитирано по-долу.

например да образува собствен възел M(ood)P(hrase), който „селектира“ темпоралния възел (T(ense)P), а според Св. Коева (вж. например Коева 2019) да може да е в опората I на флективния възел IP.

В рамките на различни генеративни хипотези са формулирани сценарии за пътя и механизмите, посредством които клитиките заемат различните позиции, в които ги срещаме в изречението. Трудността, свързана с моделирането на реда и позициите на клитичните елементи, е, че поведението им се подчинява не само на изискванията на синтаксиса, но се намесват както прозодичен (като ограничение за заемане на определени позиции), така и морфологичен компонент (свързан и с референтността на местоименните клитики).

Тези компоненти обаче са необходими не само за моделиране на поведението на клитиките и при включването им в сценариите за генериране на езиковите структури сложността на описанието неизбежно се задълбочава. В началото на 90-те години на миналия век се появява т. нар. Минималистка програма (Chomsky 1993), в която се прави опит да се редуцира сложността на синтактичния компонент до „минимално“ необходимите операции, които да удовлетворяват изискванията на интерфейса, съставен от Фонетичната форма (P(honetic)F(orm) и Логическата форма (L(ogical)F(orm), като така на практика се прави опит да се опрости максимално синтактичният „път“ до реализирания вид на конструцията (вж. Lasnik 2002).

Чрез механизмите на тази „програма“¹⁰⁴ могат да се очертаят и основните синтактични сценарии за генериране на позициите на клитиките в българския език. Според нас всички позиционни възможности на клитичните елементи трябва да могат да се обяснят в един синтактичен модел – синтактично дърво, чрез което се представят процесите зад различните конструкции, наблюдавани в данните. Накратко, това означава, че трябва да се установи как и защо местоименните клитики, които са аргументи на глагола, могат да се позиционират както след него, така и преди него; как се формира клитичният комплекс и до каква степен може да се приеме за неразкъсваема единица; дали и при какви условия местоименните клитики могат да бъде разделени от глагола, чиито аргументи изразяват; кои и какви са (или са били) онези клитични елементи, които се появяват в изречението и/или в близост до глагола, без да са изисквани като негови аргументи; как се генерира позицията на глаголните клитики – колко и какви са те, къде са позиционирани, включително спрямо останалите клитични

¹⁰⁴ Н. Чомски изрично настоява на наименованието „програма“, което реферира по-скоро към концептуална рамка за изследване и развитие на хипотеза за пораждането и функционирането на езика в различни посоки.

елементи; как се обясняват различните позиции на други функционални елементи, спрямо които описваме поведението и позициите на клитиките като отрицателната частица *не* и въпросителната частица *ли*.

Хипотетичните сценарии се опират на вече изнесените данни, показващи разнообразието от позиционни възможности, които са резултат от синтактичната деривация.

6.2. Изреченска структура

Минималистката програма се стреми да опрости комплекса от механизми за генериране на езикови структури, които са в основата на набора от принципи и параметри, управляващи реализацията на моделите от Универсалната граматика. При генериране на езикови структури човекът активно усвоява и използва набор от лексикални елементи и ги комбинира по правила и модели, които се управляват от параметрите на (дадения) език (Chomsky 2001).

В тази хипотеза синтактичната деривация се ръководи от една основна операция, наречена *Сливане* (*Merge*), която е рекурсивна и е основна част от комплекса от операции *Преместване* (*Move*) – *Сливане* (*Merge*) – *Съгласуване* (*Agree*). Тоест в тази рамка вече нямаме разделение на дълбинна и повърхнинна структура. Основният мотив за стартиране (и завършване) на операциите е т.нар. удовлетворяване на изискванията / характеристиките/ ф-характеристики (*feature checking*) на даден елемент (или позиция), като при преместването и/или сливането тук също имаме двустранно взаимодействие между елемент, който се „премества“ и/или „слива“ (наречен *goal* или „цел“), и елемент, при който първият елемент се „премества“ или с който се „слива“ (наречен *probe* или „домакин“). Тази процедура опростява и комплексността на механизмите, които стоят зад X-бар структурата на фразата.

Онова, което се наследява от водещия елемент (опората) на фразата, е т.нар. „етикет“, като това се случва чрез Алгоритъм на етикетиране (*Labelling Algorithm*), който използва различни механизми.

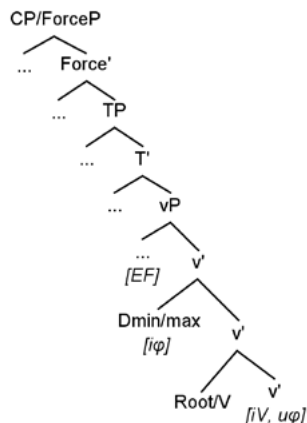
Взаимодействието с другите езикови равнища се извършва в два пункта от процеса на деривация: при т.нар. *Spell-Out*, когато синтаксисът се „облича“ във Фонетичната си форма (PF), и при Логическата форма (LF), която среща синтактичната структура със семантиката, като между синтаксиса и фонологичната структура и между синтаксиса и семантиката се случва т.нар. *Прехвърляне* (*Mapping*).

Процесът по деривация на езиковите структури се извършва в рамките на „фази“. Фазата е домейнът, в рамките на който се извършват

всички синтактични (деривационни) операции, които засягат опората и зависимите от нея конституенти, и където всички изисквания са удовлетворени. Изречението най-често се състои от две минимални фази CP и vP, които Н. Чомски (Chomsky 2000) нарича „силни фази“, защото имат пропозиционално съдържание. В CP се лицензират характеристики на изречението като Наклонение (Mood; Force), Време (Tense) и други, а във vP се удовлетворяват аргументните изисквания на глагола.

Фазите имат т.нар. EF (Edge Feature), която тук ще наричаме „граничност“ или „граница“. Границата на vP позволява придвижване на елементи през Spec,vP към Spec,CP, за да бъде преодоляно условието за непроницаемост на фазата (Phase Impenetrability Condition или PIC, вж. Chomsky 2000), без да бъде нарушавано, в съгласие с условието за антилокалност, което лицензира преместването Spec-to-Spec (Zyman 2021).

(1)

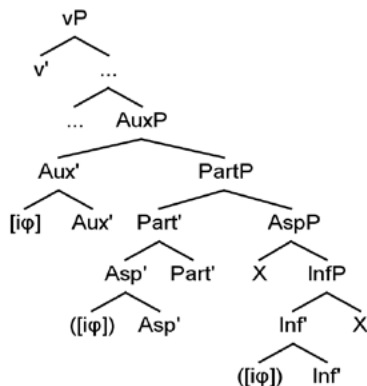

Според други автори фази могат да са и DP и дори TP, а някои дори предполагат, че всяка група може да функционира като фаза при определени условия – преглед на хипотезите, заедно с аргументи „за“ и „против“, е направен от Ж. Бошкович (Boskovic 2014), който смята, че най-високият възел в разширената проекция на дадена лексикална категория може да функционира като фаза (Boskovic 2014: 29, като аргументацията в подкрепа на това предположение идва от два процеса – екстракцията и елипсата), т.е. предполага се, че във vP и в CP може да има и други възли, които да приемат различни групи.

Ако във vP например има повече от един глаголен конституент, както е при перифрастичните конструкции, можем да предположим нали-

чие на повече от една група във vP: съответно AuxP, PartP, AspP, InfP (*е щял бил...*) (вж. (2)).

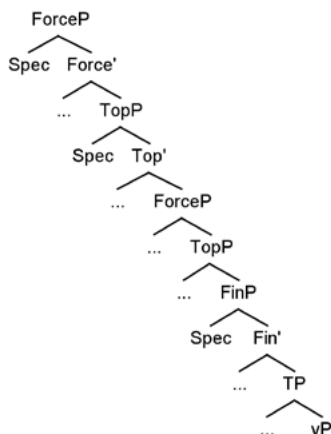
(2)

Когато причастието има нужда от характеристиката „глаголност“, v^* се инкорпорира с Part – v^* обаче е дефектна „цел“ по отношение на Part, тъй като характеристиките ѝ са подмножество на тези на Part, и тук отново трябва да има удовлетворяване на характеристиките.

В CP също може да има различни групи, които лицензират определени характеристики, каквато е хипотезата на Л. Рици (Rizzi 1997), според когото CP е разделена (т.нар. split-CP), а по механизма на операцията по наследяване (Chomsky 2008) ф-характеристиките се наследяват надолу по дървото от C, където е базовата им позиция. Например съюзът *да* може да е във FinP, като преди него може да има други елементи: във FocP (*Казах му утре да дойде*), в TopP (*Казах Иван да дойде*) и др. В данните от историческите източници очаквано има такива примери (с конституент от подчиненото изречение преди *да*), но елементите, „изнесени“ преди *да*, рядко са повече от един (макар че това не е рядко срещано, особено при топиализация и фокализация, вж. в съвременния български *Казах Иван именно в събота да дойде (а не в неделя)* и *Казах именно в събота Иван да дойде (а не в неделя)*, вж. (3).

(3)

Ако приемем, че всяка група може да функционира като фаза, то всяка една от тези опори може да приема в спецификатора си елемент, който е базово генериран или се е придвижил през спецификатора на по-долната фаза (и това придвижване ще бъде улеснено от EF).

От тази структура на изречението тръгваме, за да очертаем сценариите за деривацията на позициите на клитиките.

6.2.1. Деривация на клитиките: сценарии

Хипотетичните сценарии за деривацията на позициите на клитиките следват предположението на Й. Робъртс (Roberts 2010: 74–75), че е възможно клитиките да се озовават в различни позиции дори в един език, в зависимост от изискванията на съответните позиции, на които трябва да отговарят елементите, които ще ги „запълнят“. Клитиките тук не образуват един клас, чиито елементи показват еднакво поведение, а са различни елементи, които могат, в определени ситуации, да функционират по подобен начин. За местоименните клитики се тръгва от допускането на П. Мошкън (Muysken 1982), че те са едновременно максимални и минимални, от което следва предположението на Д. Спортиш (Sportiche 1996), че могат да се преместват както като групи, така и като опори. Различните езици може да използват различни механизми, с различен резултат, като причините дадена клитика да се озове в определена позиция, са свързани с удовлетворяването на характеристиките / изискванията както на самата клитика (като „цел“), така и на елемента, към който се „прикрепя“ или „премества“ (като „домакин“). Й. Робъртс (Roberts 2010: 65–75) допуска, че второпозиционните клитики са неза-

висими елементи, т.е. D, и са в CP (или в някои от фразите в разделената CP) – такива например са местоименните клитики в сръбски и в други славянски езици, но и дискурсните клитики в старобългарските текстове, докато зависимите елементи, с интерпретируеми характеристики ф, са във vP – такива са местоименните клитики в романските езици. В някои езици обаче – и тук се посочва като пример българският (Roberts 2010: 74–75) – те могат да са в различни позиции – в C (или в някоя от опорите на възлите във фазата CP) – ако са D, или да удовлетворят изискването на границата (Edge) на vP, т.е. това са онези клитики, които са зависими от глагола – в тази хипотеза за позициите на местоименните клитики като резултат от преместването им като опори се използва EF, защото именно граничността при vP позволява на максималното/минималното D да се придвижи през Spec,vP, за да преодолее условието за непроницаемост на фазата.

И по двата сценария дискурсните клитики в изложения от нас езиков материал биха били базово генерирани в някоя от опорите на възлите в CP. Проблемни са местоименните клитики, докато при глаголните, особено при спомагателните глаголи, остава зависимостта от другия глаголен елемент.

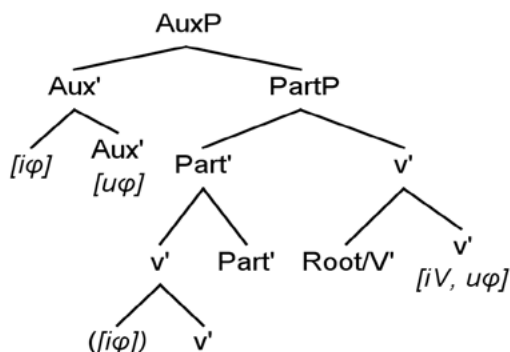
По първия сценарий позицията на преглаголните аргументни местоименни клитики е резултат на преместване от позицията, в която са първоначално генерирани във VP, към позиция преди глагола, в разширената проекция на глаголната фраза или на флективния възел (IP), като тази позиция може да е различна, като например спецификаторната позиция на AuxP или на TP или на IP.

Това е и по-разпространеният сценарий, познат както от анализите в духа на традиционния генеративен синтаксис (Kayne 1975, Rizzi 1986, Uriagereka 1995), така и на тези в рамките на минималистките подходи (Gallego 2008, 2016; Romain 2018, 2020). Освен за романските езици, той е прилаган и за славянските, като в основата на този подход е разбирането, че деривацията на клитиките е резултат единствено на синтактични трансформации (Franks 1999). Някои от тези подходи все пак включват постсинтактични операции, например с цел прозодично преориентиране на клитиката спрямо някой от съседните елементи като при т.нар. прозодична инверсия на А. Халпърн (Halpern 1992/1993) или „сливането“ по примера на Дистрибутивната морфология на М. Хейл и А. Маранц (Halle, Marantz 1993).

По втория сценарий се предполага, че аргументните местоименни клитики са базово генерирани и се „сливат“ в позициите, в които ги среждаме, тоест не са генерирани някъде другаде и след това преместени, а

по-скоро представляват съгласувателни обектни маркери, които се „сливат“ с глагола и се съгласуват с него (вж. фиг. 3: Roberts 2010, фиг. 53).

(4)

Тук основната аргументация е свързана с конструкциите с удвояване на допълнението, при които клитиката е задължителна, така че тя функционира по-скоро като съгласувателен маркер към опората на фразата, в която се появява, докато именните фрази, които „удвоява“, са пълнозначните референциални аргументи, които са генерирани в съответните позиции и които могат, съответно, да бъдат премествани (*Каза му на Иван, Каза му, На Иван му каза*). Тоест след „сливането“ с глагола клитиката може да се премести заедно с него по-нагоре (например чрез v^* -to-T преместване), докато именната фраза остава вдясно, в по-долната тематична позиция във VP, или се премества в някоя от фразите в разширената проекция на CP – при топикализация или фокализация.

В този сценарий местоименните клитики са сбор от интерпретируеми ф-характеристики. В българския език една от характеристиките на винителната клитика е способността ѝ да удовлетворява изискването за запълнена позиция на прекия обект, а на дателната – способността ѝ да удовлетворява изискването за запълнена позиция на непрекия обект. Бидейки дефектни елементи, клитичните местоимения изразяват рода и числото на съответните участници, но не и референта, така че са подходящи именно за формално запълване на съответните позиции на глаголните аргументи.

От своя страна, v има неинтерпретируеми ф-характеристики (уф; наследени от глагола като възможност за присъединяване на пряк или непряк обект), плюс вътрешноприсъщата характеристика на глагола като V (т.нар. „глаголност“) и други характеристики, сред които е EF,

както и характеристика, която позволява да се подчинява на т.нар. EPP (Extended Projection Principle)¹⁰⁵.

Тръгва се от обстоятелството, че клитиките са дефектни – функционалните им характеристики като изразяващи пряк или непряк обект се реализират само в комбинация със съответния глагол, т.е. са част от *v*, откъдето всъщност се прехвърлят към самите клитични елементи (по механизъм с участието на операциите *Сливане* и *Съгласуване*, чието комбинирано действие напомня на *Преместване*, без да има пряка нужда от такова (Roberts 2010: 391). Затова и в езиците, в които клитиката непосредствено предхожда глагола, има преместване на глагола заедно с клитиката след инкорпорирането ѝ. Ако се налага удовлетворяване на изискванията на *V*-характеристиките, целият комплекс в минималната *vP* може да се придвижи към съответната позиция.

Повечето автори, които анализират клитиките в български, ги интерпретират именно като зависими от глагола елементи, но все пак не стигат до това да ги тълкуват като съгласувателни маркери, най-вече поради възможността да се намират както преди, така и след глагола (за (квази)афиксалните елементи такива вариации не са характерни), както и заради позициите, в които образуват една прозодична дума в предходен елемент, който не е глагол. Всъщност именно множеството и многообразието на последните примери в данните, които разглеждаме, т.е. такива, в които клитиките образуват една прозодична дума с елемента *вяво*, който не е глагол, при това прозодична дума, която е напълно отделена от глагола, който остава *вдясно*, ни накараха да се усъмним в това дали тази позиционна възможност е (единствено) подходящата¹⁰⁶.

Проблемите пред реализацията на този сценарий обаче са свързани и с обстоятелства като: възможността, макар и рядко, местоименната клитика и глаголът да бъдат разделени от друг елемент, като това важи и за непрякообектната клитика, и за прякообектната; поведението на клитичния комплекс, който също може да бъде разделен; възможността ударението да пада върху аргументна местоименна клитика, която е разделена от глагола. Освен това в български няма задължително удвояване на допълнението. Ако искаме да включим в синтактичната структура и конструкциите с разделяне на клитичното местоимение от глагола, за каквито има следи в историческите данни, интерпретацията на клитичните местоимения като обектни маркери не е лесно защитима.

¹⁰⁵ Всяко изречение има именна фраза в подложна позиция (подлогът обикновено е в *Spec,v*P*, откъдето може да се премести и в *Spec,TP*).

¹⁰⁶ В данните от Корпуса на транскрибираната разговорна реч в повечето случаи глаголът също остава *вдясно*, а елементите *вяво* са задължителни, макар в този корпус почти да няма примери за позиция, различна от приглаголната.

Вследствие на тези колебания тук се добавя още един, трети, сценарий, който комбинира информацията за характера на различните местоименни клитики, като според него прякообектните клитики са базово генерирани, т.е. са обектни маркери, които директно се присъединяват в опората на функционален възел в разширената проекция, докато позицията на непрякообектните може да е резултат от преместване.

Този сценарий позволява лесното формиране на клитичния комплекс в преглаголна позиция, но за постглаголната позиция, където винителната клитика остава разделена от глагола както от дателната клитика (*Дадох му го*), така и от въпросителната частица, ако такава присъства (*Дадох ли го*, *Дадох ли му го*), трябва допълнителни механизми.

Подобно е всъщност и поведението на клитичните спомагателни глаголи. И те могат да бъдат разделени от формата на пълнозначния глагол (*Дал ли съм му го*, *Дал ли му го е*; срв. и *Извинете, ако съм го малко повредил* (П. Вежинов, БНК),

От всичко това следва, че едва ли можем да говорим за каквато и да било морфологизация на клитиките на този етап и при тези данни.

И така, кои са онези фактори, които трябва да вземем под внимание, когато моделираме сценария за поведението на клитиките в българския език?

(а) Местоименната клитика трябва да може да се позиционира на различни места в изречението, най-вече в преглаголна, но и в следглаголна позиция, при това ако в първа изреченска позиция стои глагол, който може да образува прозодична дума с друг, но „слаб“ елемент вляво; изключение прави последната позиция или следглаголната, в случай че не се предхожда от глагол, който да е в първа изреченска позиция. Тези изисквания важат и за клитичния комплекс (**В магазина Иван видя го*, **В магазина Иван купи му го якето*).

(б) Преди местоименната клитика трябва да може да има други елементи, при това повече от един (*Вчера в София Иван го видя на витрината*).

(в) Местоименната клитика трябва да може да бъде разделяна от глагола, чийто аргумент е, от въпросителната клитика. Същото важи и за клитичния комплекс (*Иван ли го видя в магазина?*, *Иван ли му го купи якето в магазина?*). Местоименната клитика и финитният глагол трябва да могат да бъдат разделяни от други елементи (*Иван му го отново продаде*), като това особено важи за сложните глаголни форми, където местоименната клитика е винаги в близост до спомагателния глагол, но двете могат да бъдат разделени от причастието от друг елемент, който може

да е зависим и от глагола (срв. *Музиката му е многократно награждавана с високи държавни и творчески отличия* и *Музиката му е награждавана многократно с високи държавни и творчески отличия*).

(г) Местоименната клитика трябва да може да се разделя от глагола от въпросителната частица и да поема ударението, в случай че преди нея се намира отрицателната частица (*Иван не го ли видя в магазина?*), като тук въпросителната частица не е постоянен член в клитичния комплекс (*Иван ли не го видя в магазина?*). В такава конфигурация двете местоименни клитики от клитичния комплекс трябва да могат да бъдат разделяни от въпросителната частица (*Не му ли го купи якето на Иван в магазина?*).

(д) Първата позиция в изказването (минималното изречение) би трябвало да е забранена за местоименните клитики, но в данните от диалектите такава позиция се среща, макар и много рядко. Първата позиция в простото изречение (клаузата) обаче не е забранена, но преди клитиката трябва да има други елементи (*Без да го питам, му купих якето*).

(е) Глаголните клитики се срещат на различни места в изречението в позиции, които са подобни на тези на местоименните клитики (*На витрината е якето, Якето е на витрината, *На витрината якето е, *Якето на витрината е*: последните примери са неграматични, ако елементът най-вляво не е фокусиран), включително спрямо причастието, което е част от сложна глаголна форма, като позицията след причастието е по-приемлива, но с контрастивна интерпретация (*На витрината съм/е видял якето, Видял съм/е якето на витрината, ??На витрината видял е/съм якето, не на закачалките*).

(ж) Глаголните клитики трябва да могат да се позиционират на различни места спрямо аргументните местоименни клитики, като различната позиция на спомагателния глагол за сегашно време, 3 л., ед.ч., в книжовния език може да се ръководи от фонетично ограничение (*Видял съм го якето на витрината, Видял го е якето на витрината*), но в синтактичното дърво трябва да се заложат и двете позиции, като по-вероятно е да се реализира тази, която е по-близо до причастието – именно тя се реализира в някои от говорите и тя е по-честата за спомагателните глаголи, различни от тези в сегашно време.

И повечето от тези условия трябва да са в сила и за данните от историческите източници. Хипотезата ни е, че позициите на клитичните елементи, които са част от клитичния комплекс, не са се променили съществено в исторически план, променен е само инвентарът от елементи: някои клитики (класическите Вакернагелови *же* и *бо*) са изчезнали, докато броят на другите клитични елементи се е увеличил (освен дателните *ми*

и ти, са се появили *му* и *и*; затвърждава се клитичността на винителните, както и тази на *се*) включително при запазване на различните позиционни възможности, демонстрирани от местоименните клитики. Затова хипотетичните сценарии, по които се реализират тези възможности, са съобразени с данните, които вече представихме: от съвременния български език, включително архаизирани примери от литературни текстове от Българския национален корпус; от диалектите, ексцерпирани от диалектния материал в базата данни *Bulgarian Dialectology as a Living Tradition*; от източници, засвидетелстващи историческото развитие на българския език в различни етапи и обстоятелства.

6.3. Хипотези за клитиките в българския език

6.3.1. Р. Панчева и конкуриращите се граматики

Р. Панчева (Pancheva 2005) предлага анализ в рамките на предположението, че езиковата промяна е резултат на конкуренцията между различни граматики, които се подчиняват на различни принципи и параметри от инструментариума на Универсалната граматика. Тази хипотеза предполага, че в продължителни периоди от развоя на езика са повече или по-малко активни конкуриращи се граматики (при съжителство на конструкциите, които те генерират), като конструкциите, които се срещат в езика в резултат от избора на носителите му, зависят от честотата на генерираните структури, които носителите срещат и които съответно се научават да използват (вж. Kroch 1989a, 1989b, 1994, 2001; Lightfoot 1999).

Именно в този контекст и въз основа на наблюдения и анализ на данни за позицията на местоименните клитики в текстове, за които се предполага, че са създадени между 9. и 19. век, Р. Панчева защитава хипотезата, че в началния период от развитието на българския език, или поне на засвидетелствания му развой в използваните от нея източници, местоименните клитики са били постглаголни, като впоследствие стават второпозиционни, за да станат преглаголни в съвременния български (книжовен) език. Според нея този синтактичен реанализ е свързан с промяната в параметрите на темпоралния възел TP, свързани с опората, която от финална позиция се премества напред (в ранните текстове се наблюдават срещания на словоред, в който спомагателният глагол е във финална позиция и след местоименната клитика, която е в непосредствена близост с пълнозначния глагол: срв. далъ ти ѝстъ власть х(с)· (Супр. 32), докато в късните текстове този словоред вече отсъства – за

сметка на словоредни модели като: А тѣ си гы привлѣклѣ по(д) сѣвѣ (Троян.); бѣа го навѣдиль нѣкой члкъ сѣвель (Троян.). При предимството на постглаголния словоред местоименните клитики се намират преимуществено непосредствено след глагола, който може да бъде и в първа позиция в изречението, т.е. предполага се, че носителите на езика вече възприемат глагола и местоименната клитика като един комплексен конституент.

В данните, анализирани от Р. Панчева, в ранния засвидетелстван период се наблюдава конкуренция между второпозиционните и постглаголните местоименни клитики, с предимство (вкл. количествено) на вторите. Според Р. Панчева процесът по реанализ на постглаголните клитики във второпозиционни минава през промяната на позицията на опората Т спрямо комплемента *vP*, като клитиките, освен че все така са аргументи на *vP*, са и привлечени към опората Т. При тази промяна обаче между глагола в опората на глаголния възел и клитиката остават конституентите, които са в спецификатора на темпоралния възел (Spec,TP), както и конституентите – наречия – които са в спецификаторите на функционалните проекции между *vP* и Т (установени от Г. Чинкуе (Cinque 1999)). По този начин се оказва, че между глагола и местоименната клитика се появяват други елементи, така че носителите на езика престават да ги възприемат като един комплекс.

По този път местоименната клитика се озовава преди глагола. В българския обаче е в сила Законът на Тоблер-Мусафия, според който клитиката не може да бъде в първа позиция, т.е. вляво от нея трябва да има конституент, който я „подкрепя“ прозодично, като този конституент може да бъде или опората в С (комплементизаторите), или в спецификатора на CP, или в разширената проекция на CP (FocusP, TopicP, ForceP). Затова преди клитиката може да има фраза – именна, адвербиална, предложна, включително и цяло изречение, както и елемент в комплементизаторна позиция или съюз, или комбинация от съюз и фраза.

В последващото развитие местоименните клитики отново се връщат в близост до глагола, от който зависят и синтактично, като Р. Панчева предполага, че това е свързано със загубата на възможността за топиализация в темпоралния възел, т.е. в Spec,TP. След анализ на срещанията на топиализираните елементи в материала, който разглежда, тя заключава, че честотата на тези елементи сериозно спада от старобългарските към новобългарските текстове, от което и предполага, че честотата на срещанията на словоредните модели, в които местоименната клитика е отделена от глагола, намалява, чисто количествено (независимо че остава възможността за поява на наречия между клитиката и глагола). По

този начин в езика се връща и синтактичният комплекс, образуван този път от клитика + глагол (а не глагол + клитика).

В този сценарий, който донякъде се потвърждава и от нашите данни, има няколко важни момента, които вече бяха споменати. Първият е свързан с промяната на посоката на прозодична зависимост на клитиките – докато в ранния период те са енклитики, по-късно може да са проклитики, които обаче изискват наличие на друг елемент преди тях в изречението, който може да бъде както прозодично силен, така и прозодично слаб. Тук Р. Панчева прави предвиждане, че е възможно в един следващ етап от развоя на езика местоименните клитики да могат да се позиционират първи в изречението, без нужда от подкрепящ ги елемент отпред (и посочва подобни примери и от български диалекти). Такива първопозиционни примери вече има в нашия материал (и в историческия, макар и спорадични, и в диалектния) – това, което е интересно обаче, е липсата в нашите примери от двата новобългарски дамаскина на винителни клитики както в първа позиция, така и след едносрични предлози (което е характерно за съвременния книжовен език – *И не я изяде ябълката*) на фона на срещанията, макар и малко, на дателни клитики, от които повечето са след едносрични предлози.

Друго твърдение, което е свързано с традиционния модел на обяснение на развоя на клитиките, засяга посоката на граматикализацията им – според Р. Панчева местоименните клитики в българския език са преминали през етап на деграматикализация (както твърдят по-късно и Х. Юнг и К. Мигдалски (Jung, Migdalski 2014) – от постглаголни (зависими) към второпозиционни (независими), независимо че посоката би трябвало да е по-скоро обратната). Това също е доказателство за активното действие на модела на конкуриращите се граматики зад езиковата промяна.

Моделът на конкуриращите се граматики обяснява и разнообразието в данните, които представихме, както и подкрепя хипотезата, че тази конкуренция е продължаващ процес в живота на езика.

6.3.2. Ст. Франкс

В изследванията си върху клитиките в българския език (в контекста на клитиките в славянските езици) Ст. Франкс (за изчерпателна библиография вж. Franks 2019) фокусира вниманието си върху „специалните“ клитики, като в този клас включва парадигматичните клитики (местоименните и глаголните, които могат да са както проклитики, така и енклитики), като освен тях разглежда и въпросителната *ли* (която е „проста“ енклитика). Според него клитиките са класически „минимални“ думи,

което предопределя и възможното им поведение в полето на прозодиката, морфологията и синтаксиса. Позициите, в които ги срещаме, са еднакво зависими от синтактичните правила, които генерират възможните структури, и от фонетичните фактори, които не допускат деривацията на структури, непозволени от прозодиката (Franks 2000, 2012/2013; Bosković, Franks 2002), като се налагат ограничения, за да се оптимизират (по изискванията на Теорията на оптималността) желаните фонетични форми (PF) на изхода към равнището на произнасяне (Spell-Out). Тоест, макар прозодичните ограничения да не са релевантни за синтаксиса, те могат да лицензират онези структури, генерирани от синтаксиса, които са позволени и активни (Franks 2012/2013: 116–117).

Въз основа на преглед на характеристиките и поведението на специалните клитики Ст. Франкс ги определя като функционални елементи, които са опори на функционални възли в синтактичната структура.

Местоименните клитики са опори на падежната група K(Case)P (Franks 2012), която се намира над групата на детерминатора (DP) (местоименните клитики в някои романски езици може дори да са опори на DP). По този начин за клитиките са осигурени две максимални проекции (които са и референциални), именно тази двойна възможност се използва при удвояването, където при преместването на удвоения елемент до аргументна позиция, К се реализира в първоначалната позиция.

Глаголните клитики също са функционални опори: според Ст. Франкс повечето са опори на съгласувателния възел (Agr(eement)P), без третоличния спомагателен глагол в сегашно време, който е опора на темпоралния възел (T(ense)P), като AgrP е над TP – оттук и последното място на третоличния спомагателен глагол *е* в клитичния комплекс (Franks 2012/2013, Franks 2012). При ударени форми като в сръбски например (и в историята на българския език), които се състоят от *е*- и друг елемент (съгласувателен), можем да говорим за присъединяване на Т към Agr (при формата *е* Agr не е запълнена фонологично и може да получи и ударение в определени конструкции).

Ст. Франкс посочва, че в българския език клитиките се групират до глагола на изхода, но са в различни позиции в синтактичната структура, като дори не е нужно да образуват прозодична цялост (Franks 2012; Франкс 2013: 122). Местоименните клитики, които са опори на КР, се присъединяват към Т, където е и глаголната третолична клитика *е*, докато останалите глаголни клитики са в Agr, която е над Т, затова са и първи в клитичния комплекс (Franks 2012, Франкс 2013: 122–123).

Именно това различно позициониране на клитиките в български позволява и разделянето на клитичния комплекс от глагола – предимно

от ограничен кръг аспектуални наречия като *все още*, *вече*, *вероятно* и др. (Billings 2002: 85). Това обаче става на точно определени места в структурата – например във vP – в спецификатори на функционални възли в рамките на разширената проекция между vP и TP (Franks 2012). Тук се цитират и примери за разкъсване на клитичния комплекс от наречието *вече* (вероятно в разширена проекция на TP), като приемливо е разкъсването на Agr от T, но не и на елементите под T. Изведени са и поредица от наблюдения и заключения за възможността за отделяне на клитичния комплекс от глагола, в различните му форми, включително синтетична глаголна форма (без спомагателен глагол), различни преизказни форми (с участие на спомагателен глагол – *бил*, който обаче не е клитичен), като оценките за приемливостта на конструкциите са разнопосочни. Важно е обаче, че има възможност клитичният комплекс да бъде отделен от глагола, макар и това да не се случва често и да не е позволено на всички елементи. Прегледът на материала от историческите източници показва, че такава възможност е съществувала още в най-ранния (засвидетелстван писмено) период, при това не само за различни елементи: клитиките могат да бъдат разделени от глагола от именна фраза във функция на подлог, пряко допълнение, непряко допълнение, от наречие и адвербиална фраза, от предложна фраза, а в редки случаи и от цяло изречение; има и примери на повече от един конституент (например подлог и наречие).

Както вече беше споменато, по отношение на ограничението клитиките да не заемат първа позиция в изказването, Ст. Франкс предлага т. нар. *Ефект на втората позиция*, според който клитиките трябва да са минимално изместени от абсолютното начало на даден домейн (Франкс 2013: 128–129). От това обаче следва, че интонационната фраза все пак не е подходящият домейн за формулиране на правилата за мястото на клитиките, така че предложението е да се използва следващият домейн според модела на прозодичните домейни в Хипотезата за строга последователност на равнищата (Nespor, Vogel 1986), а именно домейнът на изказването. Ако се следва синтактичният подход за моделиране на структурата, може да се използва равнището на синтактичните единици като CP или домейни, свързани с произнасянето, като обаче мотивацията трябва да идва от фонологичните и/или морфологичните изисквания, а синтактичната мотивация би била трудна, защото не съдържа самостоятелни указания за линейно подреждане, свързано с изискванията на произнасянето. Затова и се налага глаголът да е в първа позиция, преди клитиките, когато тази позиция не може да бъде запълнена – този постглаголен словоред според повечето изследователи е резултат именно от из-

искванията за произнасяне при спазване на ограниченията на фонетичната форма за български. Тази „смяна“ на позициите минава през обединяване на клитиките, ако са повече от една, в един „произнесен“ (клитичен) блок, след което двата блока си разменят местата в постсинтактичния компонент.

В клитичния комплекс има още един елемент, който разделя местоменията, и това е въпросителната клитика *ли*, която също е чисто функционален елемент (Franks 2012, 2012/2013). Според изследователите *ли* също е в опората на функционална проекция (CP, FocusP...), като фокализиращият елемент е в спецификатора, включително отрицателната частица и последващата клитика (*Не_му_ли_го_даде?*), а в историческите и диалектните данни, които разглеждаме, има и позиция след отрицателната частица (*Не_ли_му_го...*), тоест в този случай фокусът е върху самата пропозиция. За Ст. Франкс това разделяне на иначе синтактично непроницаеми единици само доказва, че в случая действат прозодични фактори и смяната се извършва в постсинтактичния компонент (Франкс 2013: 132).

Друг начин да бъде избегнато подреждането на клитиките в първа позиция в изказването, е включването на различни „слаби“ елементи като например едносричните съюзи *и*, *а*, *но* и др., които, независимо че нямат ударение, са достатъчни, за да се удовлетвори изискването на Закона на Тоблер-Мусафия, като съюзът се присъединява късно в резултат на изискванията на фонетичния компонент за линейно подреждане (Франкс 2013: 132). Топикът в CP, Spec,TopicP (*Иван_го_видях_вчера*) или в лява дислокация (*Иван, видях_го_вчера*) е също инструмент за удовлетворяване на Закона на Тоблер-Мусафия, като при появата на *ли* единственият вариант е топик в лява дислокация (*Иван, видя_ли_го_вчера?*).

Тук представяме само тези два анализа, защото са сред най-популярните и същевременно най-детайлните: такива хипотези са били изказвани и преди това (Х. Р. Хауге (Hauge 1999) също предполага, че словоредът е резултат от синтактични трансформации, последвани от приложение на фонологичните правила в постсинтактичния компонент). Ограничения няма да формулираме – те не са особено подходящи за нашата задача, тъй като хипотезата трябва да е подходяща за всички словоредни модели и позиции, които срещаме в данните, а те са по-разнообразни от посочените като граматични в изследванията върху съвременния български.

6.4. Клитики в различни позиции

Условията биха били спазени, ако приемем, че има различни позиции, които да лицензират клитиките. Ако в български е възможно клитиките да се намират (поне) в две позиции (Roberts 2010: 75), и двете позиции трябва все пак да са вляво при дълга дясна граница на изречението и вдясно при къса дясна граница: едната позиция ще е при лявата граница на vP, а другата – при дясната граница на CP. Обяснение може да се търси в различните прозодични условия, които проследяваме и в данните, които разглеждаме тук: прозодичната дума, от която клитиките са част, се подава като една единица за реализация от произносителния компонент към Фонетичната форма. По този начин се реализират и клитиките в различните стилистично маркирани контексти.

За разлика от винителната клитика, която изразява (само) обекта на глагола, дателната клитика може да изразява различни участници в предикацията – непряко допълнение (в различни тематични роли), агенс (в абсолютни конструкции), притежател, включително като участник в конструкция с външен притежател, както и в конструкции с двойствена интерпретация между притежател и непряк обект (при които в съвременния език имаме и задължително удвояване на местоименното допълнение, срв. *На мене ми изми краката, Изми ми краката, *На мене изми краката*), както и да въвежда позицията на говорещия в изказването (етичен датив, датив на говорещия). Тоест тук предполагахме, че клитиките могат да бъдат както в позиция, в която са зависими от глагола, така и в позиция, извън обсега на действие на глагола, като тези позиционни възможности продължават да са активни и в съвременния език.

6.4.1. Клитики във vP

Сценарият, в който клитиките в съвременния български език са зависими от глагола елементи (но остават клитични, а не са афиксализирани), т.е. са във фазата vP, е лесно защитим, защото в повечето случаи клитиките – и глаголни, и местоименни – се намират в непосредствена близост до глаголният елемент – спрегнат глагол или причастие (или инфинитив в по-ранните периоди). В тази фаза може да се позиционират както глаголните клитики (спомагателни и копулативни глаголи в сегашно време), така и глаголните квазиклитики (спомагателни и копулативни глаголи в минало време, за образуване на формите за условно наклонение, за образуване на форми за бъдеще време), и обектните местоименни клитики (пряко- и непрякообектни, включително възвратните), като около тях могат да се разполагат другите клитични елементи, които могат да са част от клитичния комплекс.

Местоименните клитики – пряко- и непрякообектни – удовлетворяват изискванията на глагола (така че реализацията им в позиция, която е извън обсега на действие на глагола, може да се приеме за незадължителна – местоименията, изразяващи етичен датив, датив на говорещия, както и дателните местоимения, изразяващи само и единствено (външен) притежател).

В анализ на клитиките в испански Й. Ромен (Romain 2020) предлага унифициран подход към прякообектните и непрякообектните клитики, като според него позицията им все пак се дължи на *Преместване* (а не на *Сливане*, което би трябвало да е по-икономичната операция), а самите клитики не са (обектни) съгласувателни маркери, а са независими елементи (т.е. D), които могат да се явяват на различни места в изречението. Тази хипотеза всъщност помага да се уеднакви статусът на клитичните елементи в различните позиции и да се моделира унифицирана структура, като се предположи по какъв път и чрез какъв механизъм най-лесно съответният елемент може да се озове в съответната позиция в изречението.

Другото предположение е свързано с образуването на клитичния комплекс и статуса на двете местоименни клитики, като се използва версия на т.нар. операция по наследяване (Chomsky 2008), която включва не само фазите (в оригиналната хипотеза), ами и останалите възли. Така V наследява от v^* характеристиките, с които привлича и се съгласува с прякообектната клитика. Тук дателната клитика е в Spec,VP, откъдето се мести, като D, във $v^{*'}$, докато винителната клитика е генерирана във V' , откъдето се премества вляво на V, с цел удовлетворяване на характеристиките и на двата елемента (самата клитика и глагола), а целият комплекс от винителната клитика и глагола се премества във v^* (V-to- v^*) във v^*P , като в резултат се получава словоред дателна клитика > [винителна клитика > V]; след което целият комплекс, който има наследена характеристика T от TP, може да се премести в TP.

Ако обектните клитики могат да са както преди спомагателния глагол, така и преди причастието, обектната клитика [iφ] може да е както в Aux', така и в Part'.

(4) а. *Иван ми го е дал.*

а'. *На мене самия са ми го разказвали.*

(Ф. Достоевски. Братя Карамазови. 2020)

б. *То лани беше петстотин, пък тая година го са смъкнали на триста кубика!*

(П. Величков. Бежещият през годините.
Родопски сладкодумци. 1976)

в. н'è ги истрèпəə сѝцкит'е и нàш бубà кəд'è гу сə утр'èпəли
(запис от с. Ореше, Гоце-Делчевско, 1993¹⁰⁷)

От своя страна, Аух е маркиран и за Време и именно затова спомагателните глаголи са привлечени към опората Т: флексията на спомагателния глагол също може да е маркирана и за Време. Следователно и Аух, и *v* притежават две множества от характеристики: обектни ф-характеристики – [Pers, Num, Gen], и Т-характеристики, остойностени при наследяването към Т. Така съгласувателните ф-характеристики се реализират чрез глагола или чрез спомагателния глагол, докато обектните ф-характеристики на *v* могат да са част от същия комплекс в резултат на преместването на V (но може да не са реализирани морфологично). Това е всъщност и най-простият механизъм за т.нар. „повдигане на клитики-те“ при сложните глаголни форми.

Причастието, както вече беше посочено, се инкорпорира с *v**, но може да се предположи, че подобно нещо се случва и с инфинитива. Ситуацията с да-конструкции е малко по-сложна в зависимост от анализа за позицията на *да*: ако *да* е в CP (включително в разделената CP, например в опората на FinP или MoodP), ще очакваме да блокира повдигането на клитиката вляво, което всъщност е вярно за съвременния български книжовен език. Следователно анализ с *да* в CP обяснява липсата на повдигане на клитиките, но не и ако *да* заедно с клитиката ще трябва да образува една прозодична дума с глагола (както е в съвременния език, но не и исторически, ако *да* и други „слаби“ елементи образуват самостоятелна прозодична дума, отделена графично от следващата ги глаголна форма, тоест поне исторически можем да предполагаме контекст, в който *да* е било в CP).

При спомагателните глаголи, различни от клитичните в сегашно време – вж. примерите в (5), предполагаме, че се отключва операцията по дълго придвижване на опората (Long Head Movement, LHM), при което нефинитна глаголна форма (която може да бъде и спомагателен глагол) се придвижва напред, за да лицензира характеристиката EF, т.е. за да „укрепи“ границата на изречението, като не позволи на „слабите“ елементи – клитиките – да се озоват в първа позиция.

(5) а. Бяха му го дали.

б. Би му го дал.

в. Нима човешки ум го би повярвал? (У. Шекспир. Хамлет. 1985)

г. Както скоро стана ясно, и на годежа се бяха смесили поне три века и трите цивилизации, както ги би определил Тофлър.

(М. Семов. Съседни... и не само. 2004)

¹⁰⁷ <http://bulgariandialectology.org/locations/ore%C5%A1e-27>

Както вече беше споменато, словоред като в (5а,б) е по-рядко срещаният в Българския национален корпус, предимно в конструкции, в които спомагателният глагол е в първа позиция, включително след пауза, тоест това е операция от типа *last resort* за „укрепване“ на лявата граница на фазата, още повече че според Условието за непроницаемост на фазата ТР остава недостъпна за външни операции след сливането с най-високото *v*.

В данните рядко се срещат примери, в които причастието е разделено от спомагателния глагол и обектната клитика от друг конституент, така че можем с голяма степен на сигурност да предполагаме, че клитиките, които са в близост, по-често остават във *vP*.

6.4.2. Клитики в СР

За да се озоват клитиките в СР, трябва да е налице фактор, който да ги привлече (и който може да бъде различен в зависимост от параметрите в различните езици), при това ако клитиките са D-елементи и ако *v* има достъпна граница EF, която да позволи придвижването на аргументи през *Spec,vP*.

Н. Чомски предполага, че само „активните“ фази имат неинтерпретируема граница EF, която, от своя страна, може да позволи движение на ХР. Така ако клитиката трябва да се озове извън *vP*, т.е. в СР, трябва да има какво да я „лицензира“, което значи, че в СР или в някой от възлите в разделената СР трябва да има елемент, който да я „привлече“. Това води и до второпозиционния ефект, като най-общо условията за реализацията на второпозиционните клитики съвпадат с наблюдаваното в другите (южно)славянски езици.

Ако приемем, че С всъщност е опора на фаза и притежава характеристики, около които могат да се оформят отделни опори, свързани с определени функции в дискурса – по Л. Рици (Rizzi 1997), то всяка от тези опори може да е опора на фазата и да „привлича“ клитиката, което обяснява и разнообразието на елементи в препозиция на клитиките в езиковия материал.

Интересно е обаче кое е онова, което привлича клитиката, така че тя да образува с даден елемент и прозодична дума, която да бъде подадена за фонологична реализация към постсинтактичния компонент (PF). За обяснение на вариативността в позициите на клитиките Б. Харизанов (Harizanov 2014) привлича именно прозодична аргументация, като според него решаващи са два фактора: мястото на присъединяване на клитиките, т.е. дали се присъединяват над равнището на прозодичната дума (както е в българския книжовен език), или под това равнище (както е в

македонската книжовна норма), и ограничение, наречено от него „силно начало“ (Strong Start), което забранява на клитиките, които не са анализирани в рамките на прозодичната дума, да се появяват в лявата граница на максималната интонационна фраза. Така за съвременния български забраната на първата позиция действа по отношение на максималната интонационна фраза (или т.нар. изказване), т.е. в български клитиките са след т.нар. „силно начало“, докато в македонската книжовна норма, където клитиките могат да са в първа позиция в изказването, те са в прозодичната дума, която сама е „силно начало“.

Когато клитиките, които нямат собствено ударение, се озоват след елемент, който също няма ударение, прозодичната дума все пак трябва да получи ударение. И го получава върху референтния елемент, т.е. върху клитиката, която започва да се анализира като централна за прозодичната единица, от която е част и която трябва да се подава за реализация към Фонетичната форма. В съвременния книжовен български език местоименните клитики могат да привличат ударението предимно след отрицателната частица *не*. Трябва да имаме предвид, че отрицателната частица може да се намира и във фазата *vP*, и в *CP*, което съвпада с дефинициите за различните видове негация, като при локалната негация, в чийто обсег може да попада и конкретният предикативен елемент, и изреченската негация, в чийто обсег е цялото твърдение¹⁰⁸.

- (6) а. *He_mY go_kazax, защото не исках да се ядоса.*
 а'. *He_mY go kazax, защото не исках да се ядоса.*

При включването и на въпросителната частица, която фокусира предхождащия я конституент, клитиката вляво по всяка вероятност е в *CP*, т.е. във фазата, която поема фокализацията (срв. с **нЕ_ли му даде книгата*, която е неграматична в съвременния книжовен език, но в разговорния език може да се чуе, макар и в много редки стилистично обогатени контексти).

- (7) а. *He_cBm_ли go_kAzal точно така?*
 а. *He_cBm_ли ти go_kAzal точно така?*
 б. *He_gO_ли e_kAzal точно така?*
 б'. *He_tI_ли go_e_kAzal точно така?*

В диалектния материал се срещат примери, в които клитичният комплекс вляво е разделен от причастието вдясно – като в (8а). В тези слу-

¹⁰⁸ Вж. цитираните в първата част на настоящата монография варианти *He_mY_даде книгата, нали?* и *He_mY_даде книгата, нали?* (Franks 2016: 95, бел. 8).

чаи, в зависимост от това с кои елементи клитиките образуват прозодична дума, те могат да са или във vP, или в CP.

(8) а. *ми ние си сме ѝд правили ние сме си чейс слэгали*
(запис от с. Грашево, Велинградско, 1992¹⁰⁹)

б. *дѣту си сѧ ѝд ж'ѣнили*
(запис от с. Света Петка, Велинградско, 1992¹¹⁰)

В историческите примери клитиката получава ударение и в друго обкръжение – вж. примерите в (9) от Ловешкия дамаскин, където прозодичното ударение при комбинация от „слаби“ елементи пада върху местоимението, когато преди него се намират отрицателната частица не – вж. (9а) и (9д), да – вж. (9б) и (9в), чѣ – вж. (9г); докато при други съюзи като ами в (9д) и най-вече при пълнозначни думи – глагол като в (9д), наречие като (9д) и прилагателно като в (9а) – местоименната клитика се запазва неударена.

(9) а. самѣи_са ѿкъсна он'зи кáмикъ ѿ_планинѣта, ѧ_не_гó_ѣ ч'лкъ похвá_наль. (Лов.)

б. ѿ_антихристѣ_щѣ да_сѣ ѡбрѣже ка́то ѿ_х'с, зáмь да_гò не_познáють ѣврѣете (Лов.)

в. не_цѣь вѣче зарьчѣ на_мойте грáдѡве да_мí_се боáть (...) (Лов.)

г. ѿ_видѣ дрѣгыго ч'лка на_таквáзи прѣлика, чѣ_гò влáчѡхѡ аг'лы срѣдѣти (...) (Лов.)

д. ѿ_ощѣ_се нѣ_ѣ добрѣ [т'лка намѣстил]ь ѿ_ѣтькмíль, ѧ_тáмм_го не_[оставѣ]ть, ѧмí_го вíкать. Запáли_се Ка́то ѡг'нь (...) (Лов.)

Интересно е какво се случва и тук със съюзите като *да* и *че*, при които се наблюдават разлики в исторически план както по отношение на прозодичните думи, в които участват, така и по отношение на конституентността.

Тъй като в съвременния български книжовен език *да* образува една прозодична дума с елементите вдясно, като ударението не пада върху следващата го клитика, а остава при „силния“ елемент, и между него и тях не може да има друг елемент (включително въпросителната частица *ли*), можем да се съгласим с предположението, че *да* и клитиките не са в CP. В историческия материал обаче *да* образува прозодична дума със следващите го елементи, като, когато те са клитични, прозодичното ударение пада върху някой от тях като в (9б) и (9в), а следващият ги „силен“

¹⁰⁹ <http://bulgariandialectology.org/locations/gra%C5%A1evo-100>

¹¹⁰ <http://bulgariandialectology.org/locations/sveta-petka-2-79>

елемент образува отделна прозодична дума, така че имаме основание да предполагаме, че клитиките може и да са в СР.

Малко са и срещанията, при които клитиките „разкъсват“ група, най-често именна, която е в първа изреченска позиция – вж. (10). В данните, които разглеждаме, срещанията в такава позиция са малко – в поетически и архаизирани литературни текстове от БНК, както и в историческите текстове.

- (10) а. (...) и бледен ѡ ужас обхвана (Омир, Илиада, 1971, БНК)
 б. и μνῶго μῶ злὸ ὑίνηχα. (Троян.)

Макар в книжовния език повдигането на клитиките да е неприемливо, в диалектите и в историческия езиков материал има примери, в които можем да предполагаме, че такъв процес е бил в ход. Клитиката може да се придвижва нагоре, ако това се налага, защото най-горната *v'* всъщност не я командва конституентно. Затова и тя се появява до спомагателния глагол, като повдигането ѝ включва екскорпорация, т.е. откъсване от фразата, в която е генерирана (Roberts 1991). Макар да не може да се идентифицира същинско „повдигане“ на клитиката, с реструктуриране, където клитиката се премества към основното изречение от позиция на комплемент на инфинитив или на да-изречение, в нашия езиков материал следи от подобен процес са регистрирани в конструкции със спомагателни глаголи като *хотѣти* – вж. (10а) и (10б), както и с модални глаголи – вж. (10в).

- (17) а. Ч'то ми хоштете дати (Супр., 36, 205v, 27)
 Тί μοι θέλετε δοῦναι,
 б. и ꙗко а хотѣша въвести. (Супр., 7, 55а, 2–3)
 в. Ч'то ти можѣт' дати сицево (Супр., 37, 213r, 12–13)
 τί σοι δύναται δοῦναι τοιοῦτον

Разбира се, както в данните, екскерпирани от историческите текстове, така и в тези от Българския национален корпус и от диалектния материал, се срещат примери, в които местоименната клитика е разделена от глагола, т.е. позиционира се по-високо от него, както в условно втора изреченска позиция като в (11а,б,в), така и в позиция, различна от втората, като в примера в (11г). Има и примери, в които все пак к-думите не са „барьера“¹¹¹ като в (11д).

- (11) а. и искааше како и въ подобѣно врѣма прѣдастѣ. (Мар., Мк. 14.11)

¹¹¹ В българския език всъщност условията за тази „барьерност“ са специфични: нито *да*, нито *че*, нито к-думите, нито съюзи като *като*, *дето* спират движението на конституенти от подчиненото изречение вляво.

- καὶ ἐζητεῖ πῶς αὐτὸν εὐκαίρως παραδοῖ. (GNT: Nestle 1904)
 καὶ ἐζητεῖ πῶς εὐκαίρως αὐτὸν παραδῶ. (Scriv.)
 б. ЧТО ми слова дѣлаиимъ дариши. (Супр. 45, 255v, 24)
 τί μοι λόγους ἀντὶ πραγμάτων χαρίζῃ;
 в. (...) α]_δτρε_го_γрьвѣ ρ[αζ'нѡсет] (...) (Лов.)
 г. амѣ и хс мѣ зарѣ(д) товѣ мнѣго погысть дѣде на нѣто. (Троян.)
 д. аште та к'то зѣдугшитъ ѡ деснжѣхъ ланитѣхъ ѡбрати ѣмоу ѣ дроугжѣхъ.
 (Супр. 36)

Макар и рядко, в историческите и в диалектните данни приемаме, че клитичният комплекс е в първа позиция в изказването като в (12).

- (12) а. му сам цѣл' д'ѣн' ворѣла ѡдѣн твѣр слѣмѣ сам хѡдила
 (запис от с. Момчиловци, Смолянско, 1986¹¹²)

Именно в подобни случаи можем да предположим, че местоименната клитика е в С, като точният механизъм, който стои зад това ѝ позициониране, е различен според различни автори: присъединяване вдясно (Progovac (1995) за сръбски), отделна фраза за Вакернагеловите клитики WP (Wackernagel Phrase) (Rivero 1997) или някоя от топикалните фрази (TopicP), като предходните и следходните елементи могат да са в някои от фразите във възлите в разделената СР.

В някои контексти, както беше посочено, дателната клитика не се изисква от глагола – а например служи за емфаза на „говорителя“ (т.нар. датив на говорещия, *speaker dative*) в конструкциите с етичен датив или изразява външен притежател, включително притежателя на обекта, засегнат от действието, изразено с глагола. Това е субект, който е външно привнесен в „ситуацията“, затова не е нужно клитиката да се „лицензира“ чрез *v*, а може да се намира в друга позиция, която да я „лицензира“ в рамките на изречението. Конституент на именната фраза може да се „извлече“ (чрез механизма „екстракция“) към съответната позиция в *Spec,CP*. За да се озове местоименната клитика в *CP*, тя трябва да премине от позиция в *DP* през поредица от *Spec,XP* във фазата *vP* през *Spec,vP*, до *CP*, срв. позициите в (13).

- (13) а. (...) той се извърна към тях и те видяха лицето му.
 б. Видях му лицето.
 в. Всички му видяха лицето.

В редица случаи от разгледаните в различните части на това изследване можем да имаме повече от един анализ, като водещи за единия или

¹¹² <http://bulgariandialectology.org/locations/mom%C4%8Dilovci-16>

за другия избор са, разбира се, контекстът и интенцията, но и конституентността, управлението и прозодичността, доколкото могат да бъдат възстановени, както и вероятно преобладаващите езикови модели, на които са били изложени носителите на езика, които са „произвеждали“ разглежданите примери, в един или друг исторически период и в една или друга езикова (диалектна) среда.

Все пак данните, които бяха разгледани, показват едно донякъде стабилно състояние на синтактичното поведение и най-вече позициониране на изреченските клитики в българския език, като промените, отражени в условията на активна вариативност, се случват по-скоро прекалено бавно.

Промените, които наблюдаваме в примери от речева продукция в продължение на повече от десет века, са се случили по-скоро в морфологичната система, отколкото на синтактично равнище – или поне синтактичните промени не могат да се наблюдават в регулярната писмена речева продукция. Нито един от разглежданите елементи обаче не се е превърнал в афикс, като изключението – определителният член, който тук не беше разгледан, тъй като се клитизира на друго структурно равнище, макар и по подобен модел – само потвърждава впечатлението за бавния ход на промените¹¹³. Афиксализацията е етап, до който предикативните местоименни (а и глаголните) клитики не стигат, вероятно по функционални причини – те изпълняват много повече функции в изречението (отколкото например показателните местоимения в именната фраза), така че засега „отказват“ да бъдат фиксирани към определен (лексикален) елемент.

Активният „отказ“ на тези елементи от пълна зависимост може да е и причината, поради която демонстрират пък двупосочна (и колеблива) зависимост – от една страна, са зависими, семантично и като синтактична функция, от предиката, но от друга страна, позиционно появата им като клитични зависи от наличието на елемент вляво, като този елемент може да бъде различен (включително цяло изречение). Според нас именно тази им многофункционалност е подкрепила и запазването на различните позиции, макар и не с еднаква или продължаваща активност, в историческото развитие на българския език.

¹¹³ Още в най-ранните текстове се проследява началото на афиксализацията на задпоставените показателни местоимения с корени *с-* и *т-* (наличие на форми като *работъ*, *родосъ* и *подъ*, както и поява на демонстративите във фиксирана (втора) позиция в именната фраза, вж. Гълъбов 1950, Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2011).

7. Заключение

В представената монография е направен опит да се проследи съдбата на българските (парадигматични) клитики, които, за целите на проучването, са обединени в нееднороден клас елементи въз основа на дефектността си в прозодичен, морфологичен и синтактичен план, на поведението си по отношение на околните езикови елементи, от които са зависими, както и на склонността си да се групират в рамките на изречението. Клитичните елементи, които разглеждаме, проявяват идиосинкретично поведение – те принадлежат към различни части на речта, изпълняват различни функции в изречението и фразата и се разглеждат в различни аспекти в зависимост от поведението, което демонстрират спрямо елементите, от които са зависими.

Проучването е организирано около данните за позицията на тези елементи в изречението въз основа на ексцерпиран езиков материал от съвременния български език (от Българския национален корпус и от Корпуса на транскрибираната разговорна реч) и от диалектите в първата част на настоящата монография и от исторически езикови корпуси във втората част. Реализираните позиции на клитичните елементи едни спрямо други, както и спрямо лявата граница на изречението и спрямо останалите изреченски конституенти, показват известна вариативност, но данните все пак потвърждават хипотезата ни, че не са настъпили съществени промени в позиционните възможности и реализации на клитичните елементи в историята на езика. Структурата на клитичния комплекс, т.нар. клитична матрица, също се запазва сравнително непроменена, като дателната клитика е по-вляво (и по-високо в повърхнинната структура) от винителната, а винителната клитика в много от възможните словоредни варианти много по-често остава в близост до глагола, чийто аргумент изразява.

Във втората част на монографията се разглеждат данни от исторически източници, съответно от старобългарския, среднобългарския и ранния новобългарски период от развитието на езика. Наблюденията са извършени върху колекция от примери, ексцерпирани от корпуси с исторически текстове, като се прави критичен преглед на позициите и поведението на разглежданите елементи.

В този преглед, освен местоименните и глаголните клитики, сме включили и дискурсните клитики *же* и *во*, като най-ранни (Вакернагелов

ви) клитики, както и въпросителната клитика *ли*, които са част от клитичния комплекс, намират се най-вляво от местоименните клитични или полуклитични елементи и показват известна вариация спрямо квазиклитичните (и клитичните, доколкото се срещат) форми на спомагателните глаголи, които се срещат и *вляво*, и *вдясно* на *же*, *бо* и *ли*. Предполагаме, че клитичността на останалите елементи може да се обоснове на равнището на реализацията на синтактичната структура със „стремежа“ им към позициите, в които се реализират именно тези най-ранни клитични елементи.

Друго предположение е, че в същинското ядро на клитичния комплекс се намират местоименните клитики, като най-ранните са дателните *ми* и *ти*, които още в най-ранните текстове са следвани от кратките винителни форми на анафоричното местоимение. Разгледани са още: дателните квазиклитики – това са кратките дателни форми на анафоричното местоимение, от които по-късно ще се развият дателните третолични клитични местоимения; кратките винителни форми на първоличните и второличните местоимения; както и кратките винителни и дателни форми на възвратното местоимение. Въз основа на обзора на позициите им са направени и предположения за посоката им на развитие в исторически план: от най-ранното състояние, в което можем да ги категоризираме в три големи групи: „клитики“, „полуклитики“ и „квазиклитики“, до съвременното състояние, в което вече са същински клитики.

За разлика от същинските дателни клитики дателните квазиклитики – кратките дателни форми на анафоричното местоимение – в ранните текстове се намират в постпозиция спрямо кратките винителни форми на анафоричното местоимение и краткото винително възвратно местоимение, като се реализират и в различни позиции спрямо конституентите на сложните глаголни форми. Макар да не функционират нито като същински клитики, нито дори като полуклитики, те все пак показват известен стремеж към втората изреченска позиция, която определяме като характерна за клитичните елементи (затова и кратките дателни форми на анафоричното местоимение са наречени „квазиклитики“).

Обзорът на срещанията на първоличните и второличните кратки винителни (прякообектни) форми на личните местоимения проследява позиционните им реализации, за да очертае етапите на прехода им от полуклитични към клитични местоимения, които могат да се проследят по честотата на появата им във втора позиция. Показателно при тях е сравнението им с кратките винителни форми на анафоричното местоимение – първоличните и второличните полуклитични местоимения се появяват неколkokратно по-често във втора преглаголна позиция от кратките ви-

нителни форми на анафоричното местоимение, които функционират като третолични винителни (прякообектни) полуклитични местоимения.

Кратките винителни форми на анафоричното местоимение също показват стремеж към втора позиция, но тя по-рядко е преглаголна (поради тази причина ги определяме и като „полуклитични“). В по-късните текстове обаче наследниците им – винителните кратки форми на третоличното местоимение – демонстрират характерно клитично поведение.

Краткото винително възвратно местоимение *се* се развива от вероятен възвратен маркер в старобългарските текстове до възвратна клитика в новобългарски, която прозодично зависи от предходен елемент, често различен от глагола, който я управлява. Краткото дателно възвратно местоимение *си* прилича по поведение на дателните клитики, но при реализациите си в по-късните текстове се отличава със сравнителна самостоятелност, която може да се проследи и в обстоятелството, че именно това местоимение привлича ударението много по-често от останалите клитични местоимения.

От обзора на позициите на местоименните клитики една спрямо друга в рамките на клитичния комплекс може да се направи извод за подчертана стабилност на матрицата – всички местоименни клитики са след дискурсните, дателната клитика е преди винителната, като това важи и за възвратните, съответно дателна и винителна, а глаголните елементи, за които се предполага, че могат да бъдат „привлечени“ от клитичните позиции, са или вляво, или вдясно.

Прегледът на формите на спомагателните глаголи, за които предполагаем, че може да са били клитични – клитичните форми на спомагателния глагол в сегашно време, имперфектното *бѣ*, опативните *ви/бы* и *бж* – показва също известна стабилност в исторически план. Налице е разлика в поведението и позиционните реализации между неклитичните форми на спомагателния глагол в сегашно време и останалите едносрични форми на спомагателния глагол: последните се срещат по-често в първа позиция, във втора позиция са в ок. 75% от примерите, за разлика от спомагателните и копулативните глаголи в сегашно време, които в ок. 94% от случаите са във втора позиция (с много малко регистрации в първа позиция) и които в по-късните текстове не се срещат в първа позиция (по Ефекта на Тоблер-Мусафия, за който се предполага, че е в сила за клитиките в български).

В третата част на монографията отново се връщаме към съвременното състояние, за да опитаме да обясним позиционирането на някои от елементите, които сме наблюдавали в предходните две части. Причините могат да се търсят във функциите на тези елементи в изречението –

дискурсните клитики се реализират на равнището на изречението, докато аргументните (местоименните) клитики могат да се реализират както на равнището на изречението (някои от дателните клитики, включително възвратното *си*), така и на равнището на глаголната група (клитиките, които са зависими от глагола като негови аргументи). За различните клитични елементи има активирани различни позиции в синтактичната структура, които могат да бъдат или да не бъдат запълнени.

Тези сценарии на реализация на клитиките са съобразени с данните от историческите източници, както и с някои реализации в съвременния български език, като изводът е, че позициите на клитичните елементи, които са част от клитичния комплекс, не са се променили съществено в исторически план, променил се е по-скоро инвентарът от елементи. Някои клитики (класическите Вакернагелови *же* и *во*) се загубват, докато броят на другите клитични елементи се увеличава (освен дателните *ми* и *ти*, се появяват *му* и *и*; а винителните и възвратните кратки (полуклитични) местоимения се утвърждават като същински клитики).

В края на изложението се налага да направим и някои уточнения и контекстови бележки, които бяха спестени в самото начало.

Основното предизвикателство към изследванията, които се опитват да свържат синхронните данни и теоретични изследователски рамки с диахронния езиков материал и приложимите към него методи на историческото езиковедско изследване, е свързано с адекватността на опитите за прилагане на активната езикова интуиция и информация към една по дефиниция „неактивна“ езикова продукция и реализации. Затова и в представеното изследване предпоставяме разбирането за синхронното състояние (и всяка една инстанция и продукция на това състояние) на езика като етап от развитието, т.е. от диахронията. Друго предпоставяне беше в очакването, че в езиковата продукция, до която имаме достъп, на всеки един етап ще срещаме следи от процеси и явления, които са били актуални при предходни състояния и които също се нуждаят от обяснение. В този смисъл е оправдано „бягството“ от оценката за нормативността или по-скоро от категорична оценка за граматичността на една или друга конструкция, т.е. за нас всяка инстанция на езикова продукция, независимо дали правилна, или „грешна“, е част от езика, в случая от българския език, резултат е от приложение на действащите за езика принципи и параметри (съответните настройки на принципите и параметрите) и в този контекст може както да изисква обяснение, така и да бъде подложена на опити за моделиране.

За целите на изследването бяха прегледани ресурси с различен достъп и потенциал за обработване на данните и извличане на нужната информация. За съжаление, за български липсват (или поне не са свободно и най-вече лесно достъпни) редица ресурси, които биха подкрепили, улеснили, а и стимулирали по-нататъшните опити за разширяване на границите на разбирането ни за проявите на явленията в българския език и за това как се е развивал и накъде ще се развива той. Такива ресурси биха включвали например повече материал от разговорната реч, от общуване в социалните мрежи, езикова продукция на говорещи български, за които той не е роден (с различна степен на владеење на езика и различна среда, в която го използват). Всъщност в такива данни очакваме и някои от моделите и словоредните варианти, които бяха разглеждани в изследването, да се наблюдават с относително по-висока честота (в редица случаи например под влияние на друг език или на диалект)¹¹⁴. По този път би се затворил и кръгът на синхронията, разбирана като етап от диахронията.

¹¹⁴ Срв. примери като (...) *йа не м\огъ му др\ехите под\ържам (...); И сега съ (се) надявам-, надявам съ (се) най-вече-и нещата да могат (...); не връ\ви ти на [по\даръци]* от Корпуса с транскрибирана разговорна реч.

Използвани източници

Мариинско евангелие (Мар.):

<<https://syntacticus.org/source/proiel:20180408:marianus>>

Jagić, V. (Ed.). 1883. Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum.

Зографско евангелие (Зогр.):

<<https://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/zograph/zogra.htm>>

Jagić, V. (Ed.). 1879. Codex glagoliticus olim Zographensis. Berlin: Apud Weimannos.

Асеманиево евангелие (Асем.):

<<https://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/asseman/assem.htm>>

Kurz, J. 1955. Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský, Díl II: Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení. Praha.

Савина книга (Сав.):

<<https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/savvina/savvi.htm>>

Щепкин, В. 1903. Саввина книга. Рипол Классик.

Супрасълски сборник (Супр.):

<<https://syntacticus.org/source/torot:20180919:supr>>

<<http://suprasliensis.obdurodon.org/>>

Заимов, Й., М. Капалдо, М. 1982. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1. София: Издателство на БАН.

Заимов, Й., М. Капалдо. 1983. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 2. София: Издателство на БАН.

GNT: Nestle 1904:

<<https://sites.google.com/site/nestle1904/>>

Nestlé, E. 1904. Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ. Text with Critical Apparatus. British and Foreign Bible Society.

Scrivener (Scriv.):

<<https://biblia.com/books/tr1894mr/Mt>>

Scrivener's Textus Receptus 1894: With Morphology, prepared by M.A. Robinson, Bellingham 2002.

Манасиева хроника (Ман.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_166>

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_167>

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_168>

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_169>

Троянска притча (Тр. пр.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165>

Miklosic, F. 1871. Trojanska prica. – *Starine* 3: 147–188

Русева, Д. 2011. *Електронно издание с речник на Троянската притча*. Дипломна работа. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Влахо-български грамоти (Влах.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_193>

Bogdan, I. 1902. Documente și regește privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI. București.

Троянски дамаскин (Троян.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_11>

Иванова, А. Троянски дамаскин. София: Издателство на БАН, 1967.

Ловешки дамаскин (Лов.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_192>

Младенова, В., Б. Велчева. 2013. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

Тиквешки сборник (Тикв.):

<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_179>

Начов, Н.. 1892 – 1894. Тиквешки ръкопис. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, София, 1892 (8): 389–418; 1893 (9): 86–160; 1894 (10): 69–193.

Bulgarian Dialectology as a Living Tradition:

<<http://bulgariandialectology.org/>> [14.09.2022]

Български национален корпус:

<<http://search.dcl.bas.bg/>> [14.09.2022]

Корпуса с транскрибирана разговорна реч:

<<http://bgspeech.net/bg/resources/conversations.html>> [14.09.2022]

Цитирана литература

- Abney, S.P. 1987. *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. Doctoral dissertation, Massachusetts Institute of Technology.
- Alexander, R. 2019. Tracking New Elements in Bulgarian Dialects. – In: *And Thus You Are Everywhere Honored, Studies Dedicated to Brian D. Joseph*. Bloomington, In.: Slavica Publishers, 21–28.
- Anderson, S.R. 1992. *A-morphous Morphology*. Cambridge University Press.
- Anderson, S.R. 2005. *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford University Press.
- Anthony, L. 2022. AntConc (Version 4.1.1) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. <<https://www.laurenceanthony.net/software>> [14.09.2022]
- Avgustinova, T. 1994. On Bulgarian Verbal Clitics. – *Journal of Slavic linguistics* 29–47.
- Avgustinova, T. 1997. *Word Order and Clitics in Bulgarian*. German Research Center for Artificial Intelligence.
- Avgustinova, T., B. Andreeva. 1999. Thematic Intonation Patterns in Bulgarian Clitic Replication. – In: *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*, 1501–1504.
- Bekker, I. 1937. *Constantini Manassis Breviarium historiae metricum*. Weber.
- Benincà, P. 1995. Complement Clitics in Medieval Romance: the Tobler-Mussafia law. – In: *Clause structure and language change*. Oxford University Press, 325–344.
- Benincà, P. 2001. The Position of Topic and Focus in the Left Periphery. – In: *Current Studies in Italian Syntax*. Brill, 39–64.
- Bogdan, I. 1902. *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*. București.
- Bošković, Ž. 2000. Second Position Cliticisation. – In: *Clitic Phenomena in European Languages*, 30, 71–120.
- Bošković, Ž. 2004. Clitic Placement in South Slavic. – *Journal of Slavic Linguistics* 37–90.
- Bresnan, J. 1997. The Emergence of the Unmarked Pronoun: Chiche! a Pronominals in Optimality Theory. – *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 23 (2): 26–46.
- Browne, W. 1974. On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. – In: *Slavic Transformational Syntax*, 10, 36–52.
- Browne, W. 1975. Serbo-Croatian Enclitics for English-Speaking Learners. – In: *Contrastive Analysis of English and Serbo-Croatian*, 1. Zagreb: Institute of Linguistics, 105–134. [Browne, W. 1975. Serbo-Croatian Enclitics for

- English-Speaking Learners. – *Journal of Slavic Linguistics* 12(1–2): 249–283.).
- Browne, W. 2014. Groups of Clitics in West and South Slavic Languages. – In: *Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics*. Slavic Eurasian Studies, 26, 81–96.
- Cardinaletti, A., M. Starke. 1999. The Typology of Structural Deficiency – In: *Clitics in the Languages of Europe (Eurotype 20-5)*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 63–82.
- Chomsky N. 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press. [Chomsky, N. 2014. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.]
- Chomsky, N. 1965. Persistent Topics in Linguistic Theory. – *Diogenes* 13(51): 13–20.
- Chomsky, N. 1981. On the Representation of Form and Function. – *The Linguistic Review* 1: 3–40.
- Chomsky, N. 1993. A Minimalist Program for Linguistic Theory. – In: *The View from Building 20: Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1–52
- Chomsky, N. 1993. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures (No. 9)*. Walter de Gruyter.
- Chomsky, N. 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge University Press.
- Chomsky, N. 2008. On Phases. – *Current Studies in Linguistics Series* 45: 132–166.
- Chomsky, N. 2014. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Cinque, G. 1999. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. Oxford University Press.
- Cinque, G. 2010. *The Syntax of Adjectives: A Comparative Study*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Cinque, G., I. Krapova. 2009. The Two “Possessor Raising” Constructions of Bulgarian. – In: *A Linguist’s Linguist. Studies in South Slavic Linguistics in Honor of E. Wayles Browne*, 123–148.
- Collinge, N.E. 1985. *The Laws of Indo-European*. Amsterdam: John Benjamins.
- Constantini Manassis *Breviarium Chronicum*, vol. I–II, rec. O. Lampsidis, Athenis 1996 [Corpus fontium historiae byzantinae, 36.1–2].
- Danylenko, A. 2019. Balkanisms and Carpathianisms or, Carpathian Balkanisms?. – In: *Slavic on the Language Map of Europe: Historical and Areal-Typological Dimensions*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 347–384.
- Delbrück, B. 1878. *Die altindische Wortfolge aus dem Çatapathabrāhmaṇa (Syntaktische Forschungen 3)*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Delbrück, B. 1900. *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*. Vol. 3. Strasbourg: Karl J. Trübner.

- Diesing, M., D. Filipovic-Durdevic, D. Zec. 2009. Clitic Placement in Serbian: Corpus and Experimental evidence. – In: *The Fruits of Empirical Linguistics*, 61–75.
- Dimitrova, T. 2021. On the Diachrony of the Clitic Cluster in Bulgarian. – *Balcenia et Slavia*, 1 (1): 67–96.
- Dimitrova, T., A. Bojadžiev. Historical Corpora of Bulgarian Language and Second Position Markers. – In: *Proceedings of the First International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*. Sofia: Institute for Bulgarian Language, 55–63.
- Dimitrova-Vulchanova, M. 1995. Clitics in Slavic. – *Studia Linguistica* 49: 54–92.
- Dimitrova-Vulchanova, M. 1999. Clitics in the Slavic Languages. – In: *Clitics in the Languages of Europe (Eurotype 20-5)*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 83–122.
- Dimitrova-Vulchanova, M., L. Hellan. 1999. Clitics and Bulgarian Clause Structure. – In: *Clitics in the Languages of Europe (Eurotype 20-5)*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 469–514.
- Dimitrova-Vulchanova, M., V. Vulchanov. 2011. An Article Evolving: The Case of Old Bulgarian. – In: *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes*, eds. Dianne Jonas, John Whitman, and Andrew Garrett. Oxford: Oxford University Press, 160–178.
- Dombrowski, Q., R. Alexander, V. Zhovov. 2019. Bulgarian Dialectology as Living Tradition: A Labor of Love. – *Slavic and East European Information Resources* 1–2 (2019): 3–22.
- Eckhoff, H.M. 2018. Quantifying Syntactic Influence: Word Order, Possession and Definiteness in Old Church Slavonic and Greek. – In: *Diachronic Slavonic Syntax*. De Gruyter Mouton, 29– 62.
- Eckhoff, H.M., A. Berdičevskis. 2015. Linguistics vs. Digital Editions: The Tromsø Old Russian and OCS Treebank. – *Scripta & e-Scripta* 14–15: 9–25.
- Fischer, S., A. Alexiadou. 2001. On Stylistic Fronting: Germanic vs. Romance. – *Working Papers in Scandinavian Syntax* 68: 117–145.
- Fontana, J. M. 1997. On the Integration of Second Position Phenomena. – In: *Parameters of Morphosyntactic Change*, 207–249.
- Franks, S. 1997. South Slavic Clitic Placement is Still Syntactic. – In: *Proceedings of the 21st Annual Penn Linguistics Colloquium*. Penn Working Papers in Linguistics 4: 111–126.
- Franks, S. 1998. *Clitics in Slavic*. Ms.
 <https://slaviccenters.duke.edu/sites/slaviccenters.duke.edu/files/media_items_files/10franks.original.pdf> [01.12.2022]
- Franks, S. 2005. Adverb Interpolation in the Bulgarian Clitic Cluster. – In: *Studia Caroliensia: Studies in Slavic linguistics and folklore in honor of Charles E. Gribble*. Bloomington, In.: Slavica, 117–33.
- Franks, S. 2006. Another Look at *li* Placement in Bulgarian. – *The Linguistic Review* 23(2): 161–211.

- Franks, S. 2008. Clitic Placement, Prosody, and the Bulgarian Verbal Complex. – *Journal of Slavic Linguistics*, 91–137.
- Franks, S. 2012. A Short Description and Analysis of Paradigmatic Clitics in Bulgarian. – *IU Working Papers in Linguistics* 12: 20–39. [Франкс, С. Кратко описание и анализ на парадигматичните клитики в българския език. – В: *Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 111–136.]
- Franks, S. 2016. Clitics Are/Become Minimal(ist). – In: *Formal Studies in Slovenian Syntax. In honor of Janez Orešnik*, 91–127.
- Franks, S. 2017. *Syntax and Spell-Out in Slavic*. Bloomington, In.: Slavica.
- Franks, S., C. Rudin. 2005. Bulgarian Clitics as K0 Heads. – In: *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The South Carolina Meeting*, 104–116.
- Franks, S., T.H. King. 2000. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press.
- Gallego, Á.J. 2008. *Phase Theory and Parametric Variation*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gallego, Á.J. 2016. A Phase-theoretic Approach to Cliticization in Romance. – *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 9(1): 67–94.
- Gianollo, C. 2010. External Possession in New Testament Greek. – *Journal of Latin Linguistics* 11(1): 101–130. [Gianollo, C. External Possession in New Testament Greek. – In: G. Calboli, P. Cuzzolin (eds.). *Papers on Grammar*. xi, Roma 2010, 102–129.]
- Grohmann, K. K. 2003. *Prolific Domains: On the Anti-locality of Movement Dependencies*. John Benjamins Publishing.
- Halle, M. 1973. Prolegomena to a Theory of Word Formation. – *Linguistic Inquiry* 4(1): 3–16.
- Halle, M., A. Marantz, 1993. Distributed Morphology and the Pieces of Inflection. – In: *The View from Building 20: Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 111–176.
- Halle, M., A. Marantz. 1994. Some Key Features of Distributed Morphology. – *MIT Working Papers in Linguistics* 21(275): 275–288.
- Halpern, A.L. 1992. *Topics in the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford University. [Halpern, A.L. 1995. *On the Placement and Morphology of Clitics*. Center for the Study of Language (CSLI).]
- Halpern, A.L. 1995. *On the Placement and Morphology of Clitics*. Dissertations in Linguistics. Stanford.
- Harizanov, B. 2014. Clitic Doubling at the Syntax-Morphophonology Interface. – *Natural Language and Linguistic Theory* 32(4): 1033–1088.
- Haug, D., H.M. Eckhoff. 2011. Making the Most of the Data: Old Church Slavic and the PROIEL Corpus of Old Indo-European Bible Translations. – In: *Łódź Studies in Language*, xxiv, 411–431.
- Haug, D., H.M. Eckhoff. 2011. The PROIEL Corpus as a Source to Old Church Slavic: a Practical Introduction. – In: *Pis'mennoe nasledie i sovremennye informacionnye technologii*, Ижевск, 37–55.

- Hauge, K.R. 1999. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian. – *Journal of Slavic Linguistics* 7(1): 89–137.
- Holton, D., G. Horrocks, M. Janssen, T. Lendari, I. Manolesou, N. Toufexis. 2019. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Cambridge University Press.
- Hopper, P.J., E.C. Traugott. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Horrocks, G.C. 1987/2010. *Greek: A History of the Language and its Speakers*. Malden.
- Horrocks, G.C. 1990. Clitics in Greek. A Diachronic Review. – In: *Greek Outside Greece II*, 35–52.
- Horrocks, G.C. 2007. Syntax: From Classical Greek to the Koine. – In: *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge, 618–631.
- Ivanov, I.P. 2009. *Second Language Acquisition of Bulgarian Object Clitics: A Test Case for the Interface Hypothesis*. The University of Iowa.
- Ivanov, I.P. 2012. L2 Acquisition of Bulgarian Clitic Doubling: A Test Case for the Interface Hypothesis. – *Second Language Research* 28(3): 345–368.
- Jagić, V. (Ed.). 1883. *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum*.
- Jakobson, R. 1971. Les enclitiques slaves. – In: *Selected Writings, vol. II: Word and Language*. The Hague: Mouton & Co., 16–22. [First published in Atti del Congresso di Linguistica tenuto in Roma il 19 – 26 settembre 1933, Firenze, 1935.]
- Jung, H., K. Migdalski. 2014. On the Degrammaticalization of Pronominal Clitics in Slavic. – In: *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The First Berkeley Meeting*, 143–162.
- Kaisse, E.M. 1985. *Connected Speech: The Interaction of Syntax and Phonology*. Academic Press.
- Kayne, R.S. 1984. *Connectedness and Binary Branching*. Dordrecht: Foris Publications.
- Kayne, R.S. 1991. Romance Clitics, Verb Movement, and PRO. – *Linguistic Inquiry* 22 (4): 647–686.
- Kayne, R.S. 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Klavans, J.L. 1982. *Some Problems in a Theory of Clitics*. Indiana University Linguistics Club.
- Klavans, J.L. 1985. The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. – *Language* 61 (1): 95–120.
- Koeva, S. 1998. Reflexive, Passive, Optative, Reciprocal and Impersonal Verbs in Bulgarian. – *Научни трудове на Пловдивския университет – Филология* 36 (1): 142–157.
- Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, R. Dekova, T. Dimitrova, E. Tarpomanova. 2012. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling* (0)1: 65–110.

- Kolaković, Z., E. Jurkiewicz-Rohrbacher, B. Hansen, D. Filipović Đurđević, N. Fritz. 2022. *Clitics in the Wild: Empirical Studies on the Microvariation of the Pronominal, Reflexive and Verbal Clitics in Bosnian, Croatian and Serbian*. Berlin: Language Science Press.
- Kosek, P. 2011. *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host.
- Kosek, P., O. Navrátilová, R. Čech, J. Mačutek. 2018. Word Order of Reflexive *sě* in Finite Verb Phrases in the First Edition of the Old Czech Bible Translation (Part I). – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 2018(3): 177–188.
- Kosek, P., R. Čech, O. Navrátilová. 2022. The Influence of the Latin Vulgate on the Word Order of Pronominal Enclitics in the 1st edition of the Old Czech Bible. – In: *Diachronic Slavonic Syntax: Traces of Latin, Greek and Church Slavonic in Slavonic Syntax*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 53–80.
- Krapova, I. 2001. Subjunctives in Bulgarian and Modern Greek. – In: *Comparative Syntax of Balkan Languages*, 105–126.
- Krapova, I. 2010. Bulgarian Relative and Factive Clauses with an Invariant Complementizer. – *Lingua* 120(5): 1240–1272.
- Krapova, I., G. Cinque. 2008. Clitic Reduplication Constructions in Bulgarian. – In: *Clitic Doubling in the Balkan Languages*. John Benjamins, 257–287.
- Krapova, I., T. Dimitrova. 2015. Genitive-Dative Syncretism in the History of the Bulgarian Language. Towards an Analysis. – *Studi Slavistici*, 181–208.
- Kroch, A.S. 1989a. Language Learning and Language Change. – *Behavioral and Brain Sciences* 12(2): 348–349
- Kroch, A.S. 1989b. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. – *Language Variation and Change* 1(3): 199–244.
- Kroch, A.S. 1994. Morphosyntactic Variation. – In: *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory*. Vol. 2. Chicago, IL: Chicago Linguistic Society, 180–201.
- Kroch, A.S. 2001. Syntactic Change. – In: *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*. Oxford: Blackwell, 629–739.
- Lasnik, H. 2002. The Minimalist Program in Syntax. – In: *Trends in Cognitive Sciences* 6(10): 432–437.
- Legendre, G. 2000. Morphological and Prosodic Alignment of Bulgarian Clitics. – *Optimality Theory: Syntax, Phonology, and Acquisition*, 423–462.
- Leseva, S., I. Stoyanova, S. Koeva. 2015. Automatic Recognition of Verb Forms in Bulgarian. – *Научни трудове на Пловдивския университет – Езикознание* 53(1): 576–586.
- Liberman, M., A. Prince. 1977. On Stress and Linguistic Rhythm. – *Linguistic Inquiry* 8(2): 249–336.
- Lightfoot, D. 1999. *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Oxford: Blackwell.
- Madvig, J.N. 1839. *M. Tullii Ciceronis, De finibus bonorum et malorum libri quinque*. Lund: Impensis Librariae Gyldendaliansae.

- Marantz, A. 2007. Phases and Words. – In: *Phases in the Theory of Grammar*. Dong-In Publishing Co, 191–222.
- Marchis, M., A. Alexiadou. 2013. The Syntax of Clitics Revisited: Two Types of Clitics. – *Lingua* 127: 1–13.
- Marshall, M.H.B. 1987. *Verbs, Nouns, and Postpositives in Attic Prose*. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Martinet, A. 1985. *Syntaxe générale*. Armand Colin.
- Migdalski, K. 2016. *Second Position Effects in the Syntax of Germanic and Slavic Languages*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Miklas, H., V.M. Zagrebin. 1988. *Berlinski Sbornik: vollstaendige Studienausgabe im Originalformat von MS.(slav.) Wuk 48 aus dem Besitz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin und von MS. OPI 15 der Staatlichen öffentlichen Bibliothek "ME Saltykov-Scedrin"*, Leningrad. Akademische Druck-u. Verlagsanstalt.
- Miklosic, F. 1871. Trojanska prica. – *Starine* 3: 147–188.
- Mikos, M.J., E. A. Moravcsik. 1986. Moving Clitics in Polish and Some Crosslinguistic Generalizations. – *Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32(1–4): 327–336.
- Mussafia, A. 1886. Una particolarità sintattica della lingua italiana dei primi secoli. – In: *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*. Florence, Le Monni, 255–261.
- Muysken, P. C. 1982. Parametrizing the Notion „Head„. <<https://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/14544/3884.pdf>> [01.12.2022]
- Nespor, M., I. Vogel. 1986. *Prosodic phonology*. Dordrecht: Foris.
- Nestlé, E. 1904. *H KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ. Text with Critical Apparatus*. British and Foreign Bible Society.
- Nevis, J.A. 1986. *Finnish Particle Clitics and General Clitic Theory*. [Working Papers in Linguistics, 33]. Ohio State University.
- Nevis, J.A., B.D. Joseph. 1993. Wackernagel Affixes: Evidence from Balto-Slavic. – In: *Yearbook of Morphology 1992*. Springer, Dordrecht, 93–111.
- Nilsson, E. 1904. Wackernagel's gesetz im Slavischen. – *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 37: 261–264.
- Pancheva, R. 2005. The Rise and Fall of Second-Position Clitics. – *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 103–167.
- Petersen, U. 2016. *Tischendorf,,s 8th Edition Greek New Testament with Morphological Tags: Based on G. Clint Yale,,s Tischendorf Text and on Dr. Maurice A. Robinson,,s Public Domain Westcott-Hort text*. DiMedia, Department of Communication, Aalborg University.
- Priestly, T.M.S. 1993. Slovene. – In: *The Slavonic Languages*. London and New York: Routledge, 388–451.
- Radanović-Kocić, V. 1988. *The Grammar of Serbo-Croatian Clitics: A Synchronic and Diachronic Perspective*. Doctoral dissertation, University of Illinois, Urbana-Champaign.

- Radanovic-Kocic, V. 1996. The Placement of Serbo-Croatian Clitics: a Prosodic Approach. – In: *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*, 429–446.
- Rappaport, G. C. 1988. On the Relationship between Prosodic and Syntactic Properties of Pronouns in the Slavic Languages. – In: *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists. Sofia, September 1988. Linguistics*. Bloomington, In.: Slavica Publishers, 301–327.
- Reisig, K. C., F. Haase. 1839. *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*. Leipzig: Verlag der Zehnhold'schen Buchhandlung.
- Rivero, M. L. 1994. Clause Structure and V-movement in the Languages of the Balkans. – *Natural Language and Linguistic Theory* 12(1): 63–120.
- Rivero, M. L. 1997. On Two Locations for Complement Clitic Pronouns: Serbo-Croatian, Bulgarian and Old Spanish. – In: *Parameters of Morphosyntactic Change*, 170–206.
- Rizzi, L. 1997. On the Fine Structure of the Left Periphery. – In: *Elements of Grammar: Handbook of Generative Syntax*. Dordrecht: Springer, 281–337.
- Roberts, I.G. 2010. *Agreement and Head Movement: Clitics, Incorporation, and Defective Goals*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Romain, I.J. 2015. *A Phase Approach to Spanish Object Clitics*. University of California, Los Angeles.
- Romain, I.J. 2020. Deriving Clitic Cluster Formation through Movement: A Dialectal Case Study from Spanish. – *The Linguistic Review* 37(3): 359–391.
- Scrivener's Textus Receptus 1894: With Morphology*, prepared by M.A. Robinson, Bellingham 2002.
- Selkirk, E.O. 1981. On the Nature of Phonological Representation. – In: *Advances in Psychology*. Vol. 7. North-Holland, 379–388.
- Selkirk, E.O. 1984. *Phonology and Syntax: The Relation between Sound and Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Selkirk, E.O. 2011. The Syntax-Phonology Interface. – In: *The Handbook of Phonological Theory*, 435–484.
- Seyffert, M., C. F. W. Müller. 1876. *M. Tullii Ciceronis Laelius de amicitia dialogus*. 2nd edn. Leipzig: Otto Holtze
- Slabakova, R., I. Ivanov. 2011. A More Careful Look at the Syntax–Discourse Interface. – *Lingua* 121(4): 637–651.
- Sławski, F. 1946. *Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego*. Kraków.
- Sławski, F. 1974. *Słownik prasłowiański*. Tom I. A–B. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk.
- Sportiche, D. 1996. Clitic Constructions. – In: *Phrase Structure and the Lexicon*. Dordrecht: Springer, 213–276.
- Steele, S. M. 1975. On Some Factors that Affect and Effect Word Order. – In: *Word Order and Word Order Change*. Austin, TX: University of Texas Press, 197–268.

- Stolz, F., J. H. Schmalz. 1890. *Lateinische Grammatik: Lautund Formenlehre, Syntax und Stilistik*. 2nd edn. Munich: C. H. Beck
- Tobler, A. 1875. Besprechung von J. Le Coultre, De l'ordre des mots dans Chrétien de Troye. – *Vermische Beiträge zur französischen Grammatik* 5: 395–414.
- Toufexis, N. 2010. One Era's Nonsense, Another's Norm: Diachronic Study of Greek and the Computer. – In: *Digital Research in the Study of Classical Antiquity*. Aldershot, 105–120.
- Uriagereka, J. 1995. An F Position in Western Romance. – *Discourse configurational languages* 26: 79–123.
- Vaillant, A. 1948. *Manuel du Vieux slave*. Paris.
- Vasmer, M. 1940/1941. Gibt es bulgarische Einflüsse in den ukrainischen Karpatenmundarten? – *Zeitschrift für slavische Philologie* 17: 48–51.
- Večerka, R. 1989. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax*. Freiburg: Weiher Verlag.
- Večerka, R. 1993. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II. Die innere Satzorganisation*. Freiburg: Weiher Verlag.
- Večerka, R. 2002. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV: Die Satztypen – Der zusammengesetzte Satz*. Freiburg: Weiher Verlag.
- Wackernagel, J. 2009. *Lectures on Syntax. With Special Reference to Greek, Latin and Germanic*. Translated and edited with notes and bibliography by David Lanslow. Oxford.
- Wackernagel, J., G. Walkden, C. Sevdali, M. Macleod. 2020. *On a Law of Indo-European Word Order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. (Classics in Linguistics 7). Berlin: Language Science Press. [Wackernagel, Jacob. 1892. Über ein Gesetz der Indo-Germanischen Wortstellung. – *Indogermanische Forschungen* 1: 333–436.]
- Wilamowitz-Moellendorff, U. v. 1889. *Text und Kommentar. Euripides Herakles* 2. Berlin: Weidmann.
- Wilder, C., D. Ćavar. 1994. Word Order Variation, Verb Movement, and Economy Principles. – *Studia linguistica* 48(1): 46–86.
- Zec, D. 2009. Stephen R. Anderson, Aspects of the Theory of Clitics (Oxford Studies in Theoretical Linguistics 11). Oxford: Oxford University Press, 2005. – *Word Structure*, 2.1 (2009): 139–146.
- Zec, D., S. Inkelas. 1990. Prosodically Constrained Syntax. – In: *The Phonology-Syntax Connection*, 365–378.
- Zimmerling, A. 2014. Clitics Templates and Discourse Marker Ti in Old Czech. – In: *New Insights into Slavic Linguistics*. Frankfurt: Peter Lang, 389–403.
- Zwicky A. M. 1977. *On Clitics*. <https://web.stanford.edu/~zwicky/on_clitics.pdf> [01.12.2022]
- Zwicky A.M. 1985. Clitics and Particles. – *Language* 61 (2): 283–305.
- Zwicky, A.M. 1987. French Prepositions: No Peeking. – *Phonology* 4 (1987): 211–227.
- Zyman, E. 2021. Antilocality at the Phase Edge. – *Syntax* 24(4): 510–556.

- Андрейчин, Л. 1958. Енклитични притежателни местоимения в българския език. – В: *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му*. София: Издателство на БАН, с. 191–200.
- Антонова-Василева Л., Л. Василева, М. Витанова, Е. Вълчева, Сл. Керемидчиева, Т. Костова, Ив. Кочев, Ел. Кяева, К. Смедовска, М. Тетовска-Троева, П. Урумова. 2016. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том IV. Морфология*. София.
- Асенова, П. 1980. За балканския характер на сложния съюз за да в български език. – В: *Езиковедски проучвания в чест на акад. Владимир И. Георгиев*. София: Издателство на БАН, с. 176–179.
- Асенова, П. 2015. *Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков съюз*. Фабер.
- Банова, С. 2014. Словоредът на приглаголните клитики в българския език: славянски и балкански черти. – В: *Трети конгрес по българистика, 23 – 27 май 2013. Съвременен български език. Фонетика и граматика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 207–215.
- Банова, С. 2019. Особености на словореда при глаголните клитики в междинния български език. – *Българска реч* 2–3 (2019): 57–66.
- Бернштейн, С.Б. 1948. *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, I (Язык валашских грамот XIV-XV веков)*. Москва-Ленинград.
- Божилов, Ив., А.-М. Тотоманова, Ив. Билярски. 2010. *Борилев синодик. Издание и превод*. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани.
- Буюклиев, Ив., В. Георгиев, А. Давидов, Ив. Добрев, Ек. Дограмаджиева, Ив. Дуриданов, Р. Златанова, Св. Иванчев, П. Илчев, А. Минчева, Д. Мирчева. 1993. *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН.
- Бъркалова, П. 1997. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Бъркалова, П. 2019. *Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Гълъбов, Ив. 1950. За члена в българския език. – *Известия на народния музей – Бургас*, 1950, т. 1, с. 175–217. [Гълъбов, Ив. 1986. За члена в български език. – В: Гълъбов, Ив. *Избрани трудове по езикознание*. София: Наука и изкуство, с. 282–330.]
- Джелъова, А. 2015. *Типологична характеристика на глаголноименните словосъчетания с родителен и с дателен падеж в старобългарския книжовен език*. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен доктор. Пловдив.
- Дограмаджиева, Ек. 1968. *Структура на старобългарското сложно съчинено изречение*. София: Издателство на БАН.

- Дуйчев, Ив. 1988. *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасий в славянских литературах*. София: Издательство на БАН.
- Дыбо, В.А. 1971. Закон Васильева-Долобо и акцентуация форм глагола в древнерусском и среднеболгарском. – *Вопросы языкознания* 2 (1971): 93–114.
- Дыбо, В.А. 1975. Закон Васильева-Долобо в древнерусском (на материале Чудовского Нового Завета). – *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 18 (1975): 7–81.
- Дыбо, В.А. 1981. *Славянская акцентология*. Москва: Наука.
- Заимов, Й., М. Капалдо, М. 1982. *Супрасълски или Ретков сборник*. Т. 1. София: Издательство на БАН.
- Заимов, Й., М. Капалдо. 1983. *Супрасълски или Ретков сборник*. Т. 2. София: Издательство на БАН.
- Зализняк, А.А. 1985. *От праславянской акцентуации к русской*. Москва: Наука.
- Зализняк, А.А. 1993. Лингвистические исследования и словоуказатель. – В: *Новгородские грамоты на бересте: Из раскопок 1984 – 1989 гг.* Москва.
- Зализняк, А.А. 2008. *Древнерусские энклитики*. Москва: Языки славянских культур.
- Зализняк, А.А. 2014. *Древнерусское ударение: Общие сведения и словарь*. Москва: Языки славянской культуры.
- Златанова, Р. 1990. *Структура на просто изречение в книжовния старобългарски език*. София: Издательство на БАН.
- Иванова, А. 1967. *Троянски дамаскин*. София: Издательство на БАН.
- Иванова, Е.Ю. 2013. Сентенциальные клитики в русском и южнославянских языках. – В: *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва, с. 382–408.
- Иванова, Е.Ю. 2014. Русская частица БЫ на общеславянском фоне. – *Slavica Wratislaviensia* 159 (2014): 149–158.
- Иванова, Е.Ю. 2016. Болгарские клитики. – В: *Архитектура клаузы в параметрических моделях*. Языки славянской культуры, с. 292–324.
- Иванчев, Св. 1968. Проблеми на актуалното членение на изречението. – *Славянска филология* 10: 39–54.
- Иванчев, Св. 1978. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. – *Приноси в българското и славянското езикознание*. София. [Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. – *Български език* 7(6): 499–524.]
- Илиев, Ив. Г. 2012. *Теория на относителността. Българските относителни местоимения. Произход и развой*. Пловдив: Весела.
- Илиев, Ив. Г. 2018. Съпоставка между Маломировския говор в Елховско и Кайраклийския и Шикирлийския говор в Бесарабия и Приазовието. – *Дзядло*, 6(12).

- Илиева, К. 1999. *Личните местоимения в балканските езици*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ИСлб 2012. Паисий Хилендарски. *История славянобългарска*. Критическо издание с превод и коментар. Подготвили за печат: Д. Пеев, М. Димитрова, П. Петков. Превод: Д. Пеев. Коментар: Ал. Николов, Д. Пеев. Света Гора Атон. Славяно-българска Зографска Света обител.
- Кобылянский, Б.В. 1973. Можно ли говорить о своеобразном балкано-карпатском союзе языков? – В: *Симпозиум по проблемам карпатского языкознания (24 – 26 апреля 1973 г.)*. Тезисы докладов и сообщений. Москва: Наука.
- Кодов, Хр., Ст. Младенов. 1936. *Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Част II. Език*. София: Тракийски научен институт.
- Коева, Св. 1995. Семантична и синтактична интерпретация на реципрочните изречения. – *Български език* 1–2 (1995): 160–163.
- Коева, Св. 1997. Класификация на българските глаголи. – *Български език* 6: 22–28.
- Коева, Св. 2004. Синтактично и семантично описание на диатезите в българския език. – В: *Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, с. 182–231.
- Коева, Св. 2005. Синтактични трансформации. – В: *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: Сема РШ, с. 104–138.
- Коева, Св. 2019. Типология на рестриктивните и нерестриктивните изречения в български. – *Български език. Приложение* 66: 49–76.
- Кръстева, Хр. 2020. Сравнение на прозодичните особености на клитичния комплекс в съобщителни и въпросителни изречения в българския език. – *Български език* 77(3): 112–121.
- Маслов, Ю.С. 1956. *Очерк болгарской грамматики*. Изд-во лит-ры на иностранных языках.
- Милетич, Л. 1926. *Седмоградските българи и техният език*. София: П. Глушков.
- Минчева, А. 1964. *Развой на дателния притежателен в българския език*. София: Издателство на БАН.
- Минчева, А. 1969. Опит за интерпретация на модела на удвоеното допълнение в български език. – *Известия на Института за български език* 17 (1969): 3–51.
- Мирчев, К. 1963. *Историческа граматика на българския език*. София.
- Мирчева, Е. 2006. *Германов сборник 1358/1359*. София: Валентин Траянов.
- Мичева, В. 2011. *Паратактични отношения в историята на българския книжовен език*. Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“.
- Мичева, В. 2013. *Паратактични отношения в историята на българския книжовен език*. София: Диомира.

- Младенова, В., Б. Велчева. 2013. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Младенова, М.П. 2021. *Банатският български книжовен език в контекста на славянската микролингвистика. История, динамика на формата и езикови политики*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“.
- Найденев, Вл. 2017. Акцентни особености на членната морфема в ранната история на скандинавските езици и на българския език – между самостоятелност и интеграция на енклитики. – В: *Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии*. Т. 2. София: Факултет по славянски филологии, с. 103–110.
- Начов, Н. 1892 – 1894. Тиквешки ръкопис. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, София, 1892 (8): 389–418; 1893 (9): 86–160; 1894 (10): 69–193.
- Николаева, Т.М. 2008. *Непарадигматическая лингвистика. История „блуждающих частиц“*. Москва.
- Нимчук, В.В. 1988. Карпатоукраинско-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы). – В: *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. Москва: Наука, с. 294–313.
- Ницолова, Р. 2008. *Българска граматика: морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Пенчев, Й. 1984. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство.
- Пенчев, Й. 1993. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив.
- Пенчев, Й. 1995. Функции на форманта се/си в съвременния български език. – *Български език* 5–6 (1994): 404–418.
- Пенчев, Й. 1996. Реципрочни конструкции в български език. – *Списание на БАН* 4 (1996): 30–35.
- Пенчев, Й. 1998. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив: Вечерник.
- Петрова, Г. 2006. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант.
- Петрова, Г., Е.Ю. Иванова. 2016. Българските рефлексивни клитики: диатези и синтактична многозначност. – В: *Две култури за единен свят*. Бургас: Университетско издателство „Проф. д-р Асен Златаров“, с. 11–20.
- Погорелов, В. 1939. Болгаризмы в карпаторусских говорах. – В: *Карпаторусские этюды*, V. Bratislave, с. 57–62.
- Попов, К. 1974. *Съвременен български език. Синтаксис*. София: Наука и изкуство.
- Попова, В., Д. Попов. 2021. Български корпус с детска реч на платформата CHILDES. – В: *Теория и практика языковой коммуникации: материалы XIII Международной научно-методической конференции*. Рогож-

- никова, Т. М. (ред.). Уфимск. гос. авиац. техн. ун-т. Уфа: РИК УГАТУ, 2021. с. 136–147.
- Русева, Д. 2011. *Електронно издание с речник на Троянската притча*. Дипломна работа. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Сливкова, Д. 1995. *Възвратните конструкции в съвременния български и немски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Станков, В. 1982. За дателните местоименни клитики в българския език. – *Български език* 6(1982): 494–502.
- СтбР 1999. *Старобългарски речник*. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов.
- Тишева, Й. 2000. *Модел за интерпретация на сложното изречение в българския език*. София: Сема РШ.
- Тишева, Й. 2001. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките. – В: *Българският език през XX в.* В. Радева (съст.). София: Пенсофт, с. 64–71.
- Тишева, Й. 2008. За българските езикови острови. – В: *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Научни трудове. Филология* 46 (1): 133–145.
- Тишева, Й. 2014. Синтактични особености на устната реч. – В: *Как говори съвременният българин. Т. 1. Граматика и устна реч*. София: Фокус, с. 182–211.
- Тишева, Й., М. Джонова. 2011. Корпус с устна българска реч – специфики и структура. – *Български език* 58 (3): 34–53.
- Тодоров, Т. Ат. 2002. *Старобългарското анафорично местоимение и неговите новобългарски застъпници*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Тотоманова, А.-М. 2015. „Проектът Информатика, граматика, лексикография“ и дигиталната обработка на средновековни славянски текстове“. – В: *Сборник доклади и материали от заключителната конференция по проекта „Информатика, граматика, лексикография“*. София: ПАМ Пъблишинг, с. 5–16.
- Търпоманова, Ек. 2020. *Функции на местоименията в балканските езици*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Хаджиева, Кр. 2013. По въпроса за спецификата на езиковата категория посесивност. – В: *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков*, с. 249–255.
- Хаджиева, Кр. 2014. *Посесивността в българския език – типологичен аспект*. Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“.
- Хаджиева, Кр. 2017. Българските приглаголни и приименни прономинални клитики – в сблъсък за надмошье или в съжителство. – В: *Надмошье и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна кон-*

- ференция на Факултета по славянски филологии*. Т 2. София: Факултет по славянски филологии, с. 77–84.
- Харалампиев, Ив. 2001. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново.
- Цейтлин, Р., Р. Вечерка, Э. Благова. 1994. *Старославянский словарь (по рукописям X- XI веков)*. Москва: Русский язык.
- Циммерлинг, А.В. 2012. Системы порядка слов в славянских языках. – *Вопросы языкознания* 5 (2012): 3–37
- Циммерлинг, А.В. 2013. *Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте*. Москва: Языки славянской культуры.
- Цыхун, Г.А. 1968. *Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках. Балканославянская модель*. Минск: Наука и техника.
- Чолакова, Кр. 1986. Глаголни лексеми с двучленна формална структура /глагол + си/и лексикографски проблеми. – В: *Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография*. София: Издателство на БАН, с. 7–22.
- Шанова, З.К. 2006. К вопросу о месте местоименной клитики в болгарском предложении. – В: *Материалы XI Державинских чтений*. Издательство Санкт-Петербургского университета, с. 80–84.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ДИСКУРСНИ КЛИТИКИ

Старобългарски – жє, вѣ: Маринско евангелие + Супрасълски сборник

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
Преглаголни	1237	11	27 (нє/ни вѣ)
Постглаголни	1437	6	–
Дистантни	851	15	21 (нє/ни вѣ)

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	43	–	–
постглаголни	63	–	–
дистантни	74	1	–

Други

вътрешнофразови	586
съюзни, фиксирани	41

Среднобългарски – жє, вѣ: Троянска притча + Влахо-български грамоти

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
Преглаголни	4	–	–
Постглаголни	8	–	–
Дистантни	6	–	–

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	–	–	–
постглаголни	–	–	–
дистантни	1	–	–

Други

Вътрешнофразови	3
Съюзни, фиксирани	36

Среднобългарски – жє, вѣ: Манасиева хроника

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
Преглаголни	288	3	–
Постглаголни	326	3	–
Дистантни	282	15	1

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	25	–	–
постглаголни	20	–	–
дистантни	14	–	–

Други

вътрешнофразови	58
съюзни, фиксирани	7

ВЪПРОСИТЕЛНА КЛИТИКА**Старобългарски – ли: Марининско евангелие + Супрасълски сборник**

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
Преглаголни	105	9	2
Постглаголни	173	15	–
Дистантни	75	3	16

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	12	2	–
постглаголни	5	3	–
дистантни	15	2	1

Други

вътрешнофразови	29
съюзни, фиксирани	216

Среднобългарски – ли: Манасиева хроника, Троянска притча, Влахо-български грамоти

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
Преглаголни	6	2	–
Постглаголни	11	1	–
Дистантни	3	1	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	3	–	1
постглаголни	1	–	–
дистантни	4	–	1

Други

вътрешнофразови	–
съюзни, фиксирани	62

Ранен новобългарски – ли: Троянски дамаскин + Ловешки дамаскин

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
Преглаголни	48	4	1
Постглаголни	66	12	–
Дистантни	11	2	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	7	–	–
постглаголни	4	–	–
дистантни	3	–	–

Други

вътрешнофразови	–
съюзни, фиксирани	60

ДАТЕЛНИ КЛИТИКИ

Старобългарски – ми, ти: Маринско евангелие, Супрасълски сборник

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	89	17	1
постглаголни	214	90	–
дистантни	28	1	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	17	14	–
постглаголни	5	6	–
дистантни	13	–	–

Среднобългарски – ми, ти, мою, й, им, ни, ви: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	614	22	4
постглаголни	53	11	–
дистантни	24	2	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	165	23	1
постглаголни	10	1	–
дистантни	20	2	–

Среднобългарски – ми, ти: Манасиева хроника

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	13	–	4
постглаголни	6	4	–
дистантни	7	3	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	–	–	–
постглаголни	1	–	–
дистантни	–	1	–

Ранен новобългарски – ми, ти, му/моу, й, им, ни, ви: Троянски дамаскин + Ловешки дамаскин

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	497	38	2
постглаголни	404	54	–
дистантни	55	6	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	61	2	–
постглаголни	11	–	–
дистантни	21	4	–

ДАТЕЛНИ КВАЗИКЛИТИКИ**Старобългарски – анафорични (ѿмоу, ѿн, имъ...): Маринско евангелие, Супрасълски сборник**

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	76	27	–
постглаголни	1039	373	–
дистантни	18	9	–

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	6	4	–
постглаголни	16	20	–
дистантни	3	3	–

Среднобългарски – анафорични (ѿмоу, ѿн, имъ...): Манасиева хроника

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	12	2	2
постглаголни	49	49	–
дистантни	–	4	–

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	–	1	–
постглаголни	–	1	–
дистантни	–	5	–

ВИНИТЕЛНИ ПЪРВОЛИЧНИ И ВТОРОЛИЧНИ КЛИТИКИ**Старобългарски: Маринско евангелие, Супрасълски сборник**

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	80	27	5 (ѿме)
постглаголни	244	188	–
дистантни	21	2	1

Сложни глаголни форми

	2Р	не-2Р	1Р
преглаголни	3	3	–
постглаголни	5	8	–
дистантни	7	3	–

Среднобългарски: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	224	9	–
постглаголни	30	2	–
дистантни	3	–	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	18	9	–
постглаголни	2	–	–
дистантни	8	1	

Среднобългарски: Манасиева хроника

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	6	4	–
постглаголни	13	7	–
дистантни	3	–	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	2	–	–
постглаголни	–	–	–
дистантни	1	–	–

Ранен новобългарски: Троянски дамаскин, Ловешки дамаскин

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	128	7	–
постглаголни	57	5	–
дистантни	16	1	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	17	1	–
постглаголни	2	–	–
дистантни	4	–	–

ВИНИТЕЛНИ ТРЕТОЛИЧНИ КЛИТИКИ**Старобългарски – анафорични: Маринско евангелие, Супрасълски сборник**

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	57	13	1
постглаголни	786	285	–
дистантни	10	2	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	17	3	–
постглаголни	20	3	–
дистантни	4	1	–

Среднобългарски – гъ, ꙗ/ю, є, гы/а/иχ(ъ): Троянска притча, Влахо-български грамоти

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	202	12	–
постглаголни	45	6	–
дистантни	9	2	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	74	10	–
постглаголни	5	1	–
дистантни	20	5	1

Среднобългарски – ꙗ, є, а: Манасиева хроника

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	2	–	–
постглаголни	18	14	–
дистантни	1	–	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	–	–	–
постглаголни	2	–	–
дистантни	–	–	–

Ранен новобългарски – го, ю/ѡ, е, гы/ги/ѡ: Троянски дамаскин, Ловешки дамаскин

Прости глаголни форми (+копулативни глаголи)

	2P	не-2P	1P
преглаголни	582	33	–
постглаголни	399	40	–
дистантни	44	3	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
Преглаголни	87	13	–
постглаголни	6	1	–
Дистантни	15	2	–

ВИНИТЕЛНИ ВЪЗВРАТНИ КЛИТИКИ**Старобългарски: Маринско евангелие, Супрасълски сборник**

Единични глаголи + сѧ

	2P	не-2P	1P
преглаголни	97	29	1
постглаголни	1743	1612	–
дистантни	33	6	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
Преглаголни	5	4	–
постглаголни	47	31	–
Дистантни	4	2	–

Среднобългарски: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Единични глаголи + сѧ/се

	2P	не-2P	1P
преглаголни	260	25	2 ¹¹⁵
постглаголни	111	22	–
дистантни	21	1	–

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	64	8	–
постглаголни	4	–	–
дистантни	25	6	–

¹¹⁵ Съюзът и е в препозиция.

Среднобългарски: Манасиева хроника

Единични глаголи + сѧ/сѥ

	2P	не-2P	1P
преглаголни	3	1	—
постглаголни	385	706	—
дистантни	3	—	—

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	—	—	—
постглаголни	15	4	—
дистантни	1	1	—

Ранен новобългарски: Троянски дамаскин, Ловешки дамаскин

Единични глаголи + сѧ

	2P	не-2P	1P
преглаголни	1272	99	—
постглаголни	834	202	—
дистантни	155	15	—

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	174	13	—
постглаголни	6	3	—
дистантни	16	4	—

ДАТЕЛНИ ВЪЗВРАТНИ КЛИТИКИ**Старобългарски: Маринско евангелие, Супрасълски сборник**

Единични глаголи + си

	2P	не-2P	1P
преглаголни	7	1	—
постглаголни	17	5	—
дистантни	1	—	—

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	—	—	—
постглаголни	—	—	—
дистантни	—	2	—

Среднобългарски: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Единични глаголи + си

	2P	не-2P	1P
преглаголни	79	9	—
постглаголни	5	1	—
дистантни	9	—	—

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	18	2	—
постглаголни	2	—	—
дистантни	1	—	—

Среднобългарски: Манасиева хроника

Единични глаголи + си

	2P	не-2P	1P
преглаголни	—	—	—
постглаголни	14	8	—
дистантни	8	—	—

Ранен новобългарски: Троянски дамаскин, Ловешки дамаскин

Единични глаголи + си

	2P	не-2P	1P
преглаголни	202	11	1
постглаголни	124	20	—
дистантни	13	1	—

Сложни глаголни форми

	2P	не-2P	1P
преглаголни	20	1	—
постглаголни	1	—	—
дистантни	1	1	—

ГЛАГОЛНИ КЛИТИКИ

Старобългарски: Маринско евангелие, Супрасълски сборник

Копулативни: бѣ, би, бѣи, бѣх, ѣ/сѣ/си

2P	154
не-2P	71
1P	71

Сложни глаголни форми: бѣ, би, бѣи, бѣх, ѣ/сѣ/си

	2P	не-2P	1P
преглаголни	81	22	14
постглаголни	20	13	—
дистантни	40	3	13

Среднобългарски: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Копулативни: бѣ, би, бѣи, бѣх

2P	24
не-2P	2
1P	—

Сложни глаголни форми: бѣ, би, бѣи, бѣх

	2P	не-2P	1P
преглаголни	34	8	—
постглаголни	—	1	—
дистантни	15	1	—

Среднобългарски: Манасиева хроника

Копулативни: бѣ, би, бѣи, бѣх

2P	51
не-2P	35
1P	5

Сложни глаголни форми: бѣ, би, бѣи, бѣх

	2P	не-2P	1P
преглаголни	16	1	1
постглаголни	3	40	—
дистантни	6	—	1

Среднобългарски: Троянска притча, Влахо-български грамоти

Копулативни: сегашно време

2P	146
не-2P	18
1P	—

Сложни глаголни форми: сегашно време

	2P	не-2P	1P
преглаголни	286	51	5 ¹¹⁶
постглаголни	33	3	—
дистантни	36	3	1

Ранен новобългарски: Троянски дамаскин + Ловешки дамаскин

Копулативни: вѣ, ви, вѣи, вѣи

2P	96
не-2P	27
1P	26

Сложни глаголни форми: вѣ, ви, вѣи, вѣи

	2P	не-2P	1P
преглаголни	36	9	1
постглаголни	13	9	—
дистантни	12	6	—

Ранен новобългарски: Троянски дамаскин, Ловешки дамаскин

Копулативни: сегашно време

2P	1007
не-2P	54
1P	—

Сложни глаголни форми: сегашно време

	2P	не-2P	1P
преглаголни	509	47	—
постглаголни	35	6	—
дистантни	108	3	—

¹¹⁶ В 4 примера от 6 първопозиционни съюзът и е в препозиция.